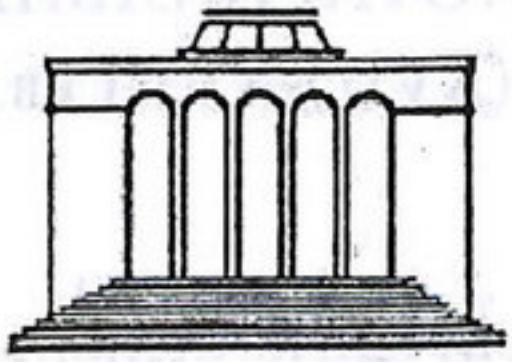
ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ ՊԱՐՄԱԿԵՐԵՆ
ՇԱՐԻԱԹԱԿԱՆ ՆՈՏԱՐԱԿԱՆ
Փ Ա Ս Տ Ա Թ Ղ Թ Ե Ր Ը
(ԺԷ – ԺԸ դարեր)

Տպագրվում է ՀՀ ԿԳՆ գիտության պետական կոմիտեի «Մատենադարանի XVII-XVIII դարերի շարիաթական-նոտարական վավերագրերը. բնագրերի թարգմանություն և վերլուծություն» (ծածկագիր՝ 15 T-6A307) գիտական ծրագրի շրջանակներում տրամադրված ֆինանսավորմամբ

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF RA
INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

PERSIAN DOCUMENTS OF THE MATENADARAN

III

SHARI'A NOTARIAL DOCUMENTS
(XVII –XVIII cc.)

BY K. P. KOSTIKYAN, M. A. KHECHO

YEREVAN 2018

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК РА
ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

ПЕРСИДСКИЕ ДОКУМЕНТЫ МАТЕНАДАРАНА

III

ШАРИАТСКИЕ-НОТАРИАЛЬНЫЕ ДОКУМЕНТЫ
(XVII –XVIII вв.)

СОСТАВИЛИ К.П. КОСТИКЯН, М.А. ХЕЧО

ЕРЕВАН 2018

1360484

ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ ՊԱՐՍԿԵՐԵՆ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐԸ

III

ՇԱՐԻԱԹԱԿԱՆ ՆՈՏԱՐԱԿԱՆ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ

(ԺԷ – ԺԸ դդ.)

1036584

Կազմեցին, բնագրերը թարգմանեցին և ծանոթագրեցին
Ք.Պ. Կոստիկյանը և Մ.Ա. Խեչոն

ԵՐԵՎԱՆ
ՀՀ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
2018

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՀԱՄԱՊԱՏԱՍԻ ԱՆՎԱՆ
ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

ՀՏԴ 09 : 93/94
ԳՄԴ 76.11+63.3
Մ 331

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Պատասխանատու խմբագիր՝ Գ. Մարգարյան

Մ 331 Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը: Մաս III: Շարիաթական նոտարական փաստաթղթեր (ԺԷ – ԺԸ դդ.)/ Կազմ.՝ Ք.Պ. Կոստիկյան, Մ.Ա. Խեչո. - Եր.: ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, 2018.- 224 էջ:

Սույն պրակը շարունակում է Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերի հրատարակության շարքը: Այն հայերեն թարգմանություններով ու անհրաժեշտ մեկնաբանություններով ներկայացնում է կալվածագրերի առաջին պրակը ժամանակագրորեն շարունակող շրջանի 25 շարիաթական-նոտարական վավերագրեր՝ պարսկերեն բնագրերով ու լուսապատճեններով:

ՀՏԴ 09 : 93/94
ԳՄԴ 76.11+63.3

ISBN 978-5-8080-1328-5
© Ք. Կոստիկյան, Մ. Խեչո 2018

Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Պարսկերեն փաստաթղթերի այս խմբի անվանումը կապվում է նրանց ստեղծման վարչական ատյանի՝ *շարի'աթական*-նոտարական գրասենյակների հետ: Ստեղծված լինելով քաղաքացիական ամենատարբեր գործարքների առիթով՝ *շարիաթական*-նոտարական փաստաթղթերը արտացոլում են հիմնականում սոցիալ-տնտեսական պատմությանը վերաբերող իրողություններ ու երևույթներ: Թեև այս տեսակի վավերագրերը մեծ թիվ են կազմում Իրանի ու նրա հարևան երկրների արխիվային հավաքածուներում, սակայն դրանց վերաբերող ուսումնասիրություններն ու հրատարակությունները շատ ավելի քիչ են, քան պարսկերեն հրովարտակներին ու նամակներին վերաբերող հետազոտությունները:

Խորհրդային իշխանության շրջանում որոշակի աշխատանք է տարվել Հարավային Կովկասի ու Միջին Ասիայի արխիվային հավաքածուների պարսկերեն վավերագրերի ուսումնասիրության ուղղությամբ: Իհարկե, առավելապես ուսումնասիրվել են հրովարտակները, սակայն մի քանի շարիաթական-նոտարական վավերագրեր ևս հետազոտվել ու հրատարակվել են 1936թ. Յ. Ն. Մառի խմբագրությամբ լույս տեսած Նախիջևանի խանության XVII-XIX դարերի վավերագրերի ժողովածուի մեջ[1]: Այս բնագավառում զգալի աշխատանք են կատարել նաև Միջին Ասիայի հետազոտողները: 1954թ. Օ. Դ. Չեխովիչի աշխատասիրությամբ նախ հրատարակվում են Բուխարայի խանության ագրարային հարաբերությունների պատմությանը վերաբերող XVII – XIX դարերի 51 վավերագրեր[2], ապա 1965թ. «XIV դ. Բուխարայի վավերագրերը» խորագրով՝ 6 վակֆնամեներ[3]: Մեկ տարի անց, XVI դարի ագրարային հարաբերությունների պատմությանը նվիրված ուսումնասիրության հետ հրատարակվում է նաև Շեյբանի խանի ընդարձակ վակֆնամեն Ռ. Գ. Մուկմինովայի կողմից[4]:

---

[1] Передняя Азия в документах, серия памяти Ю. Н. Марра, кн. 1, Нахчеванские рукописные документы, XVII-XIX вв., Тифлис, 1936.

[2] Документы к истории аграрных отношений в Бухарском ханстве XVII – XIX вв., перевод, введение и примечания О. Д. Чехович, под редакцией А. К. Арендса, Ташкент, 1954.

[3] **О. Д. Чехович**, Бухарские документы XIV века, Ташкент, 1965.

[4] **Р. Г. Мукминова**, К истории аграрных отношений в Узбекистане XVI в., по материалам «Вакф-наме», Ташкент, 1966.

Շատ չեն պարսկերեն վավերագրագիտության այս ոլորտի աշխատանքները նաև արտասահմանում: Ուշադրության է արժանի Հերբերտ Հորստի աշխատասիրությամբ հրատարակված Շեյխ Սեֆի ալ-Դին Արդաբիլիի որդի Խոջա Ալիին Լանկ Թեմուրի կողմից 1403-1404 թթ. Կատարած նվիրատվության վակֆնամեի լուսանկարային բնագրի հրատարակումը[5]: Իրանում 1972 թ. ֆաքսիմիլե եղանակով հրատարակվել է Ռաշիդ ալ-դին Ֆազլալլահի վակֆնամեն Թավրիզի արվարձանի իր նվիրատվության վերաբերյալ[6]:

Ամիդ Ռեզայիի կողմից հետազոտություն է անցկացվել ղաջարական շրջանի շարիաթական փաստաթղթերի (կալվածագրեր, վարձակալագրեր, կտակագրեր, լիազորագրեր, ամուսնության ու ապահարզանի պայմանագրեր և այլն) կառուցվածքի ու առանձնահատկությունների ոլորտում[7]:

Սեֆյան շրջանի պարսկերեն գրագրության կանոնների ու որոշ եզրույթների, հատկապես վավերագրերի տեսակների առանձնահատկությունների ուսումնասիրության ու բնորոշման համար արժեքավոր սկզբնաղբյուրներ են «Մունշա'աթ-ե Սուլեյմանի» (Սուլեյմանի նամակագրությունը) աշխատությունը՝ գրված շահ Սուլեյմանի գրագրատան անհայտ գրագրի կողմից[8], նաև Մուհամմադ բ. Սաբզ Ալի Իսֆահանիի «Վաջիզե ալ-թահրիրը» (Գրագրության համառոտագրություն)[9]: Պարսկերեն վավերագրագիտության սկզբունքային հարցերի ուսումնասիրությանը նվիրված արժեքավոր աշխատություններից են Ջահանգիր Ղայեմմաղամիի և Սամ Ալիի հետազոտությունները, որոնցում աղբյուրագիտական լայն հենքի վրա ներկայացվում են Սեֆյան, Աֆշարական ու Ղաջարական ժամանակաշրջանի վավերագրերի տեսակները, նրանց գրության ու կառուցվածքի առանձնահատկությունները[10]:

Մատենադարանի XVII – XVIII դարերի պարսկերեն վավերագրերի մեջ զգալի տեղ են զբաղեցնում շարիաթական-նոտարական վա-

---

[5] Herbert Horst, Tīmūr and Ḫōǧä ʻAli, Ein Beitrag zur Geschichte der Safawiden, Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Abhandlungen der Geistes und Sozialwissenschaftlichen Klasse, 1958, n. 2, Wiesbaden.

[6] رشید الدین فضل الله همدانی، وقف نامه ربع رشیدی، به کوشش مجتبی مینوی، انجمن آثار ملی، 1350.

[7] امید رضایی، در آمدی بر اسناد شرعی دوره قاجار، تهران، 1390.

[8] منشآت سلیمانی تألیف دبیران دبیرخانهٔ شاه سلیمان صفوی، به کوشش رسول جعفریان، تهران، 1388.

[9] وجیزه التحریر، نگاشتهٔ محمد بن سبزعلی اصفهانی، بکوشش رسول جعفریان، تهران، 1393.

[10] سام علی، بررسی فرمان نویسی دورهٔ اول قاجار، تهران، انتشارات کلک زرین، 1392، قایم مقامی ج.، مقدمه ای بر شناخت اسناد تاریخی، تهران، سلسلهٔ انتشارات انجمن آثار ملی 1350،

վերագրերը: Այս վավերագրերը իրենց բովանդակած նյութով ու զանազան տվյալներով (տնտեսական գործարքների մանրամասներ, տեղանուններ, ազդեցիկ անձանց անուններ, հարկային եզրույթներ, էթնոդավանական տեղեկություններ) արտացոլելով իրենց ստեղծման շրջանի պատմական իրողությունները՝ կարևոր սկզբնաղբյուր են այդ ժամանակահատվածի[1] հայության սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական պատմության համար: Չնայած այս իրողությանը, ի տարբերություն Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտակների, որոնք արդեն բավականաչափ ուսումնասիրվել ու հրատարակվել են Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերի շարքի չորս պրակներում[11], հիշյալ փաստաթղթերը հանրությանը առայժմ ներկայացված են միայն մեկ պրակով, որի մեջ ընգրկվել են վաղ շրջանի (1305 - 1592թ.) 27 կալվածագրեր՝ առքուվաճառքի ու վակֆային նվիրատվության գործարքներ բովանդակող շարիաթական-նոտարական փաստաթղթեր[12]: Մնացած շարիաթական-նոտարական վավերագրերի մի մասի ընդհանուր հակիրճ նկարագրությունները ուսումնասիրողների լայն շրջանակին մատչելի են միայն շնորհիվ Սիմեոն Երևանցու «Ջամբռ» աշխատության, որը, ցավոք, լիովին չի ներկայացնում այդ վավերագրերի տվյալները:

Էջմիածնի կալվածքները XVII-XVIII դարերում

Դեռևս XII դարում Հայոց եկեղեցու առաջնորդները, գիտակցելով հարևան ժողովուրդների հետ տանելի փոխհարաբերություններ հաստատելու անհրաժեշտությունը, քրիստոնյա ու մահմեդական պետությունների հետ բանակցություններում հանդես էին գալիս ողջ ժողովրդի անունից և ջանում լուծել նրա առջև կանգնած խնդիրները[13]: Հայոց պետականության կորստից հետո Հայոց եկեղեցին դառնում է հայ ժողովրդի շահերը ներկայացնող այն կարևոր օղակը, որի միջոցով ձևավորվում են մահմեդական տիրապետության տակ բնակվող հայության կեցության պաշտոնական փաստաթղթերում արձանագրված իրավա-

---

[11] **Փափազյան Հ.,** Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, I, Հրովարտակներ, պրակ Ա, Բ, Երևան, 1956, 1959: Ք. Կոստիկյան, Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտակները, պրակ Գ, Դ, Երևան, 2005, 2008:

[12] **Փափազյան Հ.,** Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, II, կալվածագրերը, պրակ Ա, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1968:

[13] **Ա. Ա. Բոզոյան**, Հայ-բյուզանդական եկեղեցական բանակցությունների վավերագրերը, Երևան, 1995, էջ 15:

քաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական պայմանները: Այս փաստաթղթերը, որոնք այժմ պատմագիտական բարձր արժեք ունեցող սկըզբնաղբյուրներ են, իրենց ժամանակին ունեին կարևոր իրավական ուժ:

Պետության բացակայության պայմաններում Հայոց եկեղեցու որպես մահմեդական իշխանությունների տիրապետության տակ գտնվող հայ ժողովրդի իրավունքների ու շահերի պաշտպանի դերը մեծապես կախված էր նրա տնտեսական դրությունից, որի կայունությունն ու բարվոք վիճակը կարևոր նախապայման էր շահական արքունիքի հետ հարաբերությունները կարգավորելու հարցում:

Մատենադարանի պարսկերեն կալվածագրերի առաջին պրակում ընդգրկված XIV-XVI դարերի *շարիաթական* նոտարական կալվածագրերի տվյալները հստակ ուրվագծում են Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի կալվածքների ձեռք բերման ուղիներն ու եղանակները, որոնք հաճախ կապվում էին տվյալ շրջանում մահմեդական իշխանությունների կողմից հայ ազնվականական խավի նկատմամբ իրականացվող, նրանց ունեզրկմանն ու վերացմանն ուղղված հետևողական քաղաքականության հետ: Կարա-Կոյունլուների և Ակ-Կոյունլուների մահմեդական իշխանությունները հետևողականորեն իրականացնում էին հայ ազնվականների հողային սեփականության վերացման քաղաքականություն: Դա կատարվում էր ոչ այնքան ռազմական բախումների ժամանակ, որքան կրոնական անհանդուրժողականության, հայ ազնվականների ոչնչացման ու նրանց հողերի բռնագրավման միջոցով, որը թույլատրում էր *բեյթ ուլ-մալի* հաստատությունը՝ հենվելով *շարի՛աթական* նորմերի վրա[14]: Հայ հողատերերի ունեցվածքը նման ոտնձգություններից պաշտպանելու միջոցներից մեկն է դառնում դրանց փոխանցումը հայոց վանքերին ու հայ ազնվականական տոհմերի ներկայացուցիչների անցումը հայ հոգևորականների շարքը, ինչպես դա կատարվում է Գանձասարի կաթողիկոսության հետ, որի կաթողիկոսները XIV դարից նշանավոր իշխանական Հասան-Ջալալյան տոհմի ներկայացուցիչներն էին և Տաթևի եպիսկոպոսության հետ, որը գլխավորում էին Օրբելյան իշխանական տան ժառանգները և այլն[15]:

Հայ ազնվականության ձեռքից *բեյթ ուլ-մալի* կողմից բռնագրավված որոշ կալվածքներ հաջողվում է ետ վերադարձնել՝ վերածելով

---

[14] Այս մասին մանրամասն տե՛ս А. Папазян, Аграрные отношения в Восточной Армении в XVI- XVII веках, Ереван, 1972, сс. 64-80.

[15] А. Папазян, նշվ. աշխ., էջ 130:

դրանք եկեղեցական կալվածքների[16]: Այդպես, 1431թ. Գրիգոր Մակվեցի կաթողիկոսի կողմից Էջմիածնի համար գնվել էին Վաղարշապատ, Աշտարակ, Բաթոինջ, Նորագավիթ, Աղավնատուն, Թեղենիս-Քիրաջլու և Մուղնի գյուղերի վեցական *դանգ մուլքերը*[17]:

Մատենադարանի պարսկերեն կալվածագրերի տվյալների հիման վրա հնարավոր է վերականգնել Էջմիածնի կալվածքների գնման ու վաճառման, նրանց շուրջ տեղի ունեցած վեճերի մանրամասն պատմությունը: 1585թ. Մայր Աթոռը ձեռք է բերում Դիբաքլու գյուղը[18]: Փիլիպոս կաթողիկոսի օրոք Էջմիածինը շարունակում է ձեռքբերել գանձագին *մուլքեր*[19], մի գործառույթ, որը հետագայում շարունակվում է Հակոբ Ջուղայեցի ու մյուս կաթողիկոսների աթոռակալության տարիներին: XVII դարում Փիլիպոս Աղբակեցի, Հակոբ Ջուղայեցի ու մյուս կաթողիկոսների կողմից Էջմիածնի համար մաս-մաս գնվում է Օշական գյուղը[20]: Պահպանվել են Մաստարա գյուղի գնման ու Էջմիածնին *վակֆ* արվելու կապակցությամբ կազմված կալվածագրերը՝ թվագրված 1656, 1657, 1709 և 1719 թվականներով[21]: Ֆրանկանոց գյուղը ևս ամբողջովին գնվել է Հակոբ Ջուղայեցի կաթողիկոսի կողմից 1655թ[22]: Նույն կաթողիկոսի կողմից գնվում են 1660 թ. Կարբիի Ջաշոռլու[23] գյուղի 6 *դանգերը* և *վակֆ* արվում Էջմիածնին[24]:

1661 թ. Հակոբ Ջուղայեցին Չոխուր Սա'ադի նախկին *քալանթար* Իսհակ անունով հայտնի Խոջա Սահակից 30 թումանով գնում է Դարաչիչաքի (Ծաղկաձորի) Յայջի գյուղի 6 *դանգը*, Գեղարքունիքի Ամիրքենդի (կամ Ամիրի) գյուղի 4,5 *դանգը*, Դարաքենդում (Զորագյուղում) Զանգի գետի ափին գտնվող մեկ քար ջրաղացը, Նորագեղում գտնվող մեկ տունը[25]:

---

16 **А. Папазян**, նշվ. աշխ., էջ 71-75:

17 **Հ. Փափազյան**, կալվածագրեր, վավ. 5:

18 **Սիմեոն Երևանցի**, Ջամբռ, Երևան, 2003, էջ 166:

19 **Հ. Փափազյան**, հրովարտակներ, պրակ Բ, էջ 40:

20 Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 1ա, վավ. 61ա, բ, 64, 65ա, 66, 70, 74, 100, 101; թղթ. 1բ, վավ. 123, 160, 176:

21 Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 1զ, վավ. 947, 948, 950, 951:

22 **Սիմեոն Երևանցի**, Ջամբռ, էջ 158:

23 Սա ըստ երևույթին Սիմեոն Երևանցու նշած Շոռլու գյուղն էր, որը գտնվում է Վաղարշապատի մոտ (Սիմեոն Երևանցի, Ջամբռ, էջ 215):

24 Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 1է, վավ. 1073:

25 Տե՛ս ստորև վավերագիր 11:

Հակոբ կաթողիկոսը 1664 թ. 2 *թումանով* գնում է Ապարանի Մելիքի գյուղի բոլոր 6 *դանգերը*[26], 1675 թ.՝ 55 *թումանով* Նորք (Չոլմաքչի) գյուղի 6 *դանգերը*[27]:

XVII դարում ընդհանուր առմամբ 23 գյուղ է հիշվում Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի կալվածքների թվում, որոնց մի մասը, սակայն, վանքը Հակոբ Ջուղայեցի կաթողիկոսի մահից հետո կորցնում է[28]: Դա տեղի է ունենում Էջմիածնի պարտքերի դիմաց նրա կալվածքների գրավադրման[29], ինչպես նաև Մայր Աթոռի կալվածքների, այդ թվում նաև *վակֆերի* նկատմամբ պարտատերերի կատարած ոտնձգությունների հետևանքով: Այդ խնդրի կապակցությամբ Էջմիածնի միաբանները դեռևս 1680 թ. դիմել էին շահ Սուլեյմանին և ձեռքբերել այդ ոտնձգություններն արգելող նրա հրովարտակը[30]: Այս առթիվ տեղին է նշել նաև, որ ընդհանրապես XVII դարի երկրորդ կեսում Արևելյան Հայաստանի վանքերի կալվածքների նկատմամբ հաճախակի էին ոտնձգությունները: Դա ակներև է հատկապես Տաթևի վանքի օրինակով, որի կալվածքների նկատմամբ ոտնձգությունների մասին փաստող հրովարտակները մեծ թիվ են կազմում, իսկ մի քանիսում նշվում են նաև *վակֆային* կալվածքների յուրացման փաստեր[31]:

Ինչպես ցույց են տալիս փաստաթղթերի նյութերը, Էջմիածնի կալվածքների պաշտպանության նպատակով հետագայում ևս կարիք է լինում դիմել Սեֆյան շահի՝ այս անգամ Սուլթան Հուսեյնի հրամանին, և 1712 թ. Ալեքսանդր կաթողիկոսի ջանքերով ձեռք են բերվում հրովարտակներ, որոնք արգելում են ոտնձգությունները Մայր Աթոռի կալվածքների, այդ թվում նաև *վակֆային* սեփականության նկատմամբ[32]:

Վաղարշապատ գյուղի 1725թ. հարկացուցակից, որտեղ թվարկված են նաև հարկերից ազատվող վանքապատկան կալվածքներն ու այլ ստացվածքները, պարզվում է, որ այդ թվականներին Էջմիածնին էին պատկանում միայն Վաղարշապատ, Օշական, Մաստարա, Քիրաջլու և

---

[26] Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 1է, վավ. 1080:

[27] Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 1է, վավ. 1089:

[28] **Հ. Փափազյան**, Վանական կալվածքների սեփականատիրական մի քանի առանձնահատկություններ, Բանբեր Մատենադարանի, №10, Երևան, 1971, էջ 243:

[29] **А. Папазян**, նշվ. աշխ., էջ 118-120:

[30] **Ք. Կոստիկյան**, հրովարտակներ, պրակ Գ, վավ. 46:

[31] **Ք. Կոստիկյան**, հրովարտակներ, պրակ Գ, վավ. 24, 52, 53:

[32] **Ք. Կոստիկյան**, հրովարտակներ, պրակ Գ, վավ. 78, 81:

Ֆրանկանոց գյուղերը[33]:

Նադիր շահի օրոք 1735թ. Աբրահամ Կրետացի կաթողիկոսին հաջողվում է շահական հրովարտակով ամրագրել Վաղարշապատ, Օշական, Մաստարա, Ֆրանկանոց, Քիրաջլու, Դիբաքլու և Չալաբիքենդ գյուղերի պատկանելությունը Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնին[34]: Սակայն արդեն Իբրահիմ շահից 1748թ. Ղազար կաթողիկոսի ձեռքբերած հրովարտակի համաձայն Մայր Աթոռին էին պատկանում միայն Վաղարշապատ, Օշական, Ֆրանկանոց ու Մաստարա գյուղերը[35]:

Ինչպես նշում է Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսը, հետագայում Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնից խլվում են նաև Օշական և Ֆրանկանոց գյուղերը, որոնք սակայն հիշյալ կաթողիկոսը կարողանում է վերադարձնել: Բացի այդ, Գրիգոր Մակվեցի կաթողիկոսի *վակֆնամեի* հիման վրա Սիմեոն Երևանցին ետ է վերադարձնում նաև Աշտարակ, Եղվարդ, Մուղնի և Աղավնատուն գյուղերը՝ ամրապնդելով նրանց պատկանելությունը Մայր Աթոռին Երևանի Հուսեյն Ալի խանի, *շեյխ-ուլ-իսլամի* ու այլ պաշտոնյաների կողմից ստորագրված ու կնքված փաստաթղթերով[36]:

Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածինը կալվածքներ է ունեցել նաև Թավրիզում և Դեհխարղանում: Ըստ Սիմեոն Երևանցու, Ատրպատականի Դեհխարղան գյուղում գտնվող կալվածքը, որը նրա օրոք «շէն և ընդ ձեռամբ սրբոյ Աթոռոյս» էր, բաղկացած էր երեք կտոր այգիներից և մաս-մաս ձեռք էր բերվել Հակոբ Ջուղայեցի կաթողիկոսի կողմից[37]: Պահպանվել է Դեհխարղանում Հակոբ Ջուղայեցի կաթողիկոսի կողմից 1657 թ. 14 *թուման* 5000 *դինարով* գնված այգու կալվածագիրը[38], ինչպես նաև 1735 թ. Դեհխարղանի կալվածքներից մեկի վարձակալության հայերեն կալվածագիրը, որի համաձայն այն 10 տարով վարձակալության էր տրվել ոմն Տեր Մինասի՝ «տարեկան 450 լիտր չամիչ վճարելու պայմանով»[39]: 1835 թ. Հովհաննես կաթողիկոսը հանձնարարական է տալիս Գալուստ

---

[33] **Հ. Փափազյան**, Վաղարշապատ գյուղի 1725 – 1728 թթ. թուրքական հարկացուցակները, Բանբեր Մատենադարանի, № 5, Երևան, 1960, էջ 453:

[34] Տե՛ս **Ք. Կոստիկյան**, հրովարտակներ, պրակ Դ, վավ. 8:

[35] Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթապանակ 1գ, վավ. 398ա:

[36] **Սիմեոն Երևանցի**, Ջամբռ, էջ 51-52:

[37] **Սիմեոն Երևանցի**, Ջամբռ, էջ 253:

[38] Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 1է, վավ. 1066:

[39] **Հ. Աբրահամյան**, Կալվածագրեր և տնտեսական այլ գործարքների վերաբերյալ արխիվային վավերագրեր, պրակ Ա, Երևան, 1941, հ. 60, էջ 80-1:

Ելիմիրզեանցին վաճառելու Դեհխարղանի այգին[40]:

Թավրիզում գտնվող կալվածքի ձեռքբերման ժամանակին և հանգամանքներին վերաբերող վավերագրեր Մատենադարանի Կաթողիկոսական դիվանում չկան, սակայն Սիմեոն Երևանցին հիշատակում է այնտեղ Միրիմ կոչված ջրից օգտվելու կալվածագրերի մասին[41]: Այդ կալվածքները բավականին հեռու էին Էջմիածնից և նրանց հասույթներից օգտվելը կապված էր որոշ դժվարությունների հետ: Ուստի շատ կարևոր էր նրանց հետ կապն իրականացնող գործակալների ազատ երթևեկության ապահովումը տեղական կառավարիչների ու ճանապարհները հսկող ծառայողների ոտնձգություններից: Այս նպատակով Աբրահամ Կրետացի կաթողիկոսը Նադիր շահից ձեռք է բերում 1148 թ. սաֆար ամսի (1735թ.) հրովարտակը՝ հրապարակված Աբրահամ կաթողիկոսի խնդրագրի հիման վրա Մայր Աթոռի Դեհխարղանում ու Թավրիզում գտնվող կալվածքների կապակցությամբ երթևեկող վանքի սպասավորներին արգելքներ չհարուցելու ու նրանցից հավելագանձումներ չկատարելու հրամանով[42]: Նույն բովանդակությամբ հրամանագիր է ձեռքբերում նաև 1814 թ. Եփրեմ կաթողիկոսը Ատրպատականի կառավարիչ Աբբաս Միրզայից[43]:

Թավրիզում գտնվող վակֆերի եկամուտների ստացման հետ կապված դժվարություններն են թերևս պատճառը, որ Սիմեոն Երևանցին 1766 թ. այնտեղի այգին 99 տարով վարձակալության է տալիս Մուհամմադ Շաֆի'ին՝ նրա խնդրանքի համաձայն[44]:

Սույն ժողովածուի մեջ ընդգրկել ենք դիտարկվող ժամանակաշրջանի առավել տիպական և մեր կարծիքով հայագիտության ու պարսկական վավերագրագիտության համար հետաքրքրություն ներկայացնող 25 վավերագրեր:

---

40 Այդ մասին տե՛ս հետևյալ վավերագրում Հ. Աբրահամյան, նշվ. աշխ., վավ. 85, էջ 106-107:

41 **Սիմեոն Երևանցի**, Ջամբռ, էջ 377:

42 Տե՛ս **Ք. Կոստիկյան**, հրովարտակներ, պրակ Դ, վավ. 7, բնօրինակը՝ Մատենադարան, Կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 1է, վավ. 1178:

43 Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 1ը, վավ. 1542:

44 Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 1դ, վավ. 457, 458:

Մատենադարանի XVII-XVIII դարերի պարսկերեն շարիաթական-նոտարական վավերագրերի տեսակները

Այս փաստաթղթերը սովորաբար հաստատվում էին *դազիի, դիվանբեկիի* ու *շար'ի* սպասավորների (խադեմների), հաճախ նաև վկաների կնիքներով: Սեֆյան շահ Սուլեյմանի շրջանի գրագրության ուղեցույցում բերվում են այս *շարի'աթական*-նոտարական փաստաթղթերի նմուշներ, որոնց հիման վրա հնարավոր է ճշտել վավերագրի տեսակների անվանումները ու գրության սկզբունքային հարցերը[45]: Փաստաթղթերի տեսակներից յուրաքանչյուրի գրության սկզբունքներն ու լեզվա-կաղապարային առանձնահատկությունները փոփոխվում էին ժամանակի ընթացքում: Մատենադարանի պարսկերեն այս վավերագրերի առատ նյութը հնարավորություն է տալիս ուսումնասիրել տեսակներից յուրաքանչյուրի առանձնահատկություններն իրենց զարգացման մեջ, ինչպես նաև նոր դիտարկումներով հարստացնել պարսկերեն վավերագրագիտության միջազգային փորձը, հատկապես *զիմմիների* ու մահմեդականների միջև կնքված գործարքների բնագավառում: Մատենադարանի պարսկերեն շարի'աթական-նոտարական վավերագրերի ուսումնասիրությանը նվիրված իր աշխատանքում Հ. Փափազյանը «կալվածների առուծախի, օտարման և ընդհանրապես հողի սեփականատիրության հարցերին վերաբերող վավերագրերը անվանում է կալվածագրեր»[46]: Այս փաստաթղթերը կոչվում էին նաև *շարի'աթական* եզրույթով «hոջջաթ - حجت» («ապացույց»), որոնցով ապացուցվում էին սեփականատիրությանը վերաբերող հարցերը[47]: Ստորև կներկայացնենք շարիաթական-նոտարական վավերագրերի տեսակները, որոնք առկա են Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերի արխիվում, որոնցից սակայն ոչ բոլորից է, որ նմուշներ ենք ընդգրկել սույն ժողովածուի մեջ: Ժողովածուի մեջ ընդգրկվող վավերագրերի նմուշներն ընտրելիս առաջնորդվել ենք նրանց բովանդակած այլևայլ տվյալների պատմական արժեքով ու կարևորությամբ:

Մատենադարանի XVII-XVIII դարերի *շարիաթական*-նոտարական վավերագրերի բովանդակային կառուցվածքի վրա իրենց դրոշմն են դրել ժամանակաշրջանի իրողությունները: Մասնավորապես, Սեֆ-

---

[45] منشآت سلیمانی تألیف دبیران دبیرخانهٔ شاه سلیمان صفوی، 162-173.

[46] **Հ. Փափազյան**, կալվածագրեր, պրակ Ա, էջ 8:

[47] **Հ. Փափազյան**, կալվածագրեր, պրակ Ա, էջ 13:

յան տիրապետության ուշ շրջանի (XVII-XVIII դարի սկիզբ) փաստաթղթերում առկա է հայերի ժառանգության խնդիրներում գործող և իսմամ Ջա'ֆարի անունով կոչված օրենքին հակազդելու խիստ ակնհայտ փաստերը: Այս օրենքի գործադրության մասին առաջին վկայությունները XVII դարի 20-ականների սկզբից են և կապվում են շահ Աբբաս Ա-ի իշխանության շրջանի հետ[48]: Շահ Աբբաս Ա-ի կողմից իր մահից (1629 թ.) քիչ առաջ հրապարակվում է մի հրամանագիր, որի համաձայն «յուրաքանչյուր քրիստոնյա, որ մահմեդականություն էր ընդունում, իրավունք էր ստանում ժառանգելու իր բոլոր ազգականների ունեցվածքը մինչև յոթ պորտ»[49]: Այդ հրամանագիրը փաստորեն նոր ուժ էր հաղորդում այլակրոնների ժառանգական խնդիրներին վերաբերող այդ օրենքին և փաստացի խրախուսում քրիստոնյաների մահմեդականացումը, որը լայն թափ է ստանում ինչպես Իրան տեղափոխված հայության շրջանում, այնպես էլ Արևելյան Հայաստանի շրջաններում: Մեծ թվով հայեր, «կամավոր» մահմեդականություն են ընդունում ագահությունից դրդված կամ էլ մահմեդական դարձած ազգականներից իրենց ժառանգությունը պաշտպանելու նպատակով: Ժառանգության պատճառով տեղի ունեցող հավատափոխության դեպքերը հատկապես շատ էին քաղաքաբնակ ունևոր դասի ներկայացուցիչների՝ առևտրականների ու արհեստավորների շրջանում[50]: Հայ ունևոր դասի ներկայացուցիչներից շատերն էլ չցանկանալով մահմեդականանալ, հեռանում էին Իրանից:

Այս օրենքի վնասներից և ունեզրկումից իրենց ժառանգներին պաշտպանելու ուղիներից մեկը, ըստ Տեր Հովհաննյանցի, դրանց պարգևագրով (սոլհնամե - صلح نامه)» իր զավակներին փոխանցելն էր, որից հետո «ուրացեալ ընտանին զկնի մահուանն նորա ոչ կարէ առնել զպահանջ ինչ»[51]:

Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերի տվյալները թույլ են տալիս եզրակացնել, որ իսլամի իրավագիտության տեսանկյունից եկեղեցական վակֆային կալվածքներն էին, որ առավել պաշտպանված էին

---

[48] Տե'ս **Հ. Փափազյան**, հրովարտակներ, պրակ Բ, վավ. 16:

[49] Այս հրամանագրի մասին տե'ս A Chronicle of the Carmelites in Persia and the Papal Mission of the 17th and 18th Centuries, vol. I, London, 1939, p. 288.

[50] Այս մասին տե'ս Փափազյան Հ., Սեֆյան Իրանի ասիմիլյատորական քաղաքականության հարցի շուրջը, Բանբեր Մատենադարանի, Երևան, 1956, № 3, էջ 92:

[51] **Տէր Յովհաննեանց Յ.**, Պատմութիւն Նոր Ջուղայու որ յԱսպահան, հ. Ա, Նոր Ջուղա, 1880, էջ 209:

նոր մահմեդականացած ժառանգների ոտնձգություններից, քանի որ նրանք տեսականորեն համարվում էին անձեռնմխելի ու որևէ կերպ օտարման ենթակա չէին[52]: Այնուամենայնիվ, ինչպես վերն արդեն նշել ենք, օրինախախտումները հաճախակի էին Սեֆյան ուշ շրջանում և այդ պատճառով վակֆային կալվածքները ևս գրավ էին դրվում ու բռնագրավվում:

Քանի որ այս երկու տիպի (վակֆի ու սուլհի) իրավական գործարքներն էին հնարավոր դարձնում պաշտպանել *զիմմիների* ունեցվածքը մահմեդականացած ազգականներից, ուստի XVII դարի գրեթե բոլոր փաստաթղթերում առկա են նաև դրանց կայացման մասին ձևակերպումներ ու նշումներ:

Ղաբալե (ﻗﺒﺎﻟﻪ) - Առքուվաճառքի պայմանագիր

Մատենադարանի պարսկերեն *ղաբալեները* հիմնականում վերաբերում են հայոց վանքերի և հատկապես Էջմիածնի կալվածքներին: Եթե XIV-XVI դարերի կալվածագրերի մեջ տվյալների մանրամասնությամբ միմյանցից բավականին հեռու էին ընդարձակ և համառոտ շարադրանքով *ղաբալեները*[53], ապա XVII դարից այդ տարբերությունները փոքրանում են: Ժամանակի ընթացքում միտում է նկատվում դեպի շարադրանքի պարզեցումը և արաբերեն ձևակերպումների նվազումը: XIX դարի առաջին կեսում ևս առքուվաճառքի պայմանագրերը Հարավային Կովկասում հաճախ գրվում էին պարսկերեն և պարզեցված կարգով՝ սյունակներով, առանձին-առանձին նշելով նախ վաճառողի անունը «վաճառող - بایع» բառի տակ, ապա գնորդինը՝ «գնորդ - مشتری» բառի տակ, այնուհետև՝ գնման առարկա «գնման առարկա - مبیع» բառի տակ և գինը «գին - ثمن» բառի տակ: Այս ամենին հաջորդում էին գործարքի համապատասխանությունը *շարիաթի* օրենքներին ու գնման առարկայի նկատմամբ իրավունքների փոխանցումը վաճառողից գնորդին հաստատող ձևակերպումները պարսկերեն ու արաբերեն արտահայտություններով[54]:

---

[52] **Հ. Փափազյան**, հրովարտակներ, պրակ Ա, էջ 120:

[53] **Հ. Փափազյան**, կալվածագրեր, պրակ Ա, էջ 10:

[54] Որպես XIX դարի առաջին կեսի պարսկերեն կալվածագրի օրինակ տե՛ս Խաչատուր Աբովյանի կողմից իրականացված գնման գործարքի կալվածագրի բնագիրը և հայերեն թարգմանությունը Ք. Կոստիկեան, Խաչատուր Աբովեանի կեն-

Եթե վաղ շրջանի *դաբալեներում* զգալի տեղ էր զբաղեցնում արաբերեն նախաբանը, որը հիմնականում բաղկացած էր Ալլահին, նրա իմաստությունն ու արդարադատությունը, Մուհամմադ մարգարեին գովաբանող արտահայտություններից, ապա հետագայում այդ արտահայտությունների ծավալը փոքրանում է, կամ փոխարինվում նույն բովանդակությամբ պարսկերեն պերճախոս ձևակերպումներով:

Գործարքի բուն նյութը *դաբալեում* շարադրվում է որպես փաստաթղթի գրության պատճառ և սկսվում հետևյալ արտահայտություններով՝ «այս օրինական և ընդունելի խոսքերի գրության նպատակն այն է, որ – غرض از تحریر و تسطیراین ارقام شرعیه و باعث بر تقریرو تنسیق این کلام مرعیه انست که»[55] կամ «հստակ ապացույցների շարք ներկայացնող այս օրինական խոսքերի գրության պատճառն այն է - باعث بر تحریر این کلمات شرعیه لایحه البینات»[56], կամ «այսպիսով, սույն օրինական ու գործադրելի շարադրանքի գրության պատճառը այն է, որ - اما بعد باعث بر تحریر این ارقام شرعیه لانجام آنست که»[57] և ներկայացվում էր հետևյալ կերպ. Նախ նշվում էին վաճառող(ներ)ի անուն(ներ)ն ու տիտղոսաշարը, այնուհետև վաճառվող գույքը՝ իր չափով ու սահմաններով, ապա գնորդ(ներ)ի անուն(ներ)ը և գույքի արժեքը: Երբեմն գնորդի և վաճառվող գույքի տեղերը փոխված են: Գույքի արժեքի հարցում շփոթությունից խուսափելու նպատակով որպես կանոն նշվում էր նաև արժեքի կեսը և լրիվ ներկայացվում դրամական միավորը, որով այն գնահատված է: Գնման արժեքի լրիվ վճարումը ավելի ուշ կատարվելու դեպքում կազմվում էին նաև ստացականներ՝ տրված վաճառողի կողմից, որոնք հավաստում էին գույքի լրիվ արժեքի վճարված լինելու մասին[58]:

Բուն նյութի շարադրանքին հաջորդում էին արաբերեն բառերի ու արտահայտությունների լայն կիրառմամբ ձևակերպումները գործարքի կայացման, նրա անբեկանելի լինելու, նաև գնի լրիվ վճարումից հետո սեփականատիրական իրավունքների վաճառողից գնորդին անցնելու վերաբերյալ: Ինչպես օրինակ. «Այժմ այս *շարի'աթական* գործարքով վերը նկարագրված վաճառքի առարկան դառնում է հիշյալ գնորդի

սագրութեան մի մասնիկ, Հայկազեան հայագիտական հանդէս, Բեյրութ, 2013 հ. 33, էջ 291-296:

[55] Տե՛ս ստորև վավերագիր 1:

[56] Տե՛ս ստորև վավերագիր 4:

[57] Տե՛ս ստորև վավերագիր 11:

[58] Այս մասին տե'ս նաև ստացականներին նվիրված ենթաբաժնում:

օրինական ու բացառիկ ունեցվածքը և նրա կամքն է, որ ... ըստ իր ցանկության այն տնօրինի, ինչպես, որ սեփականատերն է տնօրինում իր օրինական սեփականությունը – تمامی مبیع مزبور کشت حق طلق و مال مختص خاص خالص مشتری بهر گونه که خواهد و اراده نماید در بیع مزبور تصرف کند کماینتصرف الملاک فی املاکهم و ذوی الایادی فی حقوقهم بای وجه شآء و اراد جری»[59], կամ հետևյալ օրինակում՝ «[Գույքի] օտարումից և գումարի վճարումից հետո այս օրինական առքուվաճառքի գործարքով նրա նկատմամբ օրինական ու բացառիկ սեփականատիրական իրավունքը հիշյալ գնորդինն է և նրա տնօրինության տակ է նրա *մալիքանեն*, ինչպես, որ սեփականատերերին է պատկանում իրենց օրինական սեփականությունը – اکنون بموجب این مبایعه شرعیه تمامی مبیع موصوف حق طلق و مال مختص خاص خالص مشتری مزبور است و اوراست تصرف مالکانه در ان کما بتصرف الملاک فی املاکهم الحقوق فی ایدیهم بای وجه شاء و اراد جری ذالک»[60]:

Ղաբալեները եզրափակում էր փաստաթղթի գրության տարվա ու ամսաթվի մասին նշումը: *Ղաբալեների* վերին լուսանցքում *դազիի* կամ *շար'ի* այլ պաշտոնյայի հաստատումն էր՝ արաբերեն ձևակերպմամբ, ստորին լուսանցքում՝ հաճախ վաճառողի ստորագրությունն ու կնիքը, իսկ աջ լուսանցքում՝ վկաների կողմից գործարքին ներկա գտնվելու ու փաստաթղթի իրականությանը համապատասխանելու մասին գրառումները և կնքադրոշմները:

Մատենադարանի XVII դարի ղաբալեները սովորաբար հայ *գիմմիների* գնված ունեցվածքը մահմեդականացած ազգականների հավակնություններից ազատելու ու լրացուցիչ ամրություն հաղորդելու նպատակով բովանդակում են նաև կից շարադրված սոլհնամե կամ մուսալեհենամե:

Սոլհնամե, մուսալեհենամե (صلح نامه، مصالحه نامه)

Սոլհնամե բառացի նշանակում է «հաշտության, համաձայնության գիր»: Դեհխոդայի բառարանում այն բացատրվում է որպես երկու անձանց կամ խմբերի միջև կնքված հաշտության համաձայնագիր, որում նշվում են համաձայնության պայմանները[61]: *Մուսալեհենամեները* փաստորեն սովորաբար կազմվում էին վեճերի կապակցությամբ՝ գրանցելով հաշտության պայմանները: Մատենադարանի հավաքածուի հնագույն *մուսալեհենամեներից* է Զաքարիա Հավուցթառեցու կալ-

---

[59] Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 1ա, վավ. 54:

[60] Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 1ա, վավ. 51:

[61] دهخدا، لغت نامه ، جلد 18 ، ص. 306

վածքների վերադարձման առթիվ 1489 թ. կազմված *մուսալեհենամեն*, որի համաձայն որպես «հաշտության գին» նա *բեյթ ուլ-մալի* վերակացու Ամիր Քյամալ-էդ-դին Աբդին բեկին վճարում է 5000 դինար[62]:

XVII դարի սկզբից Մատենադարանի պարսկերեն *շարիաթական*-նոտարական տարբեր տեսակի վավերագրերում հաճախ են հադիպում հիմնական գործարքը լրացուցիչ համեմատաբար փոքր գումարի դիմաց կնքված *սոլհնամեով* կամ *մուսալեհնամեով* ամրացման մասին հիշատակությունները: *Սոլհնամեն* կարող է ներառված լինել տարբեր տեսակի *շարիաթական* փաստաթղթերում. կտակ, առքուվաճառք, ժառանգության բաժանում և այլն:

Ըստ Տեր Հովհաննեսյանցի, պարգևագրով (սոլհնամե - صلح نامه)» ժառանգությունը իր զավակներին փոխանցումը կատարվում էր հայերի ժառանգության հարցում գործող Իմամ Ջա'ֆարի օրենքի վնասներից և ունեզրկումից իրենց ժառանգներին պաշտպանելու նպատակով, որից հետո «ուրացեալ ընտանին զկնի մահուանն նորա ոչ կարէ առնել զպահանջ ինչ»[63]:

Փաստորեն, *սոլհնամեն* սովորաբար կնքվում էր փաստաթղթին լրացուցիչ ամրություն և ուժ հաղորդելու նպատակով և նախկին սեփականատիրոջ, նրա ազգականների ու ժառանգների հետագա պահանջներից ու վեճերից խուսափելու նպատակով: Եվ այն հիմնականում հանդիպում է Մատենադարանի XVII դարի պարսկերեն վավերագրերում, քանի որ այդ շրջանում՝ Սեֆյան շահ Աբբաս Ա-ի ու նրան հաջորդած Սեֆյան գահակալների օրոք էր, որ հիշյալ օրենքը լայնորեն կիրառվում էր Արևելյան Հայաստանի շրջաններում: Սեֆյան պետության անկումից հետո Հարավային Կովկասի անջատմամբ թերևս մասամբ թուլանում է նրա վտանգը տեղի հայության համար՝ շարունակելով իհարկե սպառնալ ու թուլացնել բուն Իրանում բնակվող հայ համայնքները, որոնց վերաբերող *շարիաթական* նոտարական վավերագրերը Մատենադարանում շատ քիչ են:

Վակֆնամե (կամ վակֆնամչե, վակֆիե وقفیه، وقفنامچه، وقفنامه)

Վակֆային նվիրատվություններին վերաբերող արձանագրությունները կոչվում էին *վակֆնամեներ*[64]: Բարձրաստիճան հոգևորականները

---

[62] Հ. Փափազյան, կալվածագրեր, պրակ Ա, վավ. 8, էջ 445:

[63] Յ. Տէր Յովհաննէսեանց, նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 209:

[64] Հ. Փափազյան, կալվածագրեր, պրակ Ա, էջ 9, 11:

ջանում էին հայոց վանքերի կողմից գնված ու նրանց նվիրաբերված կալվածքները վերածել *վակֆերի*, որոնք մահմեդական իրավունքի տեսանկյունից առավել պաշտպանված սեփականություն էին: *Վակֆի* օրենքները Սեֆյան Իրանում հատկապես խստորեն էին պահպանվում մահմեդական կրոնական հաստատությունների վերաբերությամբ[65]: Թեև Մատենադարանի վավերագրերի մեջ չկան այնպիսիքը, որոնք բովանդակեն *վակֆային* կալվածքների վաճառքի մասին տվյալներ, սակայն բազում վավերագրեր կան, որոնք արտացոլում են հայոց վանքերի *վակֆային* ունեցվածքի նկատմամբ ոտնձգությունները[66], հատկապես գրավի դիմաց դրանց բռնագրավման դեպքերը[67]:

Շարի'աթական օրենքով միայն այն կալվածքները կարող էին *վակֆի* վերածվել, որոնց սեփականությունն անվիճելի էր. այսինքն կամ ժառանգված էին, որի մասին նշվում էր փաստաթղթում[68], կամ գնված: Ուստի հաճախ *վակֆ* արվող կալվածքների համար նախապես կազմվել են գնման *դաբալեներ* և ապա ձևակերպվել նվիրատվությունը: Երբ վավերագիրը բովանդակում է և' *դաբալե* և' *վակֆնամե,* այն կոչվում է «դաբալե-վակֆնամե», որպիսիք կան Մատենադարանի վավերագրերի մեջ[69]: Երբեմն նախկինում կատարված գնման մասին նշվում է *վակֆնամեում* շեշտելով, որ գնորդն իր կամքով է *վակֆ* անում, ինչպես օրինակ Սաղմոսավանքին 1668 թ. *վակֆ* արված Օշական գյուղում գտնվող մեկ կտոր այգու *վակֆնամեում*[70]:

Որոշ դեպքերում նույն օրը տեղի ունեցած երկու գործարքները (գնումը և վակֆ անելը) կարող էին ձևակերպված լինել առանձին-առանձին փաստաթղթերով, ինչպես օրինակ 1664 մարտի 23-ին Շահր-ե Ղադիմի այգու գնման ու Մուղնու վանքին *վակֆ* արվելու փաստաթղթերում է[71]:

Պահպանվել է *վակֆնամե* գրված 1704 թ., որով Կավակերտ գյուղի համայնքն է վակֆ անում իր 30 *թաղարի* ցանքատարածությունը Էջմիածնի վանքին[72]:

---

[65] **Папазян А.,** նշվ. աշխ., էջ 118:

[66] **Ք. Կոստիկյան**, հրովարտակներ, պրակ Գ, վավ. 48, 52, 53:

[67] **Ք. Կոստիկյան**, հրովարտակներ, պրակ Գ, վավ. 46, 50:

[68] Տե՛ս Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 1դ, վավ. 523:

[69] **Հ. Փափազյան**, կալվածագրեր, պրակ Ա, էջ 11:

[70] Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 1բ, վավ. 142:

[71] Տե՛ս ստորև վավերագրեր հ. 12, 13:

[72] Տե՛ս ստորև վավերագիր հ. 17:

XVII- XVIII դարերի *վակֆնամեների* հիմնական մասը արձանագրել են մասնավոր անձանց հատկապես նախկին պաշտոնյաների ու վաճառականների նվիրատվությունները հայոց վանքերին:

XVII դարում գրված որոշ կարևոր *վակֆնամեներում* պահպանվում է ընդարձակ արաբերեն նախաբանը, որը փառաբանում է Ալլահին, *վակֆ* անողին, ինչպես օրինակ 1658 թ. Նախիջևանի *շարʻի* դատարանում գրված փաստաթղթում, որով Երևանցի Խոջա Հակոբը Նորագեղ գյուղն ամբողջությամբ և Եղվարդի 4.5 *դանգը վակֆ* է անում Էջմիածնին[73]:

Սակայն երբեմն նախաբանը շատ կարճ էր՝ սահմանափակվելով ընդամենը փառաբանման մասին հիշատակությամբ (Ալլահի փառաբանումից հետո - بعد الحمد والبسمله والتصليه)[74]:

Որոշ դեպքերում, երբ կալվածքը փոքր էր, *վակֆ* արվելու մասին նշվում է կալվածքի առքուվաճառքից հետո լուսանցքում արված գրությամբ, ինչպես օրինակ Հակոբ Ջուղայեցի կաթողիկոսի կողմից 1655 թ. Օշականի կես *դանգի* գնման կալվածագրում[75]:

Երբ *վակֆ* էր արվում փոքր կալվածք, ասենք մեկ կտոր այգի, բավարար էր լինում ընդամենը *վակֆի* ձևակերպումը մեկ փաստաթղթով[76]:

Մաջլես (مجلس) – Դատական արձանագրություն

Սեֆյան գրագրության ուղեցույցում ***մաջլես*** եզրույթն է օգտագործվում դատական վիճաբանությունների մասին արձանագրություններն ու կայացած համաձայնագրերը գրանցող փաստաթղթերն անվանելու համար[77]: Մատենադարանի XVII- XVIII դարերի փաստաթղթերի մեջ քիչ չեն նաև հայերի ու մահմեդականների միջև ծագած բազում վեճերն արձանագրող այս փաստաթղթերի նմուշները: Այս կարգի փաստաթղթերում ներկայացվում են ծագած խնդրի էությունը, ապա որոշման համար հիմք հանդիսացող փաստարկները, հաշվի առնված փաստաթղթերը կամ իրավական նորմերը և վերջում *շարʻի* ատյանի կայացրած որոշումը: Սովորաբար նման փաստաթղթերը կրում են մի շարք

---

73 Տե՛ս ստորև վավերագիր h. 10:

74 Տե՛ս ստորև վավերագիր h. 12:

75 Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 1բ, վավ. 123:

76 Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 1բ, վավ. 151, 153:

77 Տես մաջլես կոչված փաստաթղթի նմուշները منشآت سليمانى، ص. 163-162

վկաների կնիքներով վկայությունները տեղի ունեցած նիստին ներկա գտնվելու ու փաստաթղթի համապատասխանությունը շարադրանքին հաստատելու վերաբերյալ:

Այս սխեմայով գրված *շար'ի* արձանագրություններից հետաքրքրության է արժանի 1671 թ. մի փաստաթուղթ, ըստ որի Վերին Ագուլիսի մահմեդականները բողոք են ներկայացնում՝ պնդելով, թե Ագուլիսի վանահայրը վանքի շուրջն ապօրինաբար բարձր պարիսպ ու այլ շինություններ է կառուցել: Տեղի հայերն իրենց հերթին նշում են, որ այդ պարիսպը վանքի վակֆային տարածքում է և վանքի հյուրերի ու ուխտավորների պաշտպանության համար է: Ըստ այդմ, Մուհամմադ Ղասեմ Բեկին կարգադրվում է քննություն անցկացնել, թե արդյոք այդ շինությունները հնում եղե՞լ են և թե՞ ապօրինաբար են կառուցվել: Քննության արդյունքում որոշվում է, որ քանի որ այդ շինությունները պաշտպանության համար են և դրանք ոչ ոքի չեն խանգարում, ուստի նրանց կառուցումը օրենքին հակառակ չէ[78]: Նշված փաստաթուղթը հաստատված է 25 վկաների արաբատառ կնիքներով:

Կաթողիկոսական դիվանում բազմաթիվ են Էջմիածնի կալվածքների շուրջ տեղի ունեցած վեճերն արձանագրող փաստաթղթերը, որոնք ցույց են տալիս, թե ինչպիսի դժվարությունների առաջ էին կանգնում Հայոց կաթողիկոսներն ու բարձրաստիճան հոգևորականները Մայր Աթոռի ու մյուս վանքերի ունեցվածքը պաշտպանելու ճանապարհին: Փաստաթղթերի մի մասի բովանդակությունը փաստում է, որ հաճախ հավակնորդների անհիմն ճանաչվող պահանջները շարունակում էին ձգձգել դատը և լուծվում էին միայն հայ հոգևորականներից որոշ գումար կորզելուց հետո: Ինչպես փաստում է, օրինակ, *շար'ի* դատական նիստի արձանագրությունը բովանդակող 1683 թ. փաստաթուղթը, ըստ որի Վելի Բեկ Սա'ադլուի որդի Օսթադ Ալին բողոք էր ներկայացրել Էջմիածնի *մութավալլիի* դեմ, թե նա ապօրինաբար զավթել է իր պապենական ժառանգություն հանդիսացող Օշականի 6 *դանգ մուլքը*, բայց չի կարողանում հստակ ապացույցով այն վերադարձնել: Վեճը երկարում է և ի վերջո վճիռ է կայացվում, որ Էջմիածինը պետք է 4 *թուման* վճարի հայցվորին, որպեսզի վերջինս այլևս պահանջներ չներկայացնի[79]:

---

[78] Տե՛ս ստորև վավերագիր 16:

[79] Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 1բ, վավ. 179:

Էջարենամե (اجارہ نامہ) – Վարձակալագիր

Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերի մեջ կան ոչ մեծ քանակով վարձակալագրերը՝ հիմնականում գրված XVIII-XIX դարերում: Այս կարգի փաստաթղթերի սակավության պատճառը թերևս այն է, որ հայ սեփականատերերը գերադասում էին իրենց գույքը վարձակալության տալ հայերին և ոչ այլազգիների՝ հետագա խնդիրներից խուսափելու համար, իսկ հայերի միջև նման գործարքները կնքվում էին հայերեն[80]: Ինչպես երևում է այս կարգի որոշ գործարքներ արտացոլող մի քանի փաստաթղթերի բովանդակությունից, եթե որոշ կալվածքներ էլ վարձակալության են տրվել մահմեդականների կամ հակառակը, ապա դա տեղի է ունեցել կամ անհրաժեշտությունից դրդված կամ հանգամանքների բերմամբ:

Այսպես, 1678 թ. կնքված մի *շարի՛աթական* նոտարական փաստաթղթի բովանդակության համաձայն Ուրմիացի Գրիգորի որդի Սահակը վաճառում է Հաջի Վելի Բեկի որդի Ռոսթամին իր մի կտոր 15 *ման* հացահատիկ ցանելու հողը 12000 *դինար* գումարով, որի կեսն է վճարում գնորդը, պայմանով, որ եթե մեկ տարի անց ամբողջ գումարը վաճառողը վերադարձնի, ապա վաճառքը չեղյալ կհամարվի, հակառակ դեպքում վաճառողն այն պետք է վարձակալի տարեկան 2400 *դինար* գումարով[81]: Փաստաթուղթը ցույց է տալիս, որ սեփականատերը գումարի անհրաժեշտության պատճառով էր իր գույքը վաճառել՝ ստանալով արժեքի կեսը և պայման դրել, որ եթե չկարողանա այդ գումարը վերադարձնել, որոշակի գումարով այն վարձակալի:

XVIII դարի երեք պարսկերեն վավերագրերի տվյալները փաստեր են պարունակում Էջմիածնի Թավրիզում գտնվող կալվածքի վարձակալության գործարքի վերաբերյալ: Մուհամմադ Շաֆի'ի (1766/7 թ.) նամակից հայտնի է դառնում, որ վերջինս Նոր Ջուղայի հայ հոգևոր առաջնորդից իմացել էր, որ Թավրիզում գտնվող իր այգուն կից մեկ կտոր այգին Էջմիածնի *վակֆային* կալվածքն է, որի պատերը վնասված լինելով, այդ հողից ոչ մի բերք չէր ստացվում, ուստի առաջարկում է այն 99 տարով իր վարձակալությանը հանձնել՝ վարձակալագիր ուղարկելով: Այդ դեպքում նա այդ հողատարածքն իր այգուն էր միացնելու, պատերը վերանորոգելու էր և տարեկան վարձավճար պետք է հանձներ Թավրի-

---

[80] Տե'ս մասնավորապես Դեհխուդայում գտնվող այգու կապալագիրը (Հ. Աբրահամյան, նշվ. աշխ, էջ 80-1):

[81] Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 1է, վավ. 1092:

զի հայ հոգևորականներից նրանց, ում որ կաթողիկոսը կհանձնարարեր[82]: Համապատասխանաբար, Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսը հավանություն է տալիս այս առաջարկությանը, և գրել տալիս նրա վարձակալագիրը, որով 99 տարով Մուհամմադ Շաֆի'ին վարձով է տրվում Թավրիզի Շամբ-ե Ղազանում գտնվող Էջմիածնի վանական կալվածքը՝ պայմանով, որ վարձակալողն ամեն տարի 1 *խարվար* ցորենով վարձահատույց լինի[83]: Կաթողիկոսական դիվանում այս վավերագրին հաջորդող մյուս վավերագրի բովանդակությունից հայտնի է դառնում, որ այս վարձակալության պայմանագիրը կազմում է Սիմեոն կաթողիկոսը և ուղարկում Մուհամմադ Շաֆիին այն հաստատելու[84]: Այսպիսով, վարձակալագրի վրա դրված Մուհամմադ Շաֆի'ի կնքադրոշմով և *շար'ի* պաշտոնյայի հաստատմամբ կնքվում է Էջմիածնի վերոհիշյալ կալվածքի վարձակալության պայմանագիրը:

Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերի հավաքածուի վարձակալագրերի հազվագյուտ նմուշների հիմնական մասը վերաբերում է ցանքատարածությունների, այգիների վարձակալությանը, կա նաև մեկը, որով 1733 թ. վարձակալության է հանձնվում Օրդուբադում գտնվող մի քարվանսարա և չիթ պատրաստողների արհեստանոց[85]:

Այս վարձակալագրերը գրված են առանց նախաբանի, նրանցում հիմնականում նշված է վարձակալության տվողի ու վարձակալողի անունները, վարձակալության տրվող գույքը, ժամկետը, վարձի չափը և թե ինչպես պետք է վճարվեր:

Վարձակալման պայմանագրում հնարավոր էր նաև վարձակալման գումարի մի մասի հատկացում վարձակալվող գույքի վիճակի բարելավմանը, ինչպես օրինակ, 1766 թ. կնքված մի պայմանագրում, որտեղ վարձավճարի մի մասը զեղչվում է՝ այգու բարեկարգման համար[86]:

Մռավեզե-նամե (معاوضه نامه) - Փոխանակման համաձայնագիր

Մատենադարանի արխիվում պահվող մի քանի փոխանակման համաձայնագրերը հիմնականում գրվել են XVIII-XIX դարերում հետևյալ պարզ սխեմայով՝ փոխանակողներ (անունները և պաշտոնները),

---

82 Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 1դ, վավ. 457:
83 Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 1դ, վավ. 458:
84 Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 1դ, վավ. 459:
85 Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 1է, վավ. 1164:
86 Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 1է, վավ. 1365:

փոխանակվող գույքը՝ յուրաքանչյուրինը իր անվան տակ և փաստաթղթի վավերացումը շարի'աթական ոճին համապատասխան ձևակերպումներով:

Այս շարքի հետաքրքրական վավերագրերից է 1769 թ. ապրիլի 20-ին գրված փոխանակման փաստաթուղթը, որով Երևանի Հուսեյն Ալի խանը փոխանակում է Քյուլթափա գյուղի 6 *դանգ մուլքը*, Ֆրանկանոց գյուղի 3 *դանգի* հետ: Գործարքը հաստատված է 26 անձանց՝ *դազիի, շար'ի* սպասավորների ու վկաների կնիքներով[87]: Այս կարգի փաստաթղթերի տվյալները ցույց են տալիս, որ փոխանակվող գույքերը կարող էին լինել տարբեր տեսակի, ինչպես օրինակ 1739 թ. գրված փաստաթղթում, որով Վանանդի Մուհամմադ Նաղիի դուստր Զեյնաբը փոխանակում է իր ժառանգական *մուլքը* հանդիսացող Վանանդում գտնվող 800 *ման* ցանքատարածությունը Խոջա Ավանեսի Վանանդ գյուղի Դերազ թաղամասում գտնվող մեկ ձեռք տան ու այգու հետ[88]: Հնարավոր էր նաև համաձայնության գալ հավելավճարով փոխանակման շուրջ[89]:

Վասիաթնամե (وصیت نامه) - Կտակ

Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերի մեջ կան նաև քիչ քանակի կտակագրեր: Այս փաստաթղթերը հիմնականում գրված են կարճ նախաբանով կամ առանց նախաբանի: Նշվում է նախ կտակ անողի և ժառանգողի անունները, ապա կտակվող գույքը, որից հետո լուսանցքում հաստատվում էր վկաների կնիքներով: Կտակը սովորաբար կազմվում էր, երբ այն նախատեսում էր որևէ մեկի ժառանգելը, որին գործող ժառանգության օրենքներով այն կարող էր չհասնել: Ինչպես օրինակ, ավելի հեռու ազգականի որդեգրման դեպքում: Նման մի փաստաթուղթ *շար'ի* դատարանում կազմվել է 1761թ., որում նշվում է, որ Կոստանի դուստր Ջավահիրը, որը Քանաքեռցի Ավետիսի կինն էր, ուներ երկու որդիներ՝ Սիմեոն և Խաչատուր անուններով, որոնք նրա ամուսնու մահից հետո մահանում են, մնում է մեկ հիվանդ դուստր և Ջավահիրը իր եղբորորդի Մարգարին որդեգրում է և իր ողջ ունեցվածքը նրան կտակում[90]: Այս կտակը հաստատված է 15 կնիքներով:

Կտակ կարող էր կազմվել նաև հարստությունը *ջադիդ օլ-իսլամնե-*

---

[87] Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 1է, վավ. 1375:
[88] Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 1է, վավ. 1234:
[89] Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 1զ, վավ. 1003:
[90] Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 1դ, վավ. 440:

ղի ոտնձգություններից պաշտպանելու նպատակով: Այս նպատակով գրված կտակում ձևակերպվում էր նաև *սղի* կամ *սղինամե*, որն ինչպես վերը նշվեց, այն անձեռնմխելի էր դարձնում նոր մահմեդականացած ազգականների ոտնձգությունների համար: Նման կտակ կազմվել է Նոր ջուղայեցի Հովհաննես Թոփչիի կողմից 1669 թ., որում նշվում է, որ վերջինիս ողջ հարստությունը, որը մանրամասն թվարկվում է, ներառյալ նրա կալվածքներն ու գործատները, նա կտակում է իր կնոջը՝ Դադքամին և այդ առթիվ նաև 200 դրամ գումարով *սղի* է կնքում՝ ամրագրելով վերջինիս ժառանգության իրավունքը[91]:

Թամասոք (تمسک) **– Պարտամուրհակ**

Մատենադարանի XVII – XVIII դարերի պարսկերեն վավերագրերի մեջ կան զգալի թվով պարտամուրհակներ: Պարտամուրհակները ևս գրվում էին որոշակի կաղապարով՝ նախ նշվում էր գումարը, ապա նրա կեսը (շփոթմունքից խուսափելու համար), պարտք վերցնողը և թե ումից է վերցնում և որքան ժամանակով: Որոշ պարտամուրհակներում գումարից հետո նախ նշվում է, թե ումից է պարտք արվել, հետո պարտք անողի անունը, ապա ժամկետը: Երբ գումարը մեծ էր, փոխարենը գրավ էր հանձնվում որևէ մի գույք, ինչպես օրինակ 1644 թ. գրված մի մուրհակում, որի համաձայն Թահմասպ Ղուլի Բեկ Սա'ադլուի որդիներ Մեջնուն Բեկն ու Սեֆի Ղուլի Բեկը 1 տարով Փիլիպոս կաթողիկոսից պարտք են վերցնում Թավրիզի 6 *թուման* գումար և որպես գրավ նրան հանձնում Օշականի իրենց պատկանող մեկ *դանգ մուլքը*[92]:

Պարտամուրհակները սովորաբար հաստատված են *շար'ի* ատյանի մեկ պաշտոնյայի ու վկաների կնիքներով:

Ղաբզ (قبض) **– Ստացական**

Ստացականները տրվում էին ամենատարբեր տիպի վճարումները հավաստելու առիթով: Դա կարող էր լինել առքուվաճառքի գործարքով նախատեսվող գումարի կամ պարտքի մարում[93], հարկերի վճարում, որպես ռոճիկ (մավաջիբ, թանխահ) տրվող գումար: Ստացականում բնականաբար նշվում է, թե ում կողմից էր այն տրված, որ տարվա և

---

[91] Տե՛ս ստորև վավերագիր h. 14:

[92] Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 1ա, վավ. 66:

[93] Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 1դ, վավ. 461, 509, թղթ. 1է, վավ. 1106, 1132, 1150:

ինչի համար, այնուհետև նշվում էր, թե ումից էր այն ստացվել և գումարի չափը՝ հիմնականում *սիաղ* թվային համակարգով, կամ և՝ *սիաղով* և՝ սովորական արաբական թվերով: Ստացականում նշված վճարը կարող էր կատարված լինել նաև բնամթերքով՝ ինչպես օրինակ մետաքսով[94]: Փաստաթղթի ստորին հատվածում նշվում էր ստացականի տրման ամիսը և թվականը, որից հետո փաստաթուղթը հաստատվում էր *շար'ի* պաշտոնյայի կնիքով:

Վեքալաթ-նամ[չ]ե (وکالت نامچه) - Լիազորագիր:

Առքուվաճառքի, դատական վեճերի ու այլևայլ գործարքների գործընթացը հաճախ տեղի էին ունենում վաքիլների՝ լիազոր անձանց մասնակցությամբ: Վեքալաթ-նամեները կազմվում էին դատական ատյանի առաջ լիազոր անձանց իրավունքները հաստատելու նպատակով: Ժողովածուի մեջ ընդգրկված Քաշաթաղի հայկական գյուղերի ավագանու անունից տրված վեքալաթ-նամեն[95] ցույց է տալիս մահմեդական պաշտոնյաների հետ փոխհարաբերությունների կարգավորման եղանակներից մեկը: Այն է լիազոր անձանց տրված հանձնարարականով իրենց խնդիրները նրանց ներկայացնելն ու լուծում ակնկալելը: Այն նաև արձանագրում է տվյալ ժամանակաշրջանում Քաշաթաղի հայկական գյուղերից մի քանիսի՝ իրենց օտարահունչ անվանումներով ու հայ մելիքների ու գեղջավագների անուններով, որոնք հաստատվում են նաև ժամանակաշրջանի այլ աղբյուրներով[96]:

Մահզար (محضر)- Համախոսական (կամ ընդհանրական վկայագիր)

Մահզար էին կոչվում որևէ իրողություն հաստատելու համար կազմված ընդհանրական համախոսական վկայագրերը[97]: Շահական հրովարտակներում հաճախ է նշվում այս փաստաթղթերի հիման վրա նրանց հրապարակված լինելու մասին[98]:

---

[94] Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 1դ, վավ. 514:

[95] Տե՛ս ստորև վավերագիր 16:

[96] Այդ մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Ք. Կոստիկյան, Քաշաթաղի 17-րդ դարի պատմությանը վերաբերող մի փաստաթուղթ, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, XX, Երևան, 2001, էջ 168-169:

[97] منشآت سلیمانی، ص. 163

[98] **Ք. Կոստիկյան**, հրովարտակներ, պրակ Գ, վավ. 11, 14, 57, 65, էջ 419, 430, 606, 639:

Այս փաստաթղթերը գրվում էին հետևյալ պարզ սխեմայով: Առանց նախաբանի շարադրվում էր նրա գրության նպատակը և բուն նյութը: Համախոսական վկայագրերի ստորին և աջ լուսանցքում մեծ տեղ էր հատկացվում վկաների կողմից արված նշումներին նրանց վկա լինելու մասին՝ հաստատված լինելով նրանց կնիքներով կամ մատնահետքերով: Համախոսական-վկայագրի վերին հատվածներում սովորաբար դրվում էին *շարժ* անդամ(ներ)ի ու տեղի մահմեդական պաշտոնյաների ու կառավարիչների հաստատումը՝ նրանց կնիքներով: Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերի մեջ կան այս կարգի մի քանի փաստաթղթերը, որոնք կազմվել են Աղվանից կաթողիկոսների ու հայ մելիքների այլևայլ իրավունքների հաստատմանը տրված ընդհանուր համաձայնությունը հավաստելու առիթով: Այդ փաստաթղթերն արտացոլում են Աղվանից եկեղեցու ներքին խնդիրները, հայկական բնակավայրերից գանձվող հարկերի բաշխման ու գանձման հարցերը, որոնց վերաբերող որոշումներում կարևոր դեր էին խաղում հայ մելիքները: Նման փաստաթղթերի պատմական բարձր արժեքը պայմանավորված է նաև նրանցում մեծ թվով հայկական բնակավայրերի օտար անվանումների հիշատակմամբ, որը հաստատում է նրանց էթնիկ կազմի հայկական լինելը, ինչպես նաև բովանդակում տվյալներ նրանց աշխարհիկ ու հոգևոր վերնախավի անդամների մասին:

Արցախի, Գանձակի, Շաքիի ու Շիրվանի բազմաթիվ հայկական բնակավայրերի անուններն են նշվում Աղվանից կաթողիկոսներ Եսայու, Հովհաննեսի ու Սարգսի[99] կաթողիկոսական իրավունքների հաստատման նպատակով կազմված համախոսականներում:

Ուշագրավ են նշված համախոսական վկայագրերից վերջինի (վավ. 25) ստեղծման հանգամանքները: Աղվանից կաթողիկոս Հովհաննես Հասան-Ջալալյանի սպանությունից (1786 թ.) հետո կարճ ժամանակ անց Ղարաբաղի Իբրահիմ խանի կողմից ու հայ մելիքներ Աբովի, Մեջլումի և Շահնազարի աջակցությամբ Աղվանից կաթողիկոս է հաստատվում Իսրայելը[100]: Ղուկաս Կարնեցի կաթողիկոսը 1787 թ. վերահաստատում է Իսրայել կաթողիկոսին որպես «միահեծան հայրապետ ի

---

[99] Տե՛ս ստորև վավերագրեր 19, 24, 25:

[100] Այս մասին մանրամասն տե՛ս **Լ. Մկրտումյան**, Աղվանից (Գանձասարի) կաթողիկոսությունը XVII-XIX, դարերում, Երևան, 2006, էջ 174-176, նաև **Ղուկաս Կարնեցի**, Դիվան հայոց պատմության, կազմեց Վ. Գրիգորյանը, գիրք I, հատոր Ա, Բ, Երևան, 1984, էջ 220:

վերայ տանդ Աղուանից» և հորդորում Շամախու և Նուխու թեմերին ենթարկվել նրան[101]:

Ղարաբաղի խանը միաժամանակ ազատ է արձակում Հովհաննեսի եղբայր Սարգսին և հաստատում նրան Խաչենի առաջնորդի դիրքում[102]:

Սարգիս Հասան-Ջալալյանը չէր վախենում Իբրահիմ խանին դիմադրություն ցուցաբերել, մասնավորապես հոգևոր հարցերում: Այնուամենայնիվ, 1791թ. Սարգիս եպիսկոպոսը ապահովություն չտեսնելով Գանձասարում՝ փախչում է Գանձակ[103]:

1787թ. Հերակլ Բ-ի դեպի Ղարաբաղ կատարած անհաջող ռազմարշավին վրացիների կողմում հանդես գալուց հետո Մելիք Աբովն ու Մելիք Մեջլումը ստիպված տարագրվել էին Ղարաբաղից[104]: Նրանք ու նրանց հյուրընկալած Ջավադ խանը ձգտում էին վերացնել Գանձակի խանության տարածքի թեմերի նույնիսկ անվանական ենթակայությունը Ղարաբաղի խանի դրածո Իսրայել կաթողիկոսին:

Այս պատճառով կազմվում է ստորև ներկայացվող 1794 թ. *մահզարը* (վավ. 25)՝ ստանալու համար Գանձակի խանի հրովարտակը նրա կաթողիկոսական իրավունքների հաստատմամբ: Այդ հրովարտակը պատճենի տեսքով առկա է Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերի հավաքածուի մեջ[105]:

Համախոսականում նշվում է Էջմիածնի կողմից Աղվանից կաթողիկոսի հաստատման անկարևորությունը և որ այդ ժամանակ Աղվանից կաթողիկոսության աթոռը թափուր էր. հանգամանքներ, որոնք իրականությանը չեն համապատասխանում[106]:

1794թ. Գանձակի խանի ու այնտեղ հաստատված վերոհիշյալ հայ մելիքների գործուն աջակցությամբ Սարգիս եպիսկոպոսն օծվեց Աղվանից կաթողիկոս[107]:

Սարգիս կաթողիկոսը 1798թ. «սաստկացած խռովության» պատճա-

---

101 **Ղուկաս Կարնեցի**, Դիվան Հայոց պատմութեան, հ. Բ, էջ 241- 252:

102 **Լ. Մկրտումյան**, նշվ. աշխ., էջ 177:

103 **Լ. Մկրտումյան**, նշվ. աշխ., էջ 178:

104 Նույն տեղում:

105 Մատենադարան, Կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 2բ, վավ. 238:

106 Այդ շրջանում Աղվանից կաթողիկոսն էր Իսրայել Ջրաբերդցին, որի մահվան մասին Գանձակ տեղափոխված հայ մելիքները Սարգսին կաթողիկոս հաստատելու նպատակով կեղծ լուրեր էին տարածում (Այս մասին մանրամասն տե՛ս **Լ. Մկրտումյան**, նշվ. աշխ. էջ 181-183):

107 **Լ. Մկրտումյան**, նշվ. աշխ., էջ 180-1:

ռով փախչում է Թիֆլիզ[107]: Այնուհետև որոշ ժամանակով հաստատվում է Հաղպատում որպես այնտեղի արքեպիսկոպոս: Ռուսաստանի կողմից Գանձակի ու Ղարաբաղի խանությունների նվաճումից հետո Սարգիսը վերադառնում է Գանձասար և զբաղեցնում կաթողիկոսի աթոռը: Պահպանված վավերագրերի բովանդակությունից հայտնի է դառնում, որ Սարգսի կաթողիկոսական իրավունքները հաստատվել էին Ղարաբաղի Մեհդի Ղուլի խանի 1812, 1813 և 1815 թվականների հրամանագրերով[108]: Այնուամենայնիվ, 1815թ. Աղվանից կաթողիկոսությունը վերացվում է և Սարգիսը պաշտոնապես հռչակվում է որպես միայն արքեպիսկոպոս կամ միտրոպոլիտ Գանձասարի կամ Ղարաբաղի[109]:

XVII-XVIII դարերում Շիրվանի թեմի համար Էջմիածնի ու Աղվանից կաթողիկոսությունների միջև ընթացող պայքարն է արտացոլվել Եսայի կաթողիկոսի օրոք գրված ստորև ներկայացված համախոսական վկայագրում (վավ. 19):

Շիրվանի շրջանում հայեր բնակվել են դեռևս վաղնջական ժամանակներից, որոնք զգալի քանակ կազմելով հատկապես XVII-XVIII դարերում, բաշխված էին շուրջ 60 հայաբնակ գյուղերում[110]:

1606 թ. շահ Աբբաս Ա-ի հրովարտակի բովանդակությունից պարզ է դառնում, որ Գանձասարի (կամ Աղվանից) իրավունքները տարածվում էին միայն Խաչենի ու Գանձակի շրջանների վրա[111]: Նույն շահից 1617 թ. ստացած Էջմիածնի Մելքիսեթ կաթողիկոսի հրովարտակում Գանձակի թեմը ևս նշվում է էջմիածնապատկան թեմերի շարքում[112]: Մինչդեռ 1634 թ. շահ Սեֆիի հրովարտակում շեշտվում է, որ Գրիգոր կաթողիկոսի ենթակայության տակ են գտնվում «Գանձակի, Ղարաբաղի, Շիրվանի, Շամախիի ու Զարուզիբիլի» հայ համայնքները[113]:

Ինչպես հայտնի է դառնում շահ Աբբաս Բ-ի 1650թ. հրովարտակի բովանդակությունից, դեռ շահ Սեֆիի 1634թ. մեկ այլ հրովարտակով

---

[107] **Երիցեանց Ա. Դ.**, Ամենայն հայոց կաթողիկոսությունը եւ Կովկասի հայք XIX դարում, մաս Ա (1800 - 1832), Թիֆլիզ, 1894, էջ 251:

[108] Մատենադարան, Կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 2բ, վավ. 160, 248, 249, 258

[109] **Ալ. Երիցեանց**, նշվ. աշխ., մասն Ա, էջ 252:

[110] Շիրվանի հայության պատմության մասին ավելի մանրամասն տե՛ս **Գ. Ստեփանյան**, Բաքվի նահանգի հայությունը XIX դարի երկրորդ կեսին, Երևան, 2010, էջ 19-34

[111] **Հ. Փափազյան**, հրովարտակներ, պրակ Բ, էջ 44:

[112] **Հ. Փափազյան**, հրովարտակներ, պրակ Բ, վավ. 12:

[113] **Հ. Փափազյան**, հրովարտակներ, պրակ Բ, վավ. 23:

Շիրվանի թեմը հաստատվել էր Էջմիածնի ենթակայության տակ և այդ հրովարտակը վերահաստատվում է շահ Աբբաս Բ-ի հիշյալ հրովարտակով[114]: Միաժամանակ շահ Սեֆիի 1634թ. մի հրովարտակով նաև Քաշաթաղի թեմ հաստատվում է Էջմիածնի ենթակայության տակ[115]:

Աղվանից Պետրոս կաթողիկոսի աթոռակալության տարիներին[116] Շիրվանի թեմը վերահաստատվում է որպես Աղվանից կաթողիկոսության պատկանող թեմերից մեկը[117]: 1663 թ. շահ Աբբաս Բ-ից ձեռքբերած հրովարտակով Պետրոսը հաստատվում է որպես Գանձակի, Ղարաբաղի և Շիրվանի հայության կաթողիկոս[118]: Այս հրովարտակի հակառակ կողմում նշումներ կան շահ Սեֆիի ու Աբբաս Բ-ի վերը նշված հրովարտակների մասին, նաև նույն Պետրոս կաթողիկոսի կողմից իր որպես Գանձակի, Ղարաբաղի և Շիրվանի հայության կաթողիկոսի իրավունքները 1655 թ. ձեռք բերված հրովարտակով հաստատելու մասին[119]:

Պայքարը Շիրվանի թեմի ենթակայության հարցի շուրջ շարունակվում է նաև Պետրոս Խանձքեցու մահից հետո, Երեմիա Հասան-Ջալալյանի կաթողիկոսության շրջանում (1676-1700 թթ.): Վերջինիս կաթողիկոսական իրավունքները հաստատող 1675 թ. շահ Սուլեյմանի հրովարտակում նշվում է, որ նա հաստատվում է որպես Գանձակ - Ղարաբաղի ու Շիրվան – Շամախու հայերի կաթողիկոս[120]:

Ինչպես հայտնի է, զուգահեռ այլ աղբյուրների տվյալներից Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Հակոբ Ջուղայեցու միջնորդությամբ Երեմիա Հասան-Ջալալյանի աթոռակալության տարիներին Շիրվանի ու Գանձակի թեմերը դրվել էին նրան հակաթոռ Սիմեոն Խոտորաշենցի կաթողիկոսի ենթակայության տակ[121]: Հետագայում Ամենայն Հայոց կաթողի-

---

[114] **Հ. Փափազյան**, հրովարտակներ, պրակ Բ, վավ. 42:

[115] **Հ. Փափազյան**, հրովարտակներ, պրակ Բ, վավ. 22:

[116] Ըստ Մ. Սմբատյանցի Պետրոս Գ Խանձկեցին Աղվանից կաթողիկոս է եղել 1653-1675թթ. (Մ. Սմբատեանց, Նկարագիր Սուրբ Ստեփաննոսի վանացն Սաղիանի եւ միւս վանօրէից եւ ուխտատեղեաց, եւս եւ քաղաքացն եւ գիւղօրէից որք ՚ի Շամախւոյ թեմի, Տփխիս, տպարան Մովսէս Վարդանեանցի, 1896, էջ 237):

[117] **Լ. Մկրտումյան**, նշվ. աշխ., էջ 20-21:

[118] **Ք. Կոստիկյան**, հրովարտակներ, պրակ Գ, վավ. 14:

[119] **Ք. Կոստիկյան**, հրովարտակներ, պրակ Գ, վավ. 14, էջ 50:

[120] **Ք. Կոստիկյան**, հրովարտակներ, պրակ Գ, վավ. 43:

[121] **Լ. Մկրտումյան**, նշվ. աշխ., էջ 20:

կոս դարձած Եղիազար Այնթապցին այդ թեմը ենթարկում է Էջմիածնին[122]:

Շիրվանի թեմը Աղվանից կաթողիկոսությանը ենթարկելու ուղղությամբ ավելի վճռական քայլեր է ձեռնարկում Եսայի Հասան-Ջալալյանը[123]: Վերջինիս նախաձեռնությամբ կազմվում են նաև համախոսականներ, որոնցում Շամախու, Շիրվանի ու Շաքիի հայերը իրենց ենթակա են համարում Աղվանից կաթողիկոսին: Այդ համախոսականներից մեկը հայերեն է և հաստատված Շիրվանի ու Շաքիի 14 գեղջավագների, հոգևորականների կնիքներով ու բազմաթիվ մատնադրոշմներով[124], մյուսը՝ պարսկերեն և հաստատված 100-ից ավելի վկաների՝ Շաքի, Շիրվանի ու նաև Ղարաբաղի գեղջավագների, մելիքների ու հոգևորականների կնիքներով ու ստորագրություններով[125]:

1700 թ. հրապարակվում է շահ Սուլթան Հուսեյնի հրամանագիրը, որով հանձնարարվում էր Շիրվանի, Կախեթի ու Ղարաբաղի տեղական իշխանություններին օգնություն ցուցաբերել Աղվանից կաթողիկոսին՝ իրեն ենթակա Շիրվանի հայերից եկեղեցական հարկերը հավաքելու հարցում[126]: Նույն շրջանում Շիրվանի հայությանն ուղղված կոնդակ է գրում Նահապետ Եդեսացի կաթողիկոսը՝ պատվիրելով նրանց կաթողիկոս ճանաչել ու հնազանդվել Եսայիին[127]:

Աղվանից Եսայի Հասան-Ջալալյանին հաջողվում է այս հարցի կապակցությամբ Աղվանից կաթողիկոսությանը ձեռնտու պայմաններով համաձայնության գալ նաև Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Ալեքսանդր Ջուղայեցու հետ: Վերջինիս 1708 թ. կոնդակով Շիրվանի թեմը հանձնվում է Աղվանից կաթողիկոսությանը[128]: Սակայն, որքան էլ տարօրինակ է, նույն Ալեքսանդր կաթողիկոսի կողմից ձեռքբերված շահ Սուլթան Հուսեյնի 1712թ. հրովարտակով Շիրվանի թեմը նորից ճանաչվում է Էջմիածնի անմիջական ենթակայության տակ[129]: Ամենայն հավանականությամբ հենց այս պատճառով Եսայի Աղվանից կաթողիկոսը չի

---

[122] **Լ. Մկրտումյան**, նշվ. աշխ., էջ 21:

[123] Եսայի Հասան-Ջալալյանը Գանձասարի կաթողիկոս է եղել 1701-1728 թթ.:

[124] Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 240, վավ. 3:

[125] Տե՛ս ստորև վավերագիր 19:

[126] **Ք. Կոստիկյան**, հրովարտակներ, պրակ Գ, վավ. 63:

[127] **Լ. Մկրտումյան**, նշվ. աշխ., էջ 22:

[128] Նույն տեղում

[129] **Ք. Կոստիկյան**, հրովարտակներ, պրակ Գ, վավ. 82:

ներկայանում Աստվածատուր Համադանցի կաթողիկոսին, որը 1715թ. հաջորդել էր մահացած Ալեքսանդրին: Ինչպես իրավացի կերպով նկատում է Լ. Մկրտումյանը, Շիրվանի թեմի կարգավիճակը օգտագործում էին Աղվանից կաթողիկոսության գործերի վրա ներազդելու ու կաթողիկոսներին իրենց հնազանդ պահելու համար[130]: Դա երևում է Աստվածատուր Համադանցու դիրքորոշումից, որը բարկանալով Եսայու չներկայանալու պատճառով «նորից տերունի է առնում Շամախին, Շաքին, Շիրվանը և սրանց ենթակա մասերը»[131]: Հետագայում, 1719թ. երբ Եսայի կաթողիկոսը աղքատությունից դրդված ներկայանում է Սուրբ Աթոռ, Աստվածատուր կաթողիկոսը կոնդակ է գրում՝ հորդորելով Շամախու և շրջակա շրջանների հայությանը նվիրակական գումարները հանձնել Աղվանից կաթողիկոսին[132]:

Հետագայում Ղարաբաղի խանի 1812 թ., Շաքիի Ջա'ֆար խանի 1813 թ. և Շամախու Մուսթովֆի խանի 1814 թ. հրամանագրերով Շիրվանի թեմը հաստատվում է Գանձասարի Սարգիս կաթողիկոսի ենթակայության տակ[133]:

Հայոց վանքերի ու բնակավայրերի անվանումները պարսկերեն վավերագրերում

Պարսկերեն *շարիաթական* - նոտարական վավերագրերում ևս ինչպես պարսկական մյուս աղբյուրներում Արևելյան Հայաստանի բնակավայրերն ու շրջանները, ինչպես նաև նրանցում գտնվող հայոց վանքերն ու եկեղեցիները հիմնականում նշվում են իրանականացված ու թյուրքացված օտար տարբերակներով[134], որոնք դժվարություններ են ստեղծում ուսումնասիրողների համար դրանք հայկական անվանումների հետ նույնացման հարցում, ինչպես նաև առիթ են տալիս դրանց հիման վրա բնակչության էթնիկ կազմի հետ կապված անհիմն շահարկումների համար: Այնուամենայնիվ վավերագրերի բովանդակությունը

---

130 **Լ. Մկրտումյան**, նշվ. աշխ., էջ 22:

131 **Սիմեոն Երևանցի**, Ջամբռ, էջ 117:

132 Նույն տեղում:

133 Մատենադարան, Կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 2բ, վավ. 247, 255ա, 256ա:

134 Այս մասին ավելի մանրամասն տե՛ս **Ք. Կոստիկյան**, Հայոց վանքերի ու բնակավայրերի անուանումները պարսկերեն վավերագրերում, Հայկազյան հայագիտական հանդես, Բեյրութ, 2017 հ. 37, էջ 123-153:

կասկած չի թողնում այդ բնակավայրերի հայկական լինելու հարցում և ինքնին հերքում նման բոլոր կեղծիքները:

Հայկական բնակավայրերի օտարահունչ անունների մի մասը տրվել են XII դարից ի վեր նրանց հարևանությամբ հաստատվող թյուրքական ծագում ունեցող քոչվոր ցեղերի ու իշխող վերնախավի կողմից: Հարկ է հիշել, որ թյուրքական ցեղերը և նրանց ավագանին գերիշխող դիրք էին զբաղեցնում պատմական Հայաստանի շրջանները իրենց պետության մեջ ներառած Ակ Կոյունլուների և Կարա Կոյունլուների տիրապետության շրջանում: Սեֆյան պետության ժամանակաշրջանում նրանց փոխարինում են ղզլբաշ ցեղերի առաջնորդները, որոնք կառավարում էին ոչ միայն Հարավային Կովկասի այլև ողջ Իրանի նահանգների մեծ մասը[135]: Բացի այդ Սեֆյան գահակալները շարունակաբար բնակեցնում էին իրենց երկրի սահմանային վարչական միավորների մեջ ընդգրկված Արևելյան Հայաստանի շրջանները թյուրքական ղզլբաշ ցեղերով, որոնք նրանց ռազմական հենարանն էին Օսմանյան կայսրության դեմ պայքարում: Այդ քաղաքականությունը բնորոշ էր ինչպես Սեֆյան վաղ շրջանի շահերին, այնպես էլ շահ Աբբաս Ա-ի իշխանության շրջանին[136]: Սեֆյան պետության մեջ ընդգրկված Արևելյան Հայաստանի շրջանները կառավարող թյուրք ղզլբաշ ցեղերի ավագանուն ժառանգական տիրույթներ էին տրվում այդ տարածքներում, ինչպես օրինակ Ղարաբաղի շրջանը, որը կառավարում էին ղաջարական զիադօղլի ցեղից սերող *բեկլարբեկները* և որտեղ ստեղծվել էին «իգիրմիդորտ» (24) և «օթուզիքի» (36) կոչված արհեստական ցեղային միությունները, Նախիջևանի շրջանը, որը ուսթաջլու ցեղի ճյուղ հանդիսացող քենգերլու ցեղի ժառանգական *օլքան* էր[137]: Ուստին պարսկերեն փաստաթղթերում նշվող հայկական տեղանունների ու հայոց վանքերի անվանումների փոփոխությունները հիմնականում կապված են այդ ցեղերի խոսակցական ու իրանական պետության պաշտոնական լեզուների՝ թուրքերենի ու պարսկերենի հնչյունական և տառային համա-

---

135 The Cambridge History of Iran, vol. 6 (The Timurid and Safavid Periods), edited by P. Jackson, Cambridge-London-New York-New Rochelle-Melbourne Sydney, p. 358.

136 H. Maeda, Exploitation of the Frontier: The Caucasus Policy of Shah 'Abbas I, Iran and the World in the Safavid Age, London, New York, 2012, p. 477.

137 И. П. Петрушевский, Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI- начале XIXвв., Ленинград, 1949, сс. 132-136.

կարգերի, նաև լեզվամտածողության որոշ առանձնահատկությունների հետ:

Հայոց վանքերի անվանումները

Հայկական վանքերն ու եկեղեցիները Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերում սովորաբար նշվում են այն բնակավայրերի անուններով, որոնցում դրանք գտնվում են. ինչպես օրինակ Ագուլիսի վանք, Դարաշամբի վանք, Շոռոթի, Բիստի[138], Մեյսարիի ու Մուղնու վանք: Եկեղեցիների անունները (Ս. Ստեփաննոս Նախավկա, Ս. Թովմա Առաքյալ, Ս. Աստվածածին, Ս. Թադեի և այլն) սովորաբար չեն նշվում: Դրանք նշվում են միայն այն դեպքում, երբ հրամանագիրը հրապարակվել է տվյալ եկեղեցու վերանորոգումը թույլատրելու համար, ինչպես օրինակ Արցախի Քոչիզ շրջանի Հիրհեր գյուղի Ս. Գրիգորիս և Երևանի նահանգի Կարբի շրջանի Մուղնի գյուղի Ս. Գևորգ եկեղեցիների վերանորոգումը թույլատրող հրովարտակներում[139]: Կամ էլ երբ մեկ վայրի անվան հետ էին կապվում մեկից ավելի վանքերի անուններ, ինչպես օրինակ Քասաղի ձորում գտնվող Օհանավանքն ու Սաղմոսավանքը[140]:

Երբեմն օտար անվան հիմքում տվյալ վայրում առկա եկեղեցիների թիվն էր, ինչպես օրինակ Էջմիածնի վանքի անվանումն է՝ «Ուչքիլիսա», որը թուրքերեն նշանակում է «երեք վանք»՝ մեկ անվան մեջ ընդգրկելով նաև Էջմիածնին մոտ գտնվող Ս. Գայանեի ու Ս. Հռիփսիմեի վանքերը: Ուչքիլիսա են կոչվել նաև պատմական Հայաստանի մի քանի այլ հայկական վանքեր ու գյուղեր[141], այնուամենայնիվ, Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերում նշվող «Ուչքիլիսա» անվանումը վերաբերում է միայն Էջմիածնի վանքին: Եդիքիլիսե անվամբ է հայտնի Վարագավանքը (կամ Վարագի Ս. Խաչ) Վանում[142], որը թուրքերենից թարգմանաբար նշանակում է 7 վանք և նկատի ունի այդ վանական համալիրի մեջ ընդգրկված եկեղեցիների քանակը:

---

[138] **Ք. Կոստիկյան**, հրովարտակներ, պրակ Գ, վավ. 15:

[139] **Ք. Կոստիկյան**, հրովարտակներ, պրակ Գ, վավ. 16, 19:

[140] **Ք. Կոստիկյան**, հրովարտակներ, պրակ Դ, վավ. 9:

[141] **Թ. Հակոբյան, Ս. Մելիք-Բախշյան, Հ. Բարսեղյան**, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 5, Երևան, 2001, էջ 198:

[142] **L. Sahakyan**, Turkification of the Toponyms in the Ottoman Empire and the Republic of Turkey, Montreal-Arod Books, 2010, p. 29.

Գունանունները[143] լայնորեն օգտագործվում են հայոց վանքերի օտար անվանումներում՝ ելնելով այն քարերի գույնից, որոնցով կառուցվել են, ինչպես օրինակ Ղարաքիլիսա[144] և Ղըզըլքիլիսա կամ Ղըզըլվանք անվանումները, որոնցից առաջինը թուրքերենից թարգմանաբար նշանակում է «սև վանք», մյուսը՝ «կարմիր վանք»: Ընդ որում հայտնի են մի քանի հայկական վանքեր, որոնք պարսկերեն վավերագրերում հանդես են գալիս այդ անվանումներով:

1489 թ. մի կալվածագրում Ղըզըլվանք է կոչվում Չոխուր Սա'ադի վիլայեթի մեջ մտնող Գառնիի շրջանի մի գյուղ, որ պատկանում էր Հավուցթառի Զաքարիա վարդապետին, իսկ վանքը նշվում է հենց այդպես՝ «Հավուսթառ – هوستار»[145]: Ինչպես հայտնի է դառնում որոշ ժամանակ անց՝ 1505 և 1526 թթ. գրված վավերագրերից, այդ անունը գործածվում էր նաև Հավուցթառի վանքի վերաբերությամբ[146]: Ղըզըլվանք էր կոչվում նաև Սյունիքի վանքերից մեկը, որի վերանորոգման համար հրովարտակ է ձեռքբերվում 1669 թ.[147]: Դա ամենայն հավանականությամբ Ղ. Ալիշանի կողմից նշվող Վաղադին գյուղի եկեղեցին է, որը կոչվել է Ս. Ստեփաննոս Նախավկա և հայտնի է նաև Կարմիր Վանք անվամբ[148]: Նույն անվամբ է կոչվել նաև Աստապատ գյուղի Ս. Ստեփաննոս վանքը[149]: Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերի մեջ կան այս երեք վանքերին էլ վերաբերող փաստաթղթեր: Աստապատի Ղըզըլվանքին են վերաբերում 19-րդ դարի սկզբի մի քանի պարսկերեն վավերագրեր, որոնք փաստում են վանքի ծանր դրության ու այդ կապակցությամբ Նախիջևանի խանի հետ նամակագրության, նաև Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի նախաձեռնությամբ ու Իրանի թագաժառանգ

---

[143] Հայկական տեղանուններում գունանունների կիրառության մասին տե'ս **Ս. Գ. Ասատրյան,** Արցախի տեղանունների դասակարգման հարցի շուրջ, Արցախ. ժողովրդագրության և տեղանվանակարգի հիմնախնդիրները ԼՂՀ անվտանգության համատեքստում (կոլեկտիվ մենագրություն), Աշխատանքային տետրեր 3-4 (31-32). 2014, էջ 34:

[144] Ղարաքիլիսաների վերաբերյալ տե՛ս **Ք. Կոստիկյան**, Հայոց վանքերի ու բնակավայրերի անուանումները, էջ 125:

[145] **Հ. Փափազյան**, կալվածագրեր, պրակ Ա, Երևան, 1968, վավ. 8:

[146] **Հ. Փափազյան**, կալվածագրեր, պրակ Ա, վավ. 16, Հ. Փափազյան, հրովարտակներ, պրակ Ա, վավ. 9:

[147] **Ք. Կոստիկյան**, հրովարտակներ, պրակ Գ, վավ. 34:

[148] **Ղ. Ալիշան**, Սիսական, Վենետիկ, 1893, էջ 219:

[149] **Ղ. Ալիշան**, Սիսական, էջ 511:

Աբբաս Միրզայի հաստատմամբ կատարված վանքի առաջնորդի դիրքում Խաչատուր եպիսկոպոսի նշանակման ու որոշ հարկերի կրճատման մասին[150]:

Ստորև ներկայացվող վավերագրերից երկուսը (վավերագրեր 12, 13) մատնանշում են, որ Ղըզըլվանք է կոչվել նաև Մուղնու Ս. Գևորգ վանքը, որը կառուցվել էր սև և կարմիր տուֆ քարերով[151]:

«Ղարաբաղ» և «Չոխուր Սա'ադ» անվանումների ծագումը

Պատմական Հայաստանի և մասնավորապես Հայոց արևելից կողմանց վարչա-տարածքային միավորների՝ գավառների առավել վաղ շերտը ձևավորվել ու զարգացել է հայկական միջավայրում[152]: XIII-XIV դարերից գործածության մեջ են մտնում հայկական բնակավայրերի հարևանությամբ հաստատված քոչվոր ցեղերի ու տարածաշրջանում իշխող դիրք զբաղեցնող նրանց վերնախավի շրջանակներում օգտագործվող մի շարք անվանումներ, որոնք մուտք են գործում պարսկալեզու գրագրության լեզվի մեջ:

Որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում «Ղարաբաղ» անվան պատմությունը, որն առաջին անգամ հիշատակում է իրանցի պատմագիր Ռաշիդ ալ -Դինն (1247-1318) իր «Տարեգրությունների ժողովածու» կոչված պատմական աշխատության մեջ, որպես Առանում գտնվող ձմեռանոցի անվանում: Նրա առաջին հիշատակությունը կապված է Ահմադ Իլխանի օրոք Կոնկուրտայի դեմ տարվող դատի հետ, որը տեղի է ունենում «Առանի Ղարաբաղում» 1284 թ.[153]: Այս հեղինակի մյուս հիշատակությունները կապվում են Ղազան խանի 1295 թ. պաշտոնական թագադրության և 1301թ. այդ վայրում իր ձմեռանոցը

---

150 Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 1ե, վավ. 782, 836, թղթ. 1ը, վավ. 1486, 1530, 1684:

151 **Հակոբյան Թ., Մելիք-Բախշյան Ստ., Բարսեղյան Հ.,** Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 3, Երևան, 1991, էջ 890:

152 Այդ մասին մանրամասն տե'ս **Գ. Մ. Բադալյան,** Հայոց արևելից կողմերի տեղանուններն ըստ հայկական սկզբնաղբյուրների, Արցախ. ժողովրդագրության և տեղանվանակարգի հիմնախնդիրները ԼՂՀ անվտանգության համատեքստում (կոլեկտիվ մենագրություն), Աշխատանքային տետրեր 3-4 (31-32). 2014, էջ 36-44:

153 Տե'ս **Рашид-ад-Дин,** Сборник летописей, т. III. Москва-Ленинград, 1946, с. 104:

հաստատելու հետ[154]: Ընդ որում, ամեն անգամ «Ղարաբաղ» անվանումը հիշատակելիս պատմագիրը շեշտում է, որ այն գտնվում է Առանում:

Հարկ է նշել նաև, որ «Ղարաբաղ» անվանումը չի հիշատակվում Ռաշիդ ալ-Դինից մի փոքր վաղ հանդես եկած պարսկալեզու մեկ այլ պատմագրի՝ Ալա ալ-Դին Ջուվեյնիի «Աշխարհի նվաճումը» երկում: Ջուվեյնին, որ մահացել է 1283 թ., Կուր-Արաքսյան միջագետքի մասին խոսելիս այն նշում է «Առան» անվամբ: ՈՒստին կարելի է ենթադրել, որ նրա կենդանության օրոք գործածական չէր «Ղարաբաղ» անվանումը:

XVI դարի առաջին կեսին անհայտ հեղինակի պարսկալեզու պատմագրական երկում որպես Ղարաբաղի մեջ մտնող վայր երկու անգամ հիշատակվում է Սուլթանբուդը[155], որն ըստ Մ. Բարխուդարյանցի՝ Կուրի և Խաչենագետի աջ և Գարգառի ձախ ափերի ու դաշտաբերանի մեջ ընկած Արցախի Տուչքատակ կամ Տիգրանակերտ գավառի ստորին մասում գտնվող «մի հողե բերդ էր»[156]: Ամենայն հավանականությամբ՝ Ղարաբաղն այդ ժամանակաշրջանում ընդգրկում էր հիշյալ հայկական գավառը, և ձմեռանոցային հարմար վայր էր պատմական Հայաստանի արևելյան շրջաններն իրենց տիրապետությանը ենթարկած մոնղոլ տիրակալների, այնուհետև նրանց փոխարինած Ակ Կոյունլու, Կարա Կոյունլու և Սեֆյան իշխանությունների համար: ՈՒստի այդ տեղանունը շարունակաբար օգտագործվում է հետագա պարսկալեզու պատմագրության մեջ ու փաստա-վավերագրական նյութերում՝ կիրառվելով ավելի ու ավելի հաճախ և ժամանակի ընթացքում տարածվելով շրջակա ավելի ընդարձակ տարածքի վրա[157]:

«Ղարաբաղ» անվանումը Գանձակի բեկլարբեկության վրա տարածվել է ուշ Սեֆյան տիրապետության ժամանակաշրջանում և ավելի հաճախ սկսում է գործածվել XVII դարում[158]: XVII դարի երկրորդ կեսից այս անվանումը պարսկական վավերագրերում ավելի ու ավելի հաճախ է գործածվում Գանձակի բեկլարբեկության իմաստով «Գանձակի» փո-

---

154 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 166, 188, **Рашид-ад-Дин,** Переписка. Москва, 1971, с. 231:

155 جهانگشای خاقان (تاریخ شاه اسماعیل) تالیف در 948، اسلاماباد، مرکز تحقیقات تارسی ایران و پاکستان، ص. 76، 313.

156 Տե՛ս **Մ. Բարխուդարեանց**, Արցախ, Երևան, 1996, էջ 174:

157 Այս մասին ավելի մանրամասն տես՝ **Ք. Կոստիկյան**, Հայոց վանքերի ու բնակավայրերի անուանումները, էջ 127-129:

158 Տե՛ս **Հ. Փափազյան**, հրովարտակներ, պրակ Բ: Ե., 1959, էջ 100, 110, 125:

խարեն կամ նրա հետ միաժամանակ[159]: XVII դարի երկրորդ կեսին, պարսկերեն աշխարհագրական երկում Ղարաբաղը նշվում է որպես մի «շրջան, որտեղ կան քաղաքներ, մեծ բնակավայրեր ու ամրոցներ, և այնտեղ էր գտնվում զորք ունեցող հզոր ու անկախ *բեկլարբեկների* ամրացված նստավայրը: Ըստ պատմագիրների՝ դա մի երկիր է, որ գտնվում է Շիրվանի ու Ատրպատականի միջև»[160]:

Այրարատյան նահանգի և Երևանի խանություն անվան հետ զուգահեռ պարսկերեն վավերագրերում սկսած XV դարից գործածական էր Չոխուր (Չուխուր) Սա'ադ անվանումը, որը հանդես է գալիս նաև որպես Սեֆյան պետության վարչական միավոր՝ «Չոխուր Սա'ադի վիլայեթ» ձևով: Այդ անվան ծագումը ուսումնասիրած Հ. Փափազյանը այն կապում է XIV դարի վերջերին Երասխաձորում, Սուրմալիի ու մերձակա այլ վայրերում բնակվող թուրքմենական ցեղերն իր իշխանության ներքո միավորած Ամիր Սա'ադի անվան հետ[161]: Այդ շրջանները սկսում են կոչվել «Չոխուր Սա'ադ – چخور سعد» (Սա'ադի փոս), հայկական աղբյուրներում՝ «Սահաթա փոս» կամ «Երկիրն Սահաթու»[162]: Չոխուր Սա'ադ անվան առաջին հիշատակությունը գտնում ենք 1428 թ. Վաղարշապատին վերաբերող կալվածագրում, որտեղ այդ գյուղը նշվում է «Վրաստանի շրջաններից Ազերբայջանի երկրին ենթակա Չոխուր Սա'ադի վիլայեթում»[163]: Ընդ որում նույն տարածքի վերաբերությամբ XV դարի պատմագիր Աբու Բեքր Թեհրանին իր «Դիարբեքրի պատմություն» երկում օգտագործում է նաև «Չոխուր-ե Սուրմալու», այսինքն «Սուրմալուի փոս» անվանումը[164]:

«Չոխուր Սա'ադ» անվանումը հաճախ է հանդիպում պարսկերեն վավերագրերում ու այլ աղբյուրներում՝ գործածվելով ընդհուպ մինչև նրա միացումը Ռուսաստանին 1828թ.:

---

159 Տե'ս **Ք. Կոստիկյան**, հրովարտակներ, պրակ Գ, վավ. 3, 14, 26, 33, 55, 59, 60, 63:

160 Տե'ս مختصر مفید، جغرافیای ایران زمین در عصر صفوی، بکوشش ایرج افشار، با همکاری محمد رضا ایویی مهریزی، تهران 1390، ص. 168.

161 **Հ. Փափազյան**, Օտար տիրապետությունը Արարատյան երկրում (ԺԵ դար), Տեղեկագիր 1960, h. 7-8, էջ 25:

162 Տե'ս **Առ. Դավրիժեցի**, Գիրք պատմութեանց, աշխ. Լ. Ա. Խանլարյանի, Երևան, 1990, էջ 104, 201, 474:

163 **Հ. Փափազյան**, կալվածագրեր, պրակ Ա, վավ. 4, էջ 60:

164 طهرانی ابو بکر، کتاب دیاربکریه تاریخ حسن بیک آق قوینلو و اسلاف او، جزو اول ، جزو ثانی، انکری، 1356، ص.

Հայկական անվանումների օտար աղավաղումները

Արևելյան Հայաստանի շրջանների ու բնակավայրերի հայկական անվանումների հետ զուգահեռաբար գործածվող օտար անվանումները, որոնք տրվել են այլազգի հարևանների կամ տիրապետողների կողմից, ըստ իրենց բնույթի կարելի է բաժանել երեք խմբի: Առաջին խմբում կառանձնացնեինք աղավաղումների հետևանքով ի հայտ եկած տարբերակները: Այս աղավաղումները հիմնականում պայմանավորված էին տեղանքի նկատմամբ գերիշխանություն ձեռքբերած ժողովրդի լեզվական առանձնահատկություններով և հարմարեցնում էին դրանք տվյալ լեզվի հնչյունական ու տառային համակարգին, երբ որոշ հայերեն հնչյուններ որոնք պարսկերենում չկան օրինակ ց-ն հանդես է գալիս ս-س կամ թս - تس տառերով՝ Աղվերց-Աղվերս اقورس[165], Հավուցթառ – Հավուսթառ – هوستار[166], Մանկանոց – Մանկանուս منكانوس, Ֆրանկանոց-Ֆրանկանուս - فرنكانوس [167], Կից –كيس [168], Աղջոց –اقچوتس[169]: Հնչյունական ձևափոխությունները առանձին դեպքերում լինում էին կամայական բնույթի, երբեմն ի հայտ գալով բառի գրության սխալ ընթերցման հետևանքով, որոնք մեկ անգամ այդպես հանդես գալուց հետո կրկնվում էին հետագա վավերագրերում. ինչպես օրինակ Շոռոթ անվան փոխարեն հիմնականում հանդես է գալիս Շոռլութ տարբերակը[170], Անգեղակոթի փոխարեն՝ Անգելակոթը[171], Սաղմոսավանքի փոխարեն Սարմոսավանք[172]: Տեղի էին ունենում անվանումների կրճատումներ թե՛ սկզբից, թե՛ վերջից: Վավերագրերից մի քանիսում կրճատվել էր, օրինակ, Ֆրանկանոցի- «անոց» ածանցը՝ մնալով միայն «Ֆրանկ - فرنک»[173], իսկ Մանկանոց գյուղը դարձել է «Մանկուս -منكوس»[174]: Հիմնականում առանց

---

165 **Ք. Կոստիկյան**, հրովարտակներ, պրակ Գ, վավ. 32, 34:
166 **Ք. Կոստիկյան**, հրովարտակներ, պրակ Գ, վավ. 41:
167 Մատենադարան, կաթող. դիվան, թղթ. 1է, վավ. 1180:
168 **Ք. Կոստիկյան**, հրովարտակներ, պրակ Գ, էջ 48, 67, 68, 107, 113, 122:
169 **Ք. Կոստիկյան**, հրովարտակներ, պրակ Դ, վավ. 9, էջ 36, 228:
170 **Ք. Կոստիկյան**, հրովարտակներ, պրակ Գ, վավ. 2, 68:
171 **Ք. Կոստիկյան**, հրովարտակներ, պրակ Գ, վավ. 32:
172 **Ք. Կոստիկյան**, հրովարտակներ, պրակ Դ, վավ. 9:
173 **Ք. Կոստիկյան**, հրովարտակներ, պրակ Դ, վավ. 19, 22:
174 **Հ. Փափազյան**, կալվածագրեր, պրակ Ա, վավ. 27, Հ. Փափազյան, հրովարտակներ, պրակ Ա, վավ. 19, Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 1գ, վավ. 328:

Խոր բաղադրիչի է հանդես գալիս Խորվիրապ անվանումը՝ «վիրաբ – ویر اب» ձևով[175]:

Երբեմն Արևելյան Հայաստանի տեղանունների աղավաղման պատճառ էին դառնում տառերի բնագրային սխալ ընթերցումները, որոնք հաճախակի էին տեղի ունենում կետերի բացակայության ու ավելացման հետևանքով և հանգեցնում սխալ տարբերակների ամրագրմանը: Նման տեքստային աղավաղման ու սխալ ընթերցման հետևանք կարելի է համարել հ-խ, թ-ս, ն-լ անցումները Հունան (حنان) – Խունան (خنان), Վարդան[ակերտ] (ورتان) –Վարսան (ورثان)[176], Չավնդուր (چوندور) – Չուլդուր (կամ Չըլդըր) (چولدور) տարբերակներում[177]:

Արաբական այբուբենում որոշ ձայնավորների չգրվելն էլ ավելի դժվարացնում էր հայերեն տեղանունների գրությունն այդ տառերով, ինչպես օրինակ, Աղավնատուն տեղանունը, որի գրությունը տարբեր վավերագրերում տարբեր է (Աղունադուն -آقوندون[178], Աղոնադին - آغنه دين[179], Աղոնադան - آغندن[180]):

Նման աղավաղման հետևանքով հայկական աղբյուրներում հիշատակվող Ճարաբերդ կամ Չարաբերդի (ներկայիս՝ Ջրաբերդի)[181] փոխարեն պարսկական վավերագրերում ու այլ աղբյուրներում հանդիպում են «Ջալբերդ (Ջալփերդ) կամ Չելեբերդ - جلبرد» տարբերակները[182]:

---

175 **Ք. Կոստիկյան**, հրովարտակներ, պրակ Դ, վավ. 9, էջ 36, նաև Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 1դ, վավ. 534, 535, 542:

176 Տե՛ս **Հ. Թ. Նալբանդյան**, Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, Երևան, 1965, էջ 61, 120:

177 Սյունիքի Չավնդուր գավառի իրանականացված տարբերակն է, որը ըստ հին ցուցակների Տաթևի թեմի մեջ մտնող գավառներից էր (Ղ. Ալիշան, Սիսական, էջ 242, 272): **Ք. Կոստիկյան**, հրովարտակներ, պրակ Գ, վավ. 49, նաև Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով, Թարիխ-ե Սաֆի, աշխ. Ք. Կոստիկյանի, Երևան, 2000, էջ 44, 46; چهل سند فارسی از جمهوری آذربایجان، تیمور مناف اوغلی موسوی، ترجمه: از پرویز زارع شاهمرسی، مرکز اسناد و تاریخ دیپلوماسی، تهران 1386، ص. 121، 122،

178 **Հ. Փափազյան**, կալվածագրերը պրակ Ա, վավ. 5, էջ 71:

179 Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 1է, վավ. 1372:

180 Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 1է, վավ. 1385:

181 Տե՛ս **Կիրակոս Գանձակեցի**, Հայոց պատմություն, Երևան, 1982, էջ 258, **Ստեփանոս Օրբելյան**, Սյունիքի պատմություն, Երևան, 1986, էջ 316, **Մովսէս Կաղանկատուացի**, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Երևան, 1983, էջ 157, 355:

182 Տե՛ս ստորև վավերագրեր 19, 22, 25, նաև **Ք. Կոստիկյան**, հրովարտակներ, պրակ Դ, վավ. 4, էջ 211: امیر صدرالدین ابراهیم امینی هروی، فتوحات شاهی، تاریخ صفوی از آغاز تا سال 920ه.ق.، تهران، 1383، ص. 411.

Էլ ավելի ձևափոխված տարբերակ է Չորման տեղանունը, որը որոշ հետազոտողների կարծիքով հանդիսանում է հայկական Շիրմանանց բնակավայրի անվանումը[183]: Չորման բնակավայրի հիշատակությունը պարսկերեն վավերագրերում կապվում է Արցախի Քոլատակ ու Առաջաձոր բնակավայրերի միջև ծագած խնդիրների հետ[184]: Իսկ այն հանգամանքը, որ Չորմանի տանուտերը Խաչենի Ղազանչի, Ներքին Քոլատակ, Բազարքենդ և մի քանի այլ գյուղերի տանուտերերի ու ավագների հետ հիշատակվում է XVIII դարի առաջին կեսում Առաջաձոր գյուղի ավագերեց Դավթի մելիքությանը համաձայնություն տրված համախոսականում[185], խոսում է բնակավայրի էթնիկ կազմի հայկական լինելու մասին:

Աղավաղված տարբերակները, ստանում էին նաև իմաստային որոշ երանգավորումներ, մի երևույթ, որ բնորոշ է ժողովրդական ստուգաբանությունը: Թե՛ պատմագիրները և թե՛ հասարակ ժողովուրդը իմաստային բացատրություններ էին փնտրում հատուկ անուններում[186]: Որպես օրինակ կարելի է հիշել XI դարի բանաստեղծ Նասիր Խոսրովի «Սաֆարնամե» ուղեգրության այն հատվածը, որտեղ հեղինակը բացատրում է «Խլաթ» անունը այն հանգամանքով, որ այնտեղ երեք լեզուներով էին խոսում՝ հայերեն, պարսկերեն ու արաբերեն («Ախլաթ» արաբերեն «խառնուրդ» է նշանակում)[187]:

Հայկական տեղանունների աղավաղումների ու ձևափոխումները ակնհայտ են ստորև ներկայացվող Քաշաթաղի պատմությանը վերաբերող լիազորագրում (վավերագիր 16), որով 1691 թ. այնտեղի մի շարք հայկական գյուղերի ավագներն ու տանուտերերն իրենց համաձայնությունն էին տալիս Մելիք Հախնազարի որդի Իլիասին որպես իրենց լիազոր ներկայացուցիչը հաստատելու հարցում: Այդ փաստաթղթում Քաշաթաղի շրջանը նշվում է Քոշթասֆ ձևով, Հոչանց գյուղը՝ Հոչաս, իսկ Աղբաթխերտ (նաև Ալպատխիր, Աղվատխէր, Ալբադխիռ) գյուղը, որ գտնվում է Աղավնո գետակի վերնահովտում, հիշատակվում է Աֆաթ-

---

183 **Ս. Սարգսյան**, Արցախ. Պատմա- աշխարհագրական ճշգրտումներ, Երևան, 1996, էջ 79:

184 Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 2բ, վավ. 119, 125, 362,

185 Վավերագիրը տե՛ս ստորև h. 21:

186 Այս մասին մանրամասն տե՛ս **Ք. Կոստիկյան**, Հայոց վանքերի ու բնակավայրերի անուանումները, էջ 132-133:

187 سفرنامهٔ ناصر خسرو قبادیانی، از انتشارات آیینهٔ هنر محمد سلحشور 1368، ص. 8

խար (آفتَخر) ձևով[188]: Եթե փորձենք իմաստային վերլուծության ենթարկել «աֆաթխար» բառը, ապա այն պարսկերենից թարգմանաբար կարելի է ընկալել որպես «մեծ աղետ կամ վնաս»: Քաշաթաղ գավառը այլ վավերագրերում ևս նշվում է Քոշթասֆ ձևով[189], որը, սակայն, չպետք է շփոթել Կուրից մինչև Կասպից ծով ձգվող նույնանուն շրջանի հետ[190]: Այս դեպքում ևս տեղանունը ստացել է իմաստային երանգավորում: «Քոշթ-ե ասաֆ կամ ասաֆի -کشت اسفی» - բառակապակցությունը պարսկերեն կարելի է հասկանալ «զուր սպանություն» իմաստով:

«Քենդ» բաղադրիչը հայկական բնակավայրերի անվանումներում

Հայկական բնակավայրերի օտարահունչ անունների շարքում մեծ թիվ են կազմում «քենդ» բաղադրիչով անվանումները: Իրանական ծագում ունեցող «քենդ» բաղադրիչը իրանական լեզուներում հանդես գալով որպես բայանուն՝ (kanta-katha – kat-katha) ունի «քաղաք, տուն» իմաստը[191]: Այս քենդ-քեթ-ղանդ բայանունն ունեցող տեղանունները տարածված են հատկապես Միջին Ասիայում՝ Ախսիքեթ, Բայքենդ, Բունջիքեթ, Վաբքենդ, Կոկանդ, Շութուրքենդ և այլն[192]:

Այս բաղադրիչը հաճախ պարզապես կցվել է հայկական անվանումներին՝ հաղորդելով դրանց հայերենին օտար հնչողություն, ինչպես օրինակ Քարվաճառի Մոզքենդ գյուղի դեպքում է: Մոզքենդի «քենդ» բաղադրիչը ավելացել է Մոս կամ Մոզ տեղանվանը XVIII դարից հետո[193]: Մոզը (կամ Մոս) որպես Սյունիքին կից շրջանի անվանում հիշվում է հայ պատմիչների երկերում VII դարից[194]: Պահպանվել է 1653-1654թթ. Ծարի Մոս գյուղում Մարտիրոս Խնձորեսկցու կողմից ընդօրինակված մի Ավետարան[195]: Այդ գյուղը Մոս ձևով հիշատակվում է նաև XVIII

---

188 Տե՛ս ստորև վավերագիր 16:

189 Տե՛ս **Հ. Փափազյան**, հրովարտակներ, պրակ Բ, էջ 89, 100, 124:

190 Տե՛ս **Ս. Ջալալեան**, Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, մասն Բ: Տփխիս, 1858, էջ 361: حمدالله قزوینی، نزهة القلوب، تهران، 1336، ص. 106-107.

191 Տե՛ս **В. И. Абаев**, Этимологические заметки, т. VI. M., 1956, с. 448:

192 Տե՛ս **В. И. Абаев**, նշվ. աշխ., էջ 448:

193 Տե՛ս **Կարապետյան Ս.**, Հայ մշակույթի հուշարձանները Խորհրդային Ադրբեջանին բռնակցված շրջաններում, Երևան, 1999, էջ 73:

194 Տե՛ս **Մովսէս Կաղանկատուացի**, նշվ. աշխ., էջ 321, 322, Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց պատմություն, Երևան, 1982, էջ 64:

195 Տե՛ս Ցուցակ Ձեռագրաց, հ. Ա, Երևան, 1965, ձեռ. 3647:

դարի կեսին Խութավանքի (կամ Դադի վանքի) կալվածացուցակում[196]: Նույն կերպ է թերևս առաջ եկել Մինքենդ անվանումը, որը ստորև ներկայացվող վավերագիր 16-ում հիշատակվում է Քաշաթաղի հայկական բնակավայրերի շարքում: Ղ. Ալիշանն իրավամբ այն նույնացնում է հայկական Մննի բնակավայրի հետ[197]:

Որպես կանոն՝ տեղանունների մեջ «քենդ» վերջավորությունը մատնացույց է անում տվյալ բնակավայրի բնակչության նստակյաց լինելը, ուստին տրվել է հիմնականում հայկական բնակավայրերին: Այս փաստը հստակ կերպով արտացոլվել է 1823 թ. Ղարաբաղում ռուսական իշխանությունների կողմից անցկացված վիճակագրական նկարագրության մեջ, որտեղ որպես հայկական բնակավայրեր նշվում են Մխիթար-քենդը, Աղքենդը, Քեշիշքենդը, Մեհդիքենդը (Մեյտիշեն) Խաչեն գավառում, որ հիմնվել է 1828 թ., Մադաթքենդը Վարանդայում, Աղջեքենդը Դիզակում և այլն[198]: Այս երևույթն արտացոլվել է նաև Դարաշամբի Օրթաքենդ, Դիբքենդ ու Բաշքենդ[199], Երևանի նահանգի Դարաքենդ (Զորագյուղ)[200], Ղրխբուլաղի Չելեբի[քենդ] (նաև Քեշիշքենդ կամ Այդինդարվիշ)[201], Սյունիքի Աղաքենդ[202], Դիզակի Աղջաքենդ[203], Շաքիի ու Շիրվանի Հաթամքենդ[204] հայկական գյուղերի պատմությանը վերաբերող Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերում:

Քենդ- բաղադրիչով առանձին անվանումները երբեմն մատնանշում են նաև որևէ մեծ բնակավայրի առանձին թաղամասերը, ինչպես, օրինակ, Գանձակի հայկական թաղամասերից երկուսը՝ Քիլիսաքենդը (Եկեղեցու թաղամաս) և Ենիքենդը (Նորաշեն): Քիլիսաքենդը Գանձակ

---

196 Տե՛ս **Սիմեոն Երևանցի**, Ջամբռ, էջ 396:

197 **Ղ. Ալիշան**, Սիսական, էջ 267:

198 Տե՛ս «Описание Карабагской провинции, составленное в 1823 году по распоряжению главноуправляющаго в Грузии Ермоловым, действительным статским советником Могилевским и полковником Ермоловым 2-м». Тифлис, 1866, сс. 42, 91, 107, 215, 222:

199 Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 1ա, վավ. 48, թղթ. 1բ, վավ. 103, թղթ. 1է, վավ. 678, թղթ. 4, վավ. 112 և այլն:

200 Տե՛ս ստորև վավերագրեր 2, 4-6, 10, 11, նաև Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 1ա, վավ. 50, 54, 69, 71 և այլն:

201 Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 1բ, վավ. 158:

202 **Ք. Կոստիկյան**, հրովարտակներ, պրակ Գ, էջ 66, 68, 107, 113, 122:

203 Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 2բ, վավ. 138, 140, 165, 178 և այլն:

204 Տե՛ս ստորև վավերագիր 19:

քաղաքի հայկական թաղամասերից ամենամեծն էր, որը գտնվում էր Գանձակ գետի ձախափնյակում և ավելի բարձր դիրք էր զբաղեցնում մահմեդական թաղամասերի համեմատությամբ: Ենիքենդը[205] գտնվում էր Գանձակի թրքաբնակ հատվածում՝ նշանավոր «մեյդանից» (հրապարակ) դեպի հյուսիս - արևմուտք: Գանձակի այս երկու հայկական թաղամասերի հոգևոր և աշխարհիկ իշխանության ներկայացուցիչների անուններն ու ստորագրությունները նշվում են 1794 թ. կազմված պարսկերեն մի համախոսականում, որով հայ բարձրաստիճան հոգևորականների, հայ մելիքների ու Աղվանից կաթողիկոսությանը հպատակ հայության անունից ընդհանուր համաձայնություն էր տրվում Սարգիս Հասան Ջալալյանի՝ Աղվանից կաթողիկոս հաստատվելուն[206]:

Հայկական տեղանունների թարգմանական տարբերակները

Մեծ խումբ են կազմում այն օտար անվանումները, որոնք հայկական տեղանունների թարգմանական տարբերակներն են, ընդ որում բառի առաջին բաղադրիչի թարգմանական տարբերակը երբեմն կարող էր զուգակցվել «քենդ» բայանվան հետ՝ երբեմն փոխարինելով հայերեն «շեն-գյուղ» բառին (Վաճառ-Բազարքենդը, Գետաշեն-Չայքենդ[207], Երիցուշեն-Քեշիշքենդ և այլն): Խաչենի Քարագլուխ կամ Շիկաքար կոչված բնակավայրի անվանումների շարքում հիշատակվում են նաև Դաշուշեն ու Դաշքենդ («դաշ» թուրքերեն նշանակում է «քար») տարբերակները[208]:

Հայկական Գետաշեն անվանումը հիշատակվում է XVII դարից: Մասնավորապես 1621 թ. այն նշվում է նրա վրա վրացական զորքի հարձակման կապակցությամբ[209]: Գյուղը Գետաշեն է կոչվում XVIII դարի երկրորդ կեսին այնտեղ այցելած Հովսեփ Էմինի գրքում[210]: Պարսկական վավերագրերում, որոնք վերաբերում են Գետաշենի Մելիք Մնացականյանների պատմությանը, XVIII դարից գյուղի անվանումը հիշատակվում է «Չայքենդ» ձևով, որը «Գետաշեն» անվան առաջին

---

[205] Տե՛ս **Ս. Կարապետյան**, Հյուսիսային Արցախ, Երևան, 2004, էջ 35:

[206] Տե՛ս ստորև վավերագիր 25:

[207] Տե՛ս ստորև վավերագրեր 19, 25:

[208] Տե՛ս **С. Лисицян**, Армяне Нагорного Карабаха, Ереван, 1992, с. 25:

[209] Տե՛ս **Ս. Կարապետյան**, Հյուսիսային Արցախ, էջ 321:

[210] Տե՛ս **Emin Jozeph**, Life and Adventures of Joseph Emin. Calcutta, 1918, p. 306:

մասի բառացի թյուրքական թարգմանությունն է կցված «քենդ» բաղադրիչի հետ[211]:

Խաչենի Առաջաձոր գյուղից մեկ մղոն հեռավորության վրա գտնվող հայկական Վաճառ գյուղը[212], որը Մ. Բարխուդարյանցի վկայությամբ Ծմակահող գյուղի հին անվանումն էր, ունի օտար «Բազարքենդ» տեղանվանական տարբերակը[213]: Այս բնակավայրը, գտնվելով քոչվոր անասնապահների հարթավայրային շրջաններից դեպի լեռնային արոտավայր քոչելու ճանապարհին, զարգանում էր հայ գյուղացիների ու արհեստավորների հետ առևտրի շնորհիվ[214]: Բնակավայրը XIX դարի երկրորդ կեսին ուներ 40 ծուխ հայ բնակիչ և XIII դարի արձանագրություններ ունեցող Ս. Ստեփանոս եկեղեցի[215]: Խաչենի «Բազարքենդ- بازارکند» անվամբ հայկական գյուղը հիշատակվում է Մատենադարանի XVII դարի պարսկական վավերագրերում, որոնք կազմվել են գյուղին վերաբերող զանազան խնդիրների կապակցությամբ և բովանդակում են այդ խնդիրների լուծման նպատակով Գանձակի *բեկլարբեկի* հրահանգներն՝ ուղղված իր պաշտոնյաներին[216]:

Տեղանունների թարգմանության և այդ կերպ յուրացման գործընթացն առավել բնորոշ էր հայաբնակ վայրերի հարևանությամբ հաստատված թյուրքական ցեղերին[217] և ընդունելի պատմական Հայաստանի տարածքում հաստատված Կարա-Կոյունլու ու Ակ-Կոյունլու, Սեֆյան, Աֆշարական ու Ղաջարական մահմեդական իշխանությունների համար, որոնք թեև իրանական պետականության շարունակողներն էին, սակայն թյուրքազգի էին և Արևելյան Հայաստանի տարածքում հենվում էին հիմնականում թյուրքական ցեղերի ու նրանց ավազանու վրա:

Արդյունքում չնայած որպես գրագրության լեզու շրջանառվող պարսկերենին՝ վավերագրերում հայկական բնակավայրերն ու շրջանները հանդես են գալիս թուրքերեն թարգմանական տարբերակներով,

---

211 Տե՛ս **Ք. Կոստիկյան**, Ղարաբաղի հայ մելիքները Նադիր շահի իշխանության տարիներին: Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հ. XXVI, Երևան, 2007, էջ 260:

212 Տե՛ս **Ղ. Ալիշան**, Արցախ, Երևան, 2003, էջ 80:

213 Տե՛ս ստորև վավերագիր հ. 20:

214 Տե՛ս **С. Лисицян**, նշվ. աշխ., էջ 69:

215 Տե՛ս **Մ. Բարխուդարյանց**, նշվ. աշխ., էջ 118:

216 Տե՛ս Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 2ա, 92, թղթ. 2բ, վավ. 124ա:

217 **L. Sahakyan**, նշվ. աշխ., էջ 28:

կամ պարսկերեն բառերի թյուրքացված հնչողությամբ, ինչպես օրինակ «Դարաչիչաք - دره چیچک» անվանումն[218] է հայոց Ծաղկունիք, Ծաղկունեաց Ձոր (Վարաժնունիք) գավառի փոխարեն, բաղկացած պարսկերեն «Դարա - دره» ու թուրքերեն «չիչաք - چیچک» թարգմանական տարբերակների կցումից[219]:

Երբեմն օտար թարգմանական տարբերակով օգտագործվում էին տեղանվանը կից «Վերին», «Ներքին», «Մեծ», «Փոքր», «Հարավային» և «Հյուսիսային» բառերը[220]: Այս բաղադրիչները օգտագործվում են Արցախի կրկնվող տեղանունների հետ: Վարանդայի Հարավային կամ Արեգդեմ Ճարտար (թյուրք. Գյունի Ճարտար) և Հյուսիսային Ճարտար (թյուրք. Ղուզի Ճարտար) գյուղերի անվանումները կապված են այդ բնակավայրերի՝ մի սարի հյուսիսային ու հարավային լանջերին գտնվելու հետ[221]: Պարսկական վավերագրերում հանդիպում են «Սաֆլա (պարսկ. سفلی – سفله) - Ստորին (կամ Ներքին)» և «Ալիյյա (պարսկ. علیا) - Վերին» բառերը մասնավորապես՝ Քոլատակ տեղանվան հետ[222]: Այս բաղադրիչները օգտագործվում են նաև Ագուլիս անվան հետ՝ տարբերակելով Վերին Ագուլիսը (Ագուլիս-ե Ալիյյա –علیا اگلیس) և Ներքին Ագուլիսը (Ագուլիս-ե Սաֆլա – سفلی اگلیس)[223]:

Տեղանքի առանձնահատկությունների ու պատմության հետ կապվող անվանումները

Օտարալեզու հարևանները բնակավայրերին նոր անվանումներ էին տալիս՝ ելնելով նաև այն հանգամանքից, թե ինչպես էին նրանք ընկալում տվյալ բնակավայրն ու նրա բնակիչներին[224]: Ընդ որում, հնարավոր էր, որ տեղի հայկական անվանումը նույնպես կապված լիներ

---

218 Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 1զ, վավ. 955, թղթ. 1է, վավ. 1076:

219 **Առ. Դավրիժեցի**, նշվ. աշխ., էջ 87, 104: Ըստ Ալիշանի դա նախկին Վարաժնունիք աշխարհն է (Ալիշան, Այրարատ, Վենետիկ, 1890, էջ 277):

220 Այս մասին ավելի մանրամաս տե՛ս **Ք. Կոստիկյան**, Հայոց վանքերի ու բնակավայրերի անուանումները, էջ 135-137:

221 Տե՛ս **Մ. Բարխուդարյանց**, նշվ. աշխ., էջ 220-1:

222 Տե՛ս **Ք. Կոստիկյան**, հրովարտակներ, պրակ Գ, վավ. 3, 55:

223 Տե՛ս ստորև վավերագիր 15, նաև Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, 1ա, վավ. 29, 1դ, վավ. 545, թղթ. 1ե, վավ. 688, թղթ. 1է, վավ. 1108, 1171 և այլն:

224 Այս մասին ավելի մանրամաս տե՛ս **Ք. Կոստիկյան**, Հայոց վանքերի ու բնակավայրերի անուանումները, էջ 137-140:

բնակավայրի առանձնահատկությունների հետ, բայց չհամընկներ օտարների կողմից նրա ընկալման ձևի հետ:

Գեղարքունիքի գավառը հիշատակվում է «Գյոքչա - كوكجه» անվամբ[225], որը թուրքերենից թարգմանաբար նշանակում է «երկնագույն, կապույտ» և հանդիսանում Սևանա լճի օտար գունանունը: Իհարկե, երբ նկատի է առնվում հենց լիճը, Գյոքչա անվան հետ միաժամանակ նշվում է նաև «ծով – թուրք. դենիզ - دنگیز» բաղադրիչը[226]:

Տեղանքի առանձնահատկություններով պայմանավորված է հանդես գալիս նաև Ղըրխբուլաղ (քառասուն աղբյուր – թուրք. قرخبلاغ) տեղանունը որպես Կոտայքի շրջանի անվանում՝ ինչպես պարսկերեն վավերագրերում[227], այնպես էլ հետագայում ռուսական իշխանությունների կողմից կազմած վիճակագրական ուսումնասիրություններում[228]:

Տեղանքի առանձնահատկությունների հետ էր կապված նաև հայկական Կեչան (կամ Կիչան) գյուղի «Բալլուղայա» (թուրք. – بالوقايه - մեղրոտ լեռ) անվանումը: Խաչենի շրջանում նշվող այս հայկական գյուղը XIX դարում ուներ 15 ծուխ բնակիչ և Ս. Աստվածածին եկեղեցի[229]:

«Բալլուղայա» ձևով այս բնակավայրը պարսկական վավերագրերում հիշատակվում է XVIII դարի առաջին կեսից: Այդ տեղանունը նշվում է Խաչենի Առաջաձոր (Դովշանլու) գյուղի ավագերեց Դավթի մելիքությանը[230] համաձայնություն տված հայկական գյուղերի կողմից կազմված համախոսականում[231]: Ըստ պարսկալեզու պատմագիր Ներսեսովի՝ XVIII դարի կեսին «Խաչենի *մահալում* Ուլուբաբի թոռը ըմբոստանալով՝ տարբեր գյուղերից մարդ է հավաքում ու ամրանալով Բալլուղայայում, սկսում կռվել Փանահ խանի դեմ»[232]: Այդպես է նշվում գյուղը XIX դարի առաջին կեսին Ղարաբաղի դատարանում գրված մի

---

225 **Ք. Կոստիկյան**, հրովարտակներ, պրակ Գ, էջ 115, 137, 158, Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 1բ, վավ. 161, թղթ. 1է, վավ. 1076, թղթ. 1ը, վավ. 1585ա և այլն:

226 Տե՛ս ստորև վավերագիր 11:

227 Տե՛ս ստորև վավերագիր 17: **Ք. Կոստիկյան**, հրովարտակներ, պրակ Դ, վավ. 8:

228 **И. Шопен**, Исторический памятник состояния Армянской области въ эпоху ея присоединения къ Российской империи, Санктпетербург, 1852, сс. 509-510.

229 Տե՛ս **Մ. Բարխուդարյանց**, նշվ. աշխ., էջ 247:

230 Նրա մասին տե՛ս **Ք. Կոստիկյան**, Ղարաբաղի հայ մելիքները, էջ 259:

231 Տե՛ս ստորև վավերագիր 20:

232 Տե՛ս **Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով**, նշվ. աշխ., էջ 50:

փաստաթղթում, ըստ որի Աղվանից կաթողիկոսությունը կալվածքներ ուներ Բալլուղայա գյուղում[233]:

Տեղանքի առանձնատկությունների հետ է կապվում Առաջաձոր գյուղի հայկական անվանումը: Ըստ Մ. Բարխուդարյանցի՝ Առաջաձոր (կամ Առջաձոր, Արջաձոր) գյուղը գտնվում է Արցախի Խաչեն գավառում, դեպի Արծաթասար ձգվող լեռնաշղթայի հարավային ստորոտում, անդնդախոր ձորի եզրին[234]: Իսկ գյուղի օտար անվանումը՝ «Դուշանլու կամ Դոշանլու - لوشان»[235] հավանաբար ծագում է արաբերեն «պատվավոր, պատվարժան, մեծատուն-դուշան- نشو» արաբերեն բառից և նրան կցված որակը կամ ծագումը ցույց տվող لو - լու թյուրքական վերջավորությունից: Այդ պարագայում նման անվանումը կապվում է նրա՝ Խաչենի Հասան-Ջալալյանների իշխանական տոհմին պատկանելու և նրա ճյուղի ներկայացուցիչների՝ այնտեղ բնակվելու հանգամանքի հետ, որի մասին նշվել է այդ գյուղին տրված սկզբնական այլալեզու փաստաթղթերում: Քանի որ յուրաքանչյուր փաստաթուղթ կազմվում էր՝ հենվելով նախկին փաստաթղթերի վրա, այդ բառը սկսել է ընկալվել որպես գյուղի անվանում և օգտագործվել «Առաջաձոր» անվանը զուգահեռ: Իսկ կետերի կորուստը (لوشان -لوشو) և համապատասխան հնչյունափոխությունը հաճախակի երևույթ էր արաբատառ այբուբենն օգտագործող լեզուներում:

Առաջաձորը եղել է Խաչենի Հասան-Ջալալյան տոհմի ժառանգների հայրենական կալվածքներից: Հիշյալ բնակավայրի արևելքում Անապատ կոչվող կիսաժայռափոր մատուռների առջևի ժայռաբեկորի վրա պահպանվել է XIII դարի մի արձանագրություն, որտեղ հիշատակվում են Խաչենի իշխան Ջալալ Դոլայի և նրա որդի Աթաբեկի անունները[236]: Իսկ նույն գյուղի Ս. Աստվածածին եկեղեցում հնում պահվում էին երկու ձեռագիր մատյաններ՝ Ավետարան ու Աստվածաշունչ, որոնք ունեին կարևոր հիշատակարաններ գյուղի Խաչենի Հասան-Ջալալյաններին պատկանելու ու նրանց հետնորդների միջև տեղի ունեցած վեճի մասին[237]: Հետագայում ևս Հասան-Ջալալյանների տոհմի մի ճյուղի ներկա-

---

233 Տե՛ս Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 2բ, վավ. 286:

234 Տե՛ս **Մ. Բարխուդարյանց**, նշվ. աշխ., էջ 257:

235 Տե՛ս ստորև վավերագիր 22:

236 Տե՛ս Դիվան հայ վիմագրության, պրակ V, Արցախ, կազմեց Ս. Բարխուդարյան, Երևան, 1982, էջ 88:

237 Տե՛ս **Մ. Բարխուդարյանց**, նշվ. աշխ., էջ 257:

յացուցիչները բնակվում էին Առաջաձոր գյուղում՝ վարելով այնտեղի հոգևոր իշխանությունը և անգամ երբեմն զբաղեցնելով Աղվանից կաթողիկոսության աթոռը, ինչպես, օրինակ, 1554թ. Դավիթ Առաջաձորեցին[238] և Եսայի Հասան-Ջալալյանը (1700-1728 թթ.)[239]:

Արհեստների ու գյուղերի այլ մասնագիտացման հետ կապվող օտար անվանումները

Հետաքրքրական են հայկական տեղանուններին զուգահեռ օգտագործվող այն օտար անունները, որոնք մատնանշում են արհեստներ: Այդ կարգի տեղանունները հիմնականում վերջանում են թյուրքական «چی- չի» վերջածանցով, և զարմանալի չէ, որ դրանք հաճախ կրկնվում են նաև հարևան շրջաններում:

Հայկական գյուղերի բնակիչները բացի հողագործությունից զբաղվում էին նաև արհեստներով: Ընդ որում, եթե թե' հայ, թե' թյուրք ու քուրդ կանայք զբաղվում էին գորգագործությամբ ու կարպետագործությամբ, ապա արհեստավորներ լինում էին հիմնականում հայ տղամարդիկ: Ուստի այդ օտար տեղանունները ևս մատնանշում են բնակավայրի հայկական լինելը, եթե ոչ ներկայումս, ապա գոնե անցյալում: Արցախի ու Զանգեզուրի հայկական գյուղերի բնակիչները զբաղվում էին կավագործությամբ (բրուտներ), քարտաշությամբ, դարբնագործությամբ, արծաթագործությամբ, կոշկակարությամբ և այլ արհեստներով[240]:

Օտար տեղանունների այս խումբը, ամենայն հավանականությամբ տեղի բնակչության բնորոշման հարցում շատ ավելի մեծ կարևորություն ունենալով Արևելյան Հայաստանի հայ և օտարազգի բնակիչների շրջանում, հաճախ գործածությունից գրեթե լիովին դուրս է մղել բնակավայրի հին հայկական տարբերակը: Այսպիսին է իրավիճակը Արցախում և Սյունիքում եղած մի քանի «Ղազանչիների» (թյուրք. Կաթսայագործ - قزانچی، قزغانچی) դեպքում: Ղազանչի է կոչվել Հյուսիսային Արցախի Կասում-Իսմայլովի շրջանի բնակավայրերից մեկը, որ XIX դարի վերջին պատկանել է Ոսկանապատցի կալվածատերեր Նազար

---

238 Տե՛ս **Լ. Մկրտումյան**, նշվ. աշխ., էջ 219:

239 Տե՛ս **Բ. Ա. Ուլուբաբյան**, նշվ. աշխ., էջ 377:

240 Տե՛ս **С. П. Зелинский**, Экономический быт государственных крестьян в Зангезурском уезде Елисаветпольской губернии, Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края», т. IV, ч. I. Тифлис, 1886, сс. 103, 117:

Մելիք-Շահնազարյանին և Լազար Էմմանուելյան Լազարյանցին[241]: Նույն անվամբ մեկ այլ հայկական բնակավայր էլ կա Հյուսիսային Արցախի Գետաբեկի շրջանում: Մինչև 1770-ական թվականները հայաբնակ այդ բնակավայրի անվան հայկական տարբերակը ևս մոռացվել է[242]: Հայտնի է Ղազանչի – Շահկերտ բնակավայրը[243] նաև Սիսականի Երնջակ գավառում, որի բնակիչները հայտնի էին որպես պղնձագործներ (կամ կաթսայագործներ)[244]: Այստեղից գաղթած բնակիչների մի առանձին թաղամաս է եղել Շուշի քաղաքում, որոնք նույնպես հմուտ կաթսայագործներ էին[245]: Ղազանչի անունով բնակավայրերից մեկը, ըստ Մ. Բարխուդարյանցի գտնվում էր Ջրաբերդ գավառում, Կիչանի արևելահյուսիսային կողմում, Խաչեն և Ջրաբերդ գավառների սահմանագլխի սարի հյուսիսային կողմում[246]: Ղազանչի անվամբ մեծ թվով բնակավայրեր կան ոչ միայն Արցախում, այլև Երևանի նահանգի Ալեքսանդրապոլ, Սուրմալու գավառներում[247]:

Արցախի Ջրաբերդ գավառում նշվող Ղազանչի հայկական բնակավայրի պատմությանը վերաբերող տվյալներ պահպանվել են ինչպես տեղի արձանագրություններում, այնպես էլ Մատենադարանի XVIII դարի պարսկերեն վավերագրերում[248]:

Տեղանունների այս խմբի մեջ կարելի է դիտարկել նաև «Ղուշչի - قوشچی» անվամբ հայտնի մի քանի տեղանուններ, որ հիշատակվում են պատմական Հայաստանի տարբեր շրջաններում: Հայաստանի ու Վրաստանի լեռնային շրջանները Արևելքում հայտնի էին որսի թռչունների և նրանց տեսակների առատությամբ[249]: Որսը Սեֆյան արքունիքի սիրելի զբաղմունքներից էր և մի ամբողջ վարչություն *ամիր շիքարի* գլխավորությամբ զբաղվում էր որսի կենդանիների, այդ թվում բազե-

---

241 Տե՛ս **Ս. Կարապետյան**, Հյուսիսային Արցախ, էջ 427:

242 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 66:

243 Շահկերտ ձևով տե՛ս **Առ. Դավրիժեցի**, նշվ. Աշխ., էջ 286:

244 Տե՛ս **Ղ. Ալիշան**, Սիսական, էջ 362:

245 Տե՛ս **С. Лисицян**, նշվ. աշխ., էջ 70:

246 Տե՛ս **Մ. Բարխուդարյանց**, նշվ. աշխ., էջ 271:

247 Տե՛ս Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան՝ հ. III, Երևան, 1991, էջ 497–498:

248 Տե՛ս ստորև վավերագիր 20, նաև Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 2, վավ. 49, 2բ, վավ. 190, նաև Ք. Կոստիկյան, հրովարտակներ, պրակ Գ, վավ. 3:

249 A Man of Two Worlds Pedros Bedik in Iran 1670-1675, translated from the Latin and annotaded by Collette Ouahes and Willem Floor, Washington, 2014, pp. 298-299.

ների ու այլ թռչունների խնամքով[250]: Սեֆյան վարչական համակարգում կային «*դուշչի*» կոչվող պաշտոնյաներ[251]: Ըստ երևույթին, բազեների մատակարարումը պալատին ապահովում էին առանձին բնակավայրեր, որոնք բացի հողի մշակությունից, զբաղվում էին բազեների բուծմամբ ու բազմացմամբ, իսկ բազեներ որպես *փիշքաշ* շահի *խաասե-ե շարիֆեին* մատակարարում էին սահմանային շրջանների *հաքիմներն* ու *ամիրները*[252]: Կային անգամ ուղեցույցներ (Գիրք բազեների մասին -Բազնամե - بازنامه), որոնցում տրվում էին նրանց բուծման ու բազմացման, նաև բուժման եղանակները[253]:

Ղուշչի անվամբ բնակավայրերից մեկը նշվում է Քաշաթաղի շրջանում, Մերիկ գյուղից 2կմ հարավ-արևելք, Աղավնագետի աջ կողմում, որի մոտակայքում պահպանվել է «Մկնատամի խաչ» կոչված XII-XIII դարերի եկեղեցին[254]: Նրա գեղջավագը ևս նշվում է 1691թ. Քաշաթաղի Մելիք Հախնազարի որդու՝ Իլիասի անունով տրված լիազորագրում[255]: Նույնանուն բնակավայր գտնվել է նաև Սյունիքում, որը հիշատակվում է Ստեփանոս Օրբելյանի «Ժամանակագրության» Տաթևի թեմի հարկացուցակում[256]: Ղուշչի անվամբ մեկ այլ բնակավայր է նշվում Գանձակի գավառում, որի հայկական անվանումը Խաչակապ կամ Խաչափակ է[257], իսկ նրա Ղուշչի անվանումը կապվում է շահ Աբբաս Ա-ի ժամանակներին վերաբերող մի ավանդության հետ: Ըստ այդ ավանդության՝ շահ Աբբասի արշավանքների ժամանակ Գրիգոր անունով մեկը ցանկանում է բազե բռնել շահին ընծայելու համար, բայց ժայռից ընկ-

---

250 Նույն տեղում, էջ 299-301.

251 Ղուշչիների մասին բազմիցս հիշատակվում է Սեֆյան պետության վարչաքաղաքական կառուցվածքին վերաբերող Դասթուր ալ-մոլուք աշխատության մեջ دستور الملوک میرزا رفیعا، به کوشش وتصحیح محمد اسماعیل مارچینکوفسکی، ترجمه علی کردابادی، تهران،1385، ص. 55-57, 229, 238, 239, 268:

252 القاب و مواجب دورهٔ سلاطین صفوی، به تصحیح یوسف رحیم لو، مشهد، 1371، ص. 69.

253 Բազեների բուծման ու խնամքին նվիրված աշխատություններից մեկի ձեռագիր օրինակ կա նաև Մատենադարանի արաբատառ ձեռագրերի ֆոնդում և գրանցված է որպես ձեռ. h. 183: Նկարագիրը տե՛ս **K. Kostikyan**, Catalogue of Persian Manuscripts, Yerevan, 2017, m. N 110, pp. 84-85.

254 Տե՛ս **Ս. Կարապետյան**, Հյուսիսային Արցախ, էջ 138:

255 Տե՛ս ստորև վավերագիր 16:

256 Տե՛ս Ժամանակագրութիւն Ստեփաննոսի Օրբէլեանի, Երևան, 1942, էջ 42:

257 Տե՛ս **Ե. Լալայեան**, Գանձակի գավառ, Ա հատոր, Թիֆլիս, 1901, էջ 105:

նում ու մահանում է: Շահ Աբբասն էլ գյուղը նվիրում է տեղի համայնքին և այն անվանում Ղուշչի[258]:

Ռուսական տիրապետության շրջանում Զանգեզուրի շրջանում նշվում են երկու տեղանուններ, որոնց հիմքում Ղուշչի բառն է. մեկը Ղուշչիլուն է, որն ուներ թյուրքալեզու բնակչություն, և մյուսը՝ հայաբնակ Ղուշչի Թազաքենդը՝ իր 74 ծուխ հայ բնակչությամբ[259]: Ղուշչի անվամբ բնակավայր է նշվում նաև Այրարատ նահանգի Նիգ (Ապարան) գավառում, որն ըստ Ղ. Ալիշանի ուներ Աստուածածին եկեղեցի[260] և XIX դարի սկզբի տվյալներով 72 շունչ հայ բնակչություն[261]:

Ղուշչի բառի բովանդակային նշանակության հետ են կապվում Հյուսիսային Արցախի Ոսկանապատ գյուղի Սկնապատ-Սոնղորաբադ տարբերակները: Հայկական բարբառներում այն հիշատակվում է Սկնապատ ձևով[262], իսկ պարսկական աղբյուրներում՝ «Սոնղորա բադ - سنقرآباد» ձևով: «Սոնղորաբադ» տեղանունը պարսկական վավերագրերում հիշատակվում է XVII դարի սկզբից: Մասնավորապես՝ շահ Աբբաս Ա-ի 1607 թ. հրամանագրով քրիստոնյա Մելիք Նազարը նշանակվում է Ղարաբաղի Սոնղորաբադի մելիք և առաջնորդ[263]: Մելիք Սարուխանը և նրա եղբայր Նազարն այն հայ մելիքներից էին, որոնց շահ Աբբաս Ա-ն իր հետ տանում է Սպահան[264]:

1637թ. շահ Սեֆի Ա-ի հրովարտակով նախկինում Մելիք Նազարին ու Մելիք Սարուխանին շնորհված Սոնղորաբադ ու Ղարաքեշիշ (Բրաջուր) գյուղերի *համեսալեն* շնորհվում է «Սաֆար Ղուլիին և այլ *ղուշչի ղուլամներին* (բազեապան ծառաներին)»[265]: «Սոնղոր - سنقر، سنقور» բառը պարսկերեն նշանակում է «որսորդական բազեի տեսակ», իսկ «աբադը - آباد» նույն «շեն, բնակավայր» ցույց տվող բաղադրիչն է, որը հաճախակի է հանդիպում թե՛ հայկական և թե՛ իրանական տեղանուններում: «Սոնղորաբադ» անվան թարգմանությունը և այն, որ նրա հարկերից բաժին է

---

258 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 106:

259 Տե՛ս **С. П. Зелинский**, Экономический быт государственных крестьян в Зангезурском уезде Елисаветпольской губернии, т. IV, ч. I, с. 158:

260 **Ղ. Ալիշան**, Այրարատ, էջ 254:

261 **И. Шопен**, նշվ. աշխ., էջ 587.

262 Տե՛ս **Ս. Զալալեան**, նշվ. աշխ., մասն Ա, էջ 22:

263 Տե՛ս Тбилисская коллекция персидских фирманов, т. I, т. I, подг. М. Тодуа, Кутаиси, 1995, с. 20.

264 **Առ. Դավրիժեցի**, Գիրք պատմութեանց, էջ 63:

265 Տե՛ս Тбилисская коллекция персидских фирманов, т. I, с. 37.

հատկացվում արքունի բազեապաններին, հուշում են, որ այդ բնակավայրում, հավանաբար, զբաղվում էին բազեների կամ որսի այլ թռչուննե րի բուծմամբ: Այստեղից էլ, ամենայն հավանականությամբ, ծագում է հայկական անվանումը, որը սկզբնապես պետք է որ եղած լինի Որսկանապատ՝ կապվելով այնտեղ բազեների կամ որսականների[266] բուծման հետ և ոչ Ոսկանապատ, որտեղ «որսկանը» պետք է հասկանալ «որսի թռչուն» իմաստով:

Հետագայում ևս, օրինակ, 1794 թ. Սարգիս կաթողիկոսի ընտրության կապակցությամբ կազմված պարսկերեն համախոսական գրության մեջ նշվում է Սոնղորաբադի Մելիք Յուսուֆի անունը[267], որը հուշում է, որ այդ շրջանում ևս գյուղը հայաբնակ էր և ուներ իր մելիքը: Ընդ որում, հայ ազգագրագետ Ե. Լալայանի ուսումնասիրության համապատասխան՝ Ոսկանապատը, ինչպես նաև Միրզիկ, Մուռութ և Բրաջուր գյուղերը պատկանում էին Մելիք Շահնազարյաններին, որոնցից Մելիք Յուսուֆ Գ-ը մահացել էր 1826 թ.[268]:

Ք. Կոստիկյան

---

[266] «Որսական» բառն ըստ Հայկազյան բառարանի ունեցել է «որսի թռչուն», «բազե» իմաստը (Նոր Բառգիրք Հայկազեան լեզուի, հ. Բ, Երևան, 1981, էջ 538):

[267] Տե՛ս ստորև վավերագիր 25:

[268] Տե՛ս Ե. Լալայեան, Գանձակի գավառ, էջ 58:

1

Երևանցի Մուրադի դուստր Հադիեից Էջմիածնի Մովսես կաթողիկոսի կողմից 1630 թ. գնված Աշտարակում գտնվող մեկ կտոր այգու կեսի ղաբալեն

Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1ա, վավ. 51, նոտարական պատճեն (նորոգված), մեծ. 18.2 x 41 սմ, գիր՝ շիքասթե, նասխ:

Նա է Գերագույն Տերը

Փառք Ալլահին, որն ընդունելի դարձրեց առքուվաճառքը և արգելեց կողոպուտն ու վաշխառությունը և փառք Մուհամմադին՝ անբիծ բարեպաշտների հովանավորին, ընտրյալին՝ Ալիին ու բոլոր բարեպաշտներին: Այս օրինական և ընդունելի խոսքերի գրության նպատակն այն է, որ Իրավանի ու Թուման-ե Նախիջևանի պարտադիր ու աներկբա հպատակություն պահանջող, գերագույն *շարֆ* բարձր ատյանը, թող Բարձրյալը պահպանի այն մոլորության աղետից, ներկայացան Իրավանցի Մուրադի դուստր Հադիե անվանյալի պատվարժան լիազոր Մուհամմադ Ռաբի'ն, թող Բարձրյալը նրան օգնական լինի, և վաճառեց [նրա] հոժար կամքով ու առողջ մտքով, առանց բռնության ու պարտադրանքի, քրիստոնյաներից լավագույն ու իմաստնագույն Ուչքիլիսայի Մովսես կաթողիկոսին այն ամենն ամբողջովին, որ նրան օրինական ժառանգությամբ հիշյալ լիազորի միջոցով փոխանցվել էր: Եվ այն է Աշտարակ գյուղում գտնվող մեկ կտոր այգու ամբողջ կեսը, որի սահմաններն են Օշական [տանող] ճանապարհը, Գասպարի ու Շահնազարի այգիները և դաշտը, հայտնի ու նշված գումարով, որն է Սեֆյան նոր հատված ու շրջանառվող 5 թավրիզի արծաթ *թուման*: Այդ գումարի հաստատված կեսը 2 *թուման* 5000 *դինար* է նշված դրամով: Գումարի վճարմամբ ու գնվածի հանձնմամբ այս օրինական, անթերի ու արդար առքուվաճառքի գործարքով, լիազոր անձը, որը տեղյակ էր գնվող առարկայի իր ժամանակի իրական արժեքին համապատասխանությանը, հրաժարվեց բոլոր օրինական իրավունքներից, այնպես, որ վաճառողը տուգանվելու է բացահայտ խաբեության և կեղծիքի դեպքում, որովհետև [գույքի] օտարումից և գումարի վճարումից հետո այս *շարիաթական* առքուվաճառքի գործարքով նրա նկատմամբ օրինական ու բացառիկ սեփականատիրական իրավունքը հիշյալ գնորդինն է և նրա տնօրինության տակ է նրա *մալիքանեն*, ինչպես, որ սեփականատերերին է պատկանում իրենց օրինական սեփականությունը: Առքու-

վաճառքի գործարքը տեղի ունեցավ 1040 թ. ջումադի Ա. ամսի 2-ին[269]:

[Լուսանցքում]

Օրինական առքուվաճառքը տեղի ունեցավ այնպես, ինչպես, որ կից շարադրեցի [կնիք].///: Սույն բովանդակությամբ պատճենը նոտարական գրասենյակում գրվեց [կնիք].///

2

Ջուղայեցի Խոջա Սաֆարի որդի Խոջա Միքայելի կողմից Չոխուր Սա'ադի բեկլարբեկի պաշտոնյա Ալի Բեկից 1631 թ. գնված Դարաքենդում (Զորագյուղ) գտնվող տների, բացօթյա կացարանների (էյվան) ու մեկ կտոր այգու ղաբալեն և մուսալեհեն

Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1ա, վավ. 54, բնագիր, մեծ. 26.3 x 75 սմ, գիր՝ շիքասթե, նասխ:

Նա է լիիրավ Տերը

Փառք ու պատիվ Բարձրյալ Տիրոջը, որը միաստվածության ծաղկանոցի հավատի վարդին [Մուհամմադ մարգարեի] հակադրվող հայրերին ու հեթանոսներին հակառակ, հաստատուն հավատի վկաների վիճաբանության այգում գարնանային լուսաբացի զեփյուռով թարմություն ու խինդ տվեց և Խեզրի[270] նման հավատի ճշմարիտ ուղով, որպես հավատի առաջնորդության ծաղկի ցողուն, իսլամի բոլոր բարեպաշտներին առաջնորդեց՝ ազատելով քրիստոնեության կամ հուդայականության ստորացուցիչ մոլորության համար հատուցումից, իրավունքի մասին գիտելիքներում խելքի ու ապրուստի հողը շնորհ արեց հասցնել յուրաքանչյուրին, փառք Բարձրյալին և թող նրա կամքը կատարվի և թող փառավորվի կյանքը, որ չի մոտենում բժշկման հոգեպարար հանդիսությանը, որովհետև պաշտամունքի ընդունելի լինելը կախված է ու կապված նրա աղոթքի անկեղծությունից, և նախկին ժողովուրդների ու հավատքների վերացումը Նրա արեգակնային ճշմարտությունից է. Փառք Նրան ու Նրա հետևորդներին:

Այս օրինական և ընդունելի, վճռորոշ խոսքերի գրության պատճառն այն է, որ սահմանային նահանգ Իրավանի ու Թուման-ե Նախիջևանի պարտադիր հպատակություն պահանջող *շար'ի* գերագույն ատ-

---

269 1630 թ. դեկտեմբերի 7-ին:

270 Մահմեդական ավանդապատումների մարգարե, որը գտնում է կենարար ջրի ակունքը:

յան, թող Բարձրյալը պահպանի այն մոլորության աղետից, ներկայացավ վսեմաշուք ու փառահեղ, մեծ *ամիր ալ-ումարա*, վստահելի *խաների* հովանավոր, *սուլթանների* բարեբախտ հանգրվան, Չոխուր Սա'աղի *բեկլարբեկի*, թող Ալլահը նրան երջանկության ու փառքի մեջ պահի, պաշտոնյա բարձրաստիճան պահապան *յասավուլ-ե սոհբաթ* Մողիմ Բեկը, որպես իր հոր՝ գերապատիվ ազնվական, բարձրաստիճան ու պատվարժան պահապան Ալի Բեկի լիիրավ լիազոր ու վստահված անձ և իր հոժար կամքով ու ցանկությամբ, առանց տհաճության ու պարտադրանքի վաճառեց ամբողջովին իրեն օրենքով պատկանող, իր կողմից ձեռք բերած *մուլքը*՝ բաղկացած 10 տներից, մեկ կտոր ծառաշատ այգով 2 բացօթյա կացարաններից, որ գտնվում է Դարաքենդի վերին մասում, որի սահմաններն են. հյուսիսից՝ Նորին Գերազանցություն *շեյխ ուլ-իսլամի*, թող Ալլահի օրհնությունը նրա վրա լինի, սպասավորների այգին, արևմուտքից՝ Զանգի գետը, արևելքից՝ իրար կից Դարաքենդի, Դամլաքենդի այգիների նրբանցքն ու եկեղեցին, նաև մեկ ախոռ մեկ վերնատնով, որ կպած է հիշյալ տներին և այլ անհրաժեշտ շինություններ՝ իրենց վերաբերող ամեն ինչով, որ մտնում է սեփականության մեջ, քրիստոնյաների ընտրյալ ու հավատակիներից լավագույն Ջուղայեցի Խոջա Սաֆարի որդի Խոջա Միքայելին: Հիշյալ գնորդը գնեց հիշյալ վաճառողից նշված վաճառքի առարկան հստակ որոշված գումարով, որի չափը 55 թավրիզի Սեֆյան նոր շրջանառության *թուման* է, որի հաստատված կեսը 27 *թուման* 5000 *դինար* է: *Շարիաթի* օրինական առքուվաճառքի և ընդունելի գործարքի պայմանագիրը, որի բոլոր կետերն ու դրույթները՝ [ներառյալ] գումարի ընդունելի ու անհրաժեշտ լինել, նրա ստացումն ու հանձնումը, պայմանագրի համապատասխան նրա ընթացքը գումարի բաժանման ու վճարման հարցում, անթերի ու ճիշտ են, գործադրվեց Մուհամմադ Մարգարեի, հազար ողջույն ու օրհնանք նրան, ազնվագույն *շարիաթին* համապատասխան: Վերոհիշյալ վաճառողը այն ժամանակ, երբ վաճառքի առարկայի գինը համապատասխանում էր իր օրվա արժեքին, հրաժարվեց բոլոր օրինական իրավունքներից, և հատուկ *մուսալեհե* կնքեց նենգությունից ու հետագա խարդախ արարքներից հրաժարման մասին մասնակի ու ամբողջական 5 թավրիզի սեֆյան *թուման* գումարով, որի կեսը 2 *թուման* 5000 *դինար* է, որից հետո ամբողջ գումարը համաձայնագրի գումարի հետ 60 թավրիզի *թուման* է լինում: Տուգանքը հիշյալ վաճառողի վրա կլինի գնի ամբողջովին վճարմամբ վաճառքի առարկայի նկատմամբ լիիրավ իրավունքները այլի փոխանցելուց հետո: Այժմ այս *շարիա-*

թական գործարքով վերը նկարագրված վաճառքի առարկան դառնում է հիշյալ գնորդի օրինական ու բացառիկ ունեցվածքը և նրա կամքն է, որ գնվածի *խումսը* բարեգութ *սեիդների* օգտին, թող հարատևի նրանց տոհմը մինչև Ահեղ Դատաստանի օրը, վճարելուց հետո ինչպես, որ կամենա, այն տնօրինի, ինչպես, որ սեփականատերն է տնօրինում իր օրինական սեփականությունը: /// Գործադրվեց 1041 թ. ռաբի Բ. ամսին:

[Լուսանցքում]՝

Ընդունեց վաճառողը առքուվաճառքի *շարՙի* օրենքով օրինական գործարքի համապատասխանությունը բառ առ բառ՝ սկզբից մինչև վերջ [կնիք].///

1. Ինչպես, որ շարադրված է, ընդունում եմ, պալատի ծառա Ալի Ղուլիի որդի Մողիմ [կնիք].///

2. Ինչպես, որ վերը գրվեց, ընդունելի է, Աստծո ծառա Ալի [կնիք].///

Նիստի ներկաներ՝

3. Կատարելության ձգտող Մոուլանա Մոհի ալ-Դին Մուհամմադ և Մոուլանա Մուհամմադ Ռեզա, Մոուլանա Արաբի, բարձրաստիճան *նաեբ* բարեբախտ Մորադ Աղա Իրավանի, իսլամին հպատակ Սիմեոնի որդի Ալլահվերդի քահանա, Ջուղայեցի Թասա'իի որդի Մասում, Ջուղայեցի Ելազարի որդի Յաղուբ, Արչեջանի որդի Գրիգոր, Յահիաարչեի որդի Մաթոս և այլոք՝ Ավետիսի որդի Վամի, նրա եղբայր Վարդանը, Մերվաբադցի Ամրի որդի Բախշին, Գևորգի որդի Կարապետ:

4. Ավետիսի որդի Վահի և նրա եղբայր Օհանը, Մերվաբադի Բախշի բ. Ամրը, Գևորգի որդի Կարապետը,

5. [Հայերեն]՝ Ես Սեթի տղա Ակոբս վկ[այ] եմ, [կնիք]. ///

6. [Հայերեն]՝ Ես Կարապետս ըխտիս վկ[այ] եմ, [կնիք]. ///

7. [Հայերեն]՝Ես Ախիջանի որդի Ալայդուլիս Էս *դաբալիս* վկ[այ] եմ, [արաբատառ կնիք]. Աստծո ծառա Ալլահդուլի,

8. Պալատի ծառա *յասավուլ-ե դուտ* Սեֆի Ղուլիի ներկայությամբ [կնիք].///

9. Նվաստիս՝ *խասսեի դուրչի* Ալլահվելիի ներկայությամբ [կնիք]./// Ալլահվելի,

10. Վկա եմ նվաստս՝ Մելիք Նե'մաթ Ալիի որդի Մուսթովֆի, [կնիք]. Մուհամմադ տոհմի ծառա Մուսթովֆի,

11. Սույն գրությանը վկա եմ Մուհամմադ Մո'մեն Թաբիբ, [կնիք]. Աստծո ծառա Մուհամմադ Մո'մեն,

12. Սույնի վկա եմ Շահվերդի, [կնիք].///

13. Ներկաներ՝ Ռեզա Բեկ բ. Հաջի Բիգլու [կնիք]. Հավատի շահի ծառա Ռեզա Ղուլի,

14. *Նազեր-ե բոյութաթ* Նազար Բեկ [կնիք]. *Վելայաթի շահի*[271] ծառա ///,

15. Սույն գրությանը վկա ամենանվաստ ծառա Գորգին, խրոխտագույն ու քաջահաղթ Թահմաս Խանի [մարդկանցից]. [կնիք]./// Գորգին,

16. Հաղվերդի բեկ [կնիք]. *Վելայաթի շահի* ծառա, ///

17. Նորին Գերազանցության *խասսեի դուլամ* Բահրամ Բեկ [կնիք]. *Վելայաթի շահի* ծառա Բահրամ,

18. Այնպես է, ինչպես շարադրանքում գրված է և որևէ սխալ բան չկա, Նորին Գերազանցության *միրախորբաշի* Օղուրլու Բեկ [կնիք].///,

19. Ինչպես, որ գրված է, այդպես է և սխալմունք չկա, նվաստ ծառա Ահմադ Զու ալ-Ղադար [կնիք].///,

20. Գրության վկա Բեհզադ [կնիք]. ///Բեհզադ,

21. Գրությունը համապատասխանում է իրականությանը և սխալ չկա, նվաստ ծառա ///,

22. Վկա եմ բովանդակության [իսկությանը], Ասլան, [կնիք]. ///1043

23. Սույնի վկա Աստծո ծառա [կնիք].///

24. Վկա եմ բովանդակության [իսկությանը], Աստծո ծառա [կնիք]. ///,

25. Ինչպես, որ շարադրանքում գրված է, ճիշտ է և սխալմունք չկա, պալատի ծառա Մուրադի ներկայությամբ գրանցվեց, [կնիք]. *Վելայաթի շահի* ծառա Մուրադ,

26. Սույնի վկա, ամենանվաստ ծառա Մուհամմադ Մոհսեն բ. /// *քալանթար* [կնիք]. /// Մուհամմադի տոհմի ծառա Մոհսեն,

27. Սույնի վկա Մուհամմադ Շարիֆի *սարքար* [կնիք].///,

28. Սույն շարադրանքը, ինչպես որ տեքստում է, *մահզարում* գրվեց [կնիք].///,

29. Սույնի վկա Յադգար Մուհամմադ [կնիք].///,

30. Շարադրանքը այնպես է, ինչպես, որ այստեղ գրի է առնվել ծառաների ներկայությամբ [կնիք].///,

31. Ինչպես, որ գրված է, ճիշտ է և սխալ չկա Խոյի Շահվերդի *Խան* [կնիք].///,

32. Ինչպես, որ շարադրանքում գրված է, այդպես է և սխալ չկա [կնիք].///,

---

[271] Իմամ Ալիին բնորոշող անվանում:

33. Տեղի ունեցավ անհրաժեշտ, խելամիտ *մուսալեհե,*
Հակառակ կողմում գործարքը հաստատված է Մովսես կաթողիկոսի ու հայ հոգևորականների հայերեն գրառումներով ու կնիքներով:

3

Էջմիածնի Փիլիպոս կաթողիկոսի կողմից Սուլթան Բեկ Սա'ադլուից 1640 թ. գնված Օշական գյուղի մեկ դանգի կեսի ղաբալեն ու մուսալեհեն

Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1ա, վավ. 61ա, բնագիր,
մեծ. 20 x 32.2սմ, գիր՝ շիքասթե - նասխ:

Նա է
Կենդանի է
Եվ ճիշտ է սույնը իր բովանդակությամբ ու իմաստով

Այս *շարՙիաթական* կարգով ընդունելի ձևակերպմամբ համաձայնագրի գրության պատճառն այն է, որ հեռավոր սահմանային շրջան Իրավանի ու Թուման-ե Նախիջևանի պարտադիր հպատակություն պահանջող *շարՙի* գերագույն ատյան, թող Բարձրյալը պահպանի այն մոլորության աղետից, ներկայացավ պատվարժան իրավանաբնակ Սուլթան Բեկ բ. Ալի *Խան* Բեկ Սաադլուն և *շարՙի* առքուվաճառքի պայմանագրով իր հոժար կամքով, առանց դժգոհության ու պարտադրանքի, լսելով բոլոր *շարիաթական* պայմաններն ու ծանուցումները, վաճառեց այն ամենը, ինչ իր խոսքով վաճառողի հորից իրեն որպես ժառանգություն փոխանցվել էր ու գտնվում էր նրա տնօրինության տակ մինչ այդ գործարքի մեջ մտնելը: Եվ այն բաղկացած է Չոխուր Սա'ադի Կարբի *նահիեի* գյուղերից Օշականի վեց *դանգերից* կես *դանգից՝* նրա մեջ մտնող և նրան վերաբերող ամեն ինչով: Հիշյալ վաճառողից գնեց վաճառքի առարկան ամբողջությամբ Ուչքիլիսայի վանքի հոգևոր առաջնորդ, իսլամին հպատակ, իր նմանների ու հավատակիցների մեջ լավագույն Փիլիբոս կաթողիկոս *զիմմին* նշված և հստակեցված գումարով, որ է [շահ] Աբբասի օրոք շրջանառվող 4 թավրիզի *թուման,* որի ուղիղ կեսը 2 *թուման* է: Նշված կողմերի միջև *շարիաթական* այս գործարքը ուժի մեջ մտավ համաձայնագրի կնքման ժամանակ անհրաժեշտության, ընդունման, ստացման ու հանձնման ընթացակարգի հայտնի ձևով, որով [սեփականության] օտարումն ու մասնատումը ընդմիշտ են: Վերոհիշյալ վաճառողը տեղյակ լինելով վաճառվածի օրվա արժեքին՝ նույն օրը կեղծիքի [դեմ] *մուսալեհե* կնքեց մեկ թավրիզի *թուման*ով, որի կեսը 5000 *դինար* է, հրաժարվելով գործարքը չեղյալ դարձ-

նող այլ իրավունքներից և *շարʼին* երաշխավորելով, որ գումարի լրիվ վճարումից հետո վաճառքի առարկայի նկատմամբ ամբողջ իրավունքը ներկայիս այլ անձինն է: Այժմ սույն գործարքով գնորդի կամքն ու իրավունքն է, որ ինչպես, որ կամենա, գնվածը տնօրինի՝ այնպես, ինչպես սեփականատիրոջն է պատկանում նրա օրինական սեփականությունը: Սա տեղի ունեցավ մարգարեի փախուստի 1050 թ. ջումադի Ա. ամսի 8-ին[272]:

[Լուսանցքում]

Սույնի վկա Իմադի որդի Մուհամմադ Բաղեր [կնիք].///, Սույնի վկա Միր Հաշեմ Իրավանի [կնիք].///, Սույնի վկա ///ի որդի Մուհամմադ Բաղեր [կնիք].///, Սույն գրության վկա Հաջի Իսմայիլ *Խան* [կնիք].///, Սույն գրության վկա /// Թաբրիզի, [կնիք].///, Սույն գրության վկա Օսթադ Ղարիման Սաբաք [կնիք].///, Սույն գրության վկա Մուհամմադ Թաղի Հարիֆ [կնիք].///, Սույն գրության վկա Թաղի Բեկ [կնիք].///, Սույնի վկա Հաղնազար Բիգլու [կնիք].///, Սույն գրության վկա Մուհամմադ Քազեմ [կնիք].///, Սույն գրության վկա Ալի Նաղի Բեկ [կնիք].///, Սույն գրության վկա Օսթադ Քենարալլահ, Սույն գրության վկա Մուհամմադ Հուսեյն Հարիֆ [կնիք]. Մուհամմադի տոհմի ծառա Հուսեյն, Սույն գրության վկա /// Իրավանիի որդի Ալլահվերդի [կնիք].///, Սույնի վկա Իսհակ [կնիք]. /// Իսհակ, Սույնի վկա Բեհզադի որդի Մուսթաֆա [կնիք].///:

Հակառակ կողմում գործարքը հաստատված է Սեթի որդի Գրիգորի ու մի շարք այլ ազդեցիկ անձանց հայերեն գրառումներով ու կնիքներով

4

Դարաքենդում գտնվող ջրաղացի 4 դանգի վակֆնամեն, որով Երևանցի Խոջա Գրիգորի դուստրեր Մուրիդադն ու Աղինան այդ ջրաղացի իրենց բաժինը 1644 թ. վակֆ են անում Ս. Անանիայի վանքին

Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1ա, վավ. 71, բնագիր,
մեծ. 25.2 x 76սմ, գիր՝ խառը:

[Ալլահի] փառաբանումից հետո հստակ ապացույցների շարք ներկայացնող օրինական խոսքերի գրության պատճառն այն է, որ անվանի ու պատվարժան, իմաստնագույն ու բարեկիրթ, մարգարեների ուսմունքին լավատեղյակ ու արդարադատ *դազիի* կեցությունը կարգավորող, գերագույն ու արժանապատիվ հեղինակավոր *շարʼի* ատյան ներկայա-

---

[272] 1640 թ. օգոստոսի 26:

ցան Իրավանի հայ Խոջա Գրիգորի դուստրեր Մուրիդադն ու Աղինան և իրենց հոժար կամքով առանց բռնության ու երկմտանքի Անանիա Առաքյալի վանքին *վակֆ* արեցին ու ամրացրին Իրավանին ենթակա Դարաքենդ գյուղում գտնվող մեկ դռնով, երեք պտտվող քարով ջրաղացի 6 *դանգ մուլքերից* ամբողջ 4-ը, որի սահմաններն են Մելիք Սելահ Ալի Բեկի ջրաղաց անունով հայտնի *խաասեի* ջրաղացը, մեծ ճանապարհը, Խոջա Հակոբի ջրաղացը, իր բոլոր ենթակա և կից, հավելյալ ու նրան վերաբերող սարքերով, քարերով, տարածքով, շինություններով և այլ, նշված ու չնշված ամեն ինչով և նրա տնօրինումը հանձնեցին քրիստոնյաներից լավագույն ու նմաններից ընտրյալ Ուչքիլիսայի Փիլիպոս կաթողիկոսին և նրանից հետո հաջորդներին: Եվ պայման դրեցին հիշյալ *վակիֆները*, որ բացի հիշյալ *մութավալլին* ու նրա նշանակած անձը, որը նրան կհաջորդի, ոչ ոք, ոչ մի դեպքում, կաթողիկոսից, վանահորից ու մյուսներից չպետք է բաժին ունենա հիշյալ ջրաղացից և *մութավալլից* հաշիվ պահանջի: Հիշյալ *մութավալլին* պետք է նրա եկամուտը տնօրինի, անհրաժեշտ *խխրաջաթը* հանելուց հետո, քարի ու շինության արժեքից այն, ինչ կմնա, ծախսի վանքի ու նրա միաբանների ապրուստի կարիքների վրա: Նաև հիշյալ *վակիֆները* պայման դրեցին, որ հիշյալ ջրաղացի բաժինը չգնվի ու չվաճառվի, *սոլհ* կամ նվիրատվություն չարվի, երկարատև վարձակալության ու որևէ այլ գործարքի առարկա չդառնա, միայն մեկ համաձայնագրով ու երեք տարվանից ոչ ավելի վարձակալության տրվի: Վերը նշված անձանց *վակֆի* բոլոր պայմանների օրինականությունն ու անթերի լինելը հաստատող *շար'իաթական սիղե* ընթերցվեց վստահելի վկաների ներկայությամբ: Այս գրվեց մարգարեի փախուստի 1054 թ. սրբազան մուհարրամ ամսի 14-ին[273]:

[Լուսանցքում]

Նա է լիիրավ Դատավորը

Սույն գրությունն ու նրա հաստատումը մեկ վստահելի անձի կողմից է, [կնիք].///: Մեր ձեռքով հաստատեցինք սույն գրությունը [կնիք].///: Մահմեդականների *շեյխ ուլ-իսլամ* ///:

Սույնի գովելի վկաներ Իրավանի հայ Խոջա Սեթի որդի Հակոբ, Պողոսի որդի Մուղդուսի Խաչիկ, Մարտիրոսի որդի Ղազար, Անդրիասի որդի Միրիջան, Առաքելի որդի Գրիգոր, Ասատուրի որդի Առաքել, բոլորը Իրավանի հայեր են:

[Հայերեն]՝

---

[273] 1644 թ. մարտի 24:

Տ[ի]րիճանի տղ[այ] Ոհաննես վկ[ա]յ, Գրիգորի տղ[ա]յ Մ[ա]հակս վկ[ա]յ [կնիք]. /// ՍԱՀԱԿ, Վարդայպետք Սիմեոն/// վկայ,

Թորոս վկ[ա]յ [կնիք]. ///, Մ[ու]ղդ[ուսի] Կոստանդն վկ[ա]յ [արաբատառ կնիք]. Աստծո ծառա Կոստանդ, Հուրմուզս վկայ [կնիք]. ՕԱՌԱՅ ԱՍՏՕՈՅ Հ[Ո]ՐՄ[Ո]Զ, Տանտեր Մկրտիչն վկ[ա]յ [հայատառ և արաբատառ կնիք]. ՄԿՐՏԻՉ Մկրտիչ, Առաքելի տղ[ա]յ Գրիգորս վկ[ա]յ [կնիք]. Ծ[Ա]Ռ[Ա] Ա[ՍՏԾ]Ո ԳՐԻԳՈՐ, Մարտիրոսի տղ[ա]յ Ղազար վկ[ա]յ [կնիք]. Ծ[Ա]Ռ[ԱՅ] Ա[ՍՏԾ]Ո ՂԱԶԱՐ, Տանուտէր Էվազն վկ[ա]յ [կնիք]. ///ԱՅՎԱԶ, Ասապովի տղ[այ] Սարգիսն վկ[այ] [կնիք]. ՍԱՐԳԻՍ, Ղազարի տղ[ա]յ Կարապետն վկ[ա]յ, Բուլութի տղ[ա]յ Ուլուխանս վկ[ա]յ, Ասապովի տղ[ա]յ Աւետիքս վկ[ա]յ, Աւետիսի տղ[ա]յ Մանուկն վկ[ա]յ, Եսանղուլի տղայ Ամիր Ղուլին վկ[ա]յ, Ես մահդասի Խեչում վկ[ա]յ, Ակոբի տղ[ա]յ Բաղդասարն վկ[ա]յ, [կնիք]. ///, Զուրհապի տղ[այ] Նիկեղոսն վկ[ա]յ, Գրիգորի տղ[այ] Սիմէոյն վկ[ա]յ, [կնիք]. ///, Մարտիրոս թօփչի Մանշուր, Խ[ո]ջ[այ] Միրիճանս վկ[ա]յ, [կնիք]. ///ՄԻՐԻՃԱՆ, Աղայջանն վկ[ա]յ, Բաղրդուլու տղ[այ] Զաքարէս վկ[ա]յ, [կնիք]. ///, Խ[ո]ջ[այ] Առաքելս վկ[ա]յ, [կնիք]. ///ԱՌ[Ա]Ք[Ե]Լ, Խաչ[ա]տուր վ[ա]րդ[ա]պ[ե]տս վկ[ա]յ [կնիք]. Յ[ԻՍՈՒՍ]Ի Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ռ[Ա] ԽԱՉԱՏ[ՈՒ]Ր ՎԱՐԴԱՊԵՏ, Սարֆրազս վկ[ա]յ [կնիք]. Ա[ՍՏՕՈ]Յ Ծ[Ա]Ռ[Ա] ՍԱՐՖՐԱԶ:

5

1644 թ. Խոջա Գրիգորի դուստր Շահզամանի ու Փիլիպոս կաթողիկոսի միջև կնքված մուսալեհենամեն, որով Դարաքենդի ջրաղացի 2 դանգ մուլքը փոխանցվում է կաթողիկոսին

Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1ա, վավ. 73, նոտարական պատճեն, մեծ. 24.2 x 96սմ, գիր՝ նասթա՛ալիղ, նասխ

Փառք Ալլահին՝ երկրային և երկնային կյանքի տիրոջը և թող փառավորվի նրա մարգարեն: Այս բարեբախտ ավարտ ունեցող գրության պատճառն այն է, որ մարգարեների ու առաքյալների տիտղոսակիր ու պատվարժան *շեյխ ուլ-իսլամի* և մահմեդականների լիիրավ, արդարադատ *դազիի* ու արժանապատիվ *շարի՛ֆ* բարձր ատյան ներկայացավ Իրավանի հայ Խոջա Գրիգորի դուստր Շահզամանը և *շարի՛ֆ* արդար ու կեղծիքից զուրկ *մուսալեհե* կնքեց արժանավորներից ու իր կարգակիցներից լավագույն Ուչքիլիսայի կաթողիկոս, հայ Մելիքսեթի որդի Փիլիպոս կաթողիկոսի հետ, ըստ որի նա ինչ իրավունքի պահանջ ու

բաժին էլ, որ ունենա Իրավանի մեջ մտնող Դարաքենդում գտնվող մեկ դռնով, երեք քարով գործող ջրաղացի 6 դանգերից 2-ի ու նրան օրինական կերպով պատկանող ու նրա մեջ մտնող նշված ու չնշված սարքերի, կենդանիների ու շինությունների նկատմամբ, որի սահմաններն են *խաստեի* ջրաղացը, որը հայտնի է Ալի Բեկ Սելահի ջրաղացը, ընդհանուր ճանապարհը և Խոջա Հակոբի ջրաղացը, Վան քաղաքում շրջանառվող 8 թավրիզի *թուման* ոսկի դրամով դրանցից հրաժարվում է: *Շարիաթական մուսալեհեն*, որ ուներ բոլոր անհրաժեշտ կրոնական պայմանները և զերծ էր կեղծիքից, ու 4 *թումանը* այդ *սոլհի* օրինականության, նրա որակական ու քանակական հատկանիշների [համար էր], այնուհետև կնքեցին ու ստորագրեցին՝ *շարիաթով* ընդունելի երաշխիք [տալով]: Այս *մուսալեհեից* հետո մի վերջին անգամ ևս *շարիաթական մուսալեհե* կնքվեց գործարքի մասնակցի հետ՝ հրաժարվելու համար նրան մնացած բոլոր այլ իրավունքներից, հավակնություններից ու բաժիններից, որ որևէ *շարիաթական* հիմքով ու իսլամական պատճառով [կարող էր ունենալ գործարքը] բացահայտ խաբեություն ու անօրինական [հայտարարելու համար]: Այս կետերը 2 թավրիզի *թումանով* բոլոր վստահելի պայմանները բովանդակող *շարիաթական մուսալեհեում* ամրագրելով արաբերեն ու պարսկերեն *շարիաթական սիղեով* գործադրվեց: Ամեն տեսակի անհամաձայնությունները [հարթող] սույն *մուսալեհների*, որոնք վերը նշվեցին, այս 2 թավրիզի *թուման* գումարը *մուսալեհե* կնքողի ձեռքից *շար'ով* ստացվեց, և այժմ դադարեց պատկանել մյուս կողմին, որը դրանից զրկվեց: Վերջինիս ոչ մի դեպքում, ոչ մի պատճառով և ոչ մի կերպ այլև իրավունք կամ պահանջ չմնաց ու չկա նշված ջրաղացի երկու *դանգի* նկատմամբ: [Նրա նկատմամբ] օրինական ու բացառիկ իրավունքը համաձայնության եկած Փիլիպոս կաթողիկոսինն է և նրանն է այնտեղի *մալիքանեն* տնօրինելու իրավունքը, որը կարող է օգտագործել ըստ իր կամքի, ինչպես, որ սեփականատերը կարող է տնօրինել իր սեփականությունը: Այսպիսով, եթե սրանից հետո սույն *մուսալեհեին* ու գրվածին հակառակ որևէ մեկը՝ լիազորված լինի, թե ժառանգներից, վեճ սկսի, պետք է չեղյալ համարվի ու վստահության չարժանանա: Տեղի ունեցավ այս մարգարեի, փառք նրան, փախստյան 1054 թ. սրբազան մուհարրամ ամսի 14-ին:

[Լուսանցքում]

Նա է լիիրավ Դատավորը

Սույն *'ուրֆի* օրենքով օրինական գրությունը հաստատված է, և գրեց մարգարեների ու առաքյալների գիտության ժառանգորդ, Նորին

Գերազանցություն մեծապատիվ ու բարեկիրթ, իսլամի աստվածաբաններից ու իրավագետներից առավել գիտակ, նրա մեկնաբանողներից վերջինը՝ մահմեդականների *շեյխ ուլ-իսլամը,*

Համեմատվեց և համապատասխանում է գրված բնօրինակին: Գրեց [կնիք].///,

Համապատասխանում է գրված ազնվագույն բնօրինակին: Գրեց [կնիք].///,

Նա է: Անհրաժեշտ պայմանների կատարումից և նշված գումարի ստացվելուց համաձայնագիրը ստորև շարադրանքին համապատասխան կնքվեց, ինչպես, որ գրվեց ինձ մոտ,

Մեկնության ու *շարի'աթի* ուղեցույց, իմաստնագույն ու բարեբախտ Մոուլանա Սուլթան Մուրադի կնիքը,

Բարձրաստիճան իմաստուն ու սեիդության ապավեն Միր Սեիդ Մուհամմադի կնիքը.

Վկաներ ///՝

Հայ Խոջա Սեթի որդի Խոջա Հակոբ, Պողոսի որդի Մուղդուսի Խաչիկ, Մարտիրոսի որդի Ղազար, Անդրիասի որդի Միրիջան, Առաքելի որդի Գրիգոր, Ասատուրի որդի Առաքել, բոլորը Իրավանի հայեր, նաև Իրավանի հայ Գրիգորի որդի Իսահակ, Իրավանի քահանա Միքայելի որդի Սարգիս քահանա, Գանջայից Փիրհամզայի որդի Կիրակոս քահանա, Իրավանցի ///ի որդի Նիկողոս, Թաթոս քահանայի որդի ///

20 վկաներ հաստատել են գործարքը կնիքներով:

6

Ս. Աննիայի վանքին 1644 թ. Փիլիպոս կաթողիկոսի կողմից վակֆ արված Երևանի Դարաքենդում գտնվող մեկ ջրաղացի 2 դանգի վակֆնամեն

Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1ա, վավ. 72, բնագիր, մեծ. 25 x 77սմ, գիր՝ նասթա'լիղ, նասխ:

[Ալլահի] փառաբանումից հետո այս *շարիաթական* խոսքերի գրության պատճառն այն է, որ մարգարեների ու առաքյալների միջոցով ավանդված գիտության ժառանգորդ, իսլամի աստվածաբաններից ու իրավագետներից իմաստնագույն ու պատվելի *շեյխ ուլ-իսլամի* և իրավագիտության հենարան, արդարադատ ու պատվարժան *ղազիի* կեցություն կարգավորող *շարի'ի* բարձր ատյան ներկայացավ քրիստոնյաներից լավագույն, հայ Մելիքսեթի որդի Ուչքիլիսայի Փիլիպոս կաթողի-

կոսը և իր հոժար կամքով ու առանց պարտադրանքի Իրավանի Անանիա առաքյալի վանքի մշտնջենական *վակֆը* դարձրեց մեկ դոնով ջրաղացը, որը գտնվում է Իրավանի բերդի մոտակայքում և որի սահմաններն են Զանգիչայ գետը, Զարքուդե ջրանցքը, ընդհանուր ճանապարհը, Իրավանի բերդը, և որի ընդհանուր վեց *դանգից* գնված է ամբողջ երկու *դանգը*՝ բաղկացած Դարաքենդում գտնվող երեք քարով գործող մեկ դոնով *խասսե* ջրաղացից՝ իրեն օրինավոր կերպով պատկանող ու նրա մեջ մտնող, նշված ու չնշված քարե ու աղյուսե, մետաղե շինություններով, սարքերով, կենդանիներով, տարածքային և եկամտային ամեն ինչով: Դրա սահմաններն են Մելիք Սելահ Ալի Բեկի ջրաղաց անվամբ հայտնի *խասսեի* ջրաղացը, կից ընդհանուր ճանապարհը, ու Խոջա Յաղուբի ջրաղացը: *Շարիաթական* ճշմարիտ *վակֆ* անելով՝ նրա տնօրինությունը իր վրա դրեց քանի դեռ նա կենդանի է, իսկ դրանից հետո ով, որ իր կողմից կնշանակվի: Որոշվեց ու պայման դրվեց, որ այն, ինչ իր բաժնից կստացվի, *իխրաջաթը* հանելուց, շինության նորոգման ու քարի վրա անհրաժեշտ ծախսերը կատարելուց հետո մնացածն ամբողջովին ծախսի հիշյալ եկեղեցու ու նրա սպասավորների ապրուստի վրա: Վանահայրերից, վարդապետներից, քահանաներից ու մյուս հոգևորականներից ոչ ոք չպետք է յուրացնի: *Շար'իաթական սիղեով* այս բոլոր պայմանները ընթերցվեցին: Սա տեղի ունեցավ մարգարեի, հազար փառք նրան, փախստյան 1054 թ. սրբազան մուհարրամ ամսի 15-ին[274]:

[Լուսանցքում]

Նա է լիիրավ Դատավորը

Սույն Բարձրյալի ուղղորդմամբ շարադրված գրությունը գրեց [կնիք]. Ով դազի ///ամենանվաստ ծառա///,

Հաստատում եմ իմ ձեռքով [կնիք]. ///Աստծո ծառա Սուլթան Մուրադ,

[կնիք]. Չկա Աստված բացի Ալլահից///

Գրանցվեց [կնիք].///, [կնիք]. ///Աստծո ծառա Սուլթան Մուրադ,

Գովելի վկաներ, որ ստորև նշված են. Իրավանի հայ Խոջա Սեթի որդի Խոջա Յա'ղուբ, Իրավանի հայ Պողոսի որդի Մուղդուսի Խաչիկ, հայ Մարտիրոսի որդի Ղազարը, Անդրիասի որդի Միրիջանը, Առաքելի որդի Գրիգորը, Ասատուրի որդի Առաքելը, բոլորը Իրավանի հայեր:

[Հայերեն]

---

[274] 1644 թ. մարտի 25:

Հուրմուզս վկ[ա]յ [կնիք]. Հ[ՈՒ]ՐՄ[ՈՒ]Զ Ա[ՍՏԾ]Ո Ծ[Ա]Ռ[Ա]Յ, Առաքելի տղ[ա]յ Գրիգորս վկ[ա]յ կնիք].///, Մարտիրոսի տղ[ա]յ Ղազարս վկ[ա]յ [կնիք].Ա[ՍՏԾ]Ո Ծ[Ա]Ռ[Ա] ՂԱԶԱՐ, Բուլութի տղ[այ] ես Ուլուխանս վկ[այ] [կնիք].///, Ես Մահդասի Խէչումս վկ[ա]յ [կնիք].///, Խ[ո]ջ[այ] Միրիճանս վկ[ա]յ [կնիք].///, Խ[ո]ջ[այ] Առաքելս վկ[ա]յ [կնիք].///, Խաչատուր վ[ա]րդ[ա]պ[ե]տս վկ[ա]յ [կնիք].Յ[ԻՍՈՒՍ]Ի Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ռ[Ա] Վ[Ա]ՐԴ[ԱՊԵՏ] ԽԱՉԱՏ[ՈՒ]Ր, Սարֆրազս վկ[ա]յ [կնիք]. Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ռ[Ա]Յ ՍԱՐՖՐ[Ա]Զ, վարդապետի տղ[այ] Սիմէոյնս վկ[ա]յ [կնիք]. Ս[Ի]ՄԷՈՆ, Էսանղուլու տղ[այ] Ամիր Ղուլիս վկ[ա]յ [կնիք]. Ա[ՍՏԾ]Ո Ծ[Ա]Ռ[Ա] ԱՄԻՐՂՈՒԼԻ, Թորոսն վկ[ա]յ [արաբատառ կնիք]. Աստծո ծառա Իսա, Մ[ու]ղդ[ուսի] Կոստանդն վկ[ա]յ [արաբատառ կնիք]. Աստծո ծառա Հաջի Կոստանդ, տանտէր Մկրտիչս վկ[ա]յ [արաբատառ և հայատառ կնիք]. ՄԿՐՏ[ԻՉ] Մկրտիչ, Տանտէր Էվազն վկ[ա]յ [կնիք]. ԱՅՎԱԶ, Աղայջանս վկ[ա]յ, Բաղրդուլու տղ[ա]յ Զաքարէս վկ[ա]յ [կնիք].///, Զուրհապի տղ[ա]յ Նիկեղուսս վկ[ա]յ [կնիք].///, Ասապովի տղ[ա]յ Սարգիսս վկ[ա]յ [կնիք]., Աւետիսի տղ[ա]յ Մանուկս վկ[ա]յ [կնիք].///, Ասապովի տղ[ա] Աւետիքս վկ[ա]յ, Գրիգորի տղ[ա]յ Սիմեոյնս վկ[ա]յ [կնիք].///, Ակոբի տղ[այ] Բաղդասարս վկ[ա]յ [կնիք].///, Մարտիրոս թօփչի Մանշուրս [կնիք]. Ա[ՍՏԾ]Ո Ծ[Ա]Ռ[Ա]Յ Մ[Ա]ՐՏ[Ի]Ր[Ո]Ս:

7

Քրիստոնյաներ Դիար Բեկի ու Աստվածատուրի կողմից 1649 թ. գնված Դեհխարղանում գտնվող 100 ման ցանքատարածության ղաբալեն

Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1ա, վավ. 83, բնագիր,
մեծ. 16 x 38.5սմ, գիր՝ շիքասթե:

Փառք աշխարհականների տիրոջը, թող փառավորվի նրա Մարգարե Մուհամմադը: Այս *շարիաթական* խոսքերի գրության պատճառն այն է, որ բարի քաղաք Դեհխարղանի իսլամական դատարան ներկայանալով Մուհամմադ Քազեմ Դեհխարղանիի որդի պատվարժան Հաջի ///՝ իր ծնողի կողմից տրված լիազորությամբ և ողորմած Մելիք Մուհամմադի Մազրա'ի որդի Հաջի Դուսթ Մուհամմադը՝ վաճառեցին 100 *ման* ցանքատարածությունը, որի սահմաններն են Ֆանոսի և նշված վաճառողի լիազոր անձանց հողերը, ճանապարհը, Հունաբ անվամբ հայտնի հովիտը, նաև մեկ կտոր հողը որի սահմաններն են Ֆուլադի այգին, ճանապարհը, Հունաբը, Աստվածատուրի այգին, որ գտնվում է

Նողշինում, Միրզայի որդի Դիարբեկին և Ավանեսի որդի Ասվատուրին, որոնք բոլորը քրիստոնյա են: Եվ նրանք գնեցին հիշյալ գույքը նշված վաճառողից 6 *թուման* 4000 թավրիզի *դինար* գումարով, որի հաստատված կեսն է 3 *թուման* 2000 թավրիզի արծաթ *դինար*՝ հետևյալ կերպ՝ Դիար Բեկ – 5 *թուման*, 4000 *դինար*, Ասվատուր՝ 1 *թուման*: Կողմերի միջև բոլոր կանոններով *շարիաթական* ճշմարիտ ու որևէ թերությունից կամ կեղծիքից զերծ առքուվաճառքի գործարք տեղի ունեցավ և գործադրվեց ամենաառջունելի ու ընդունելի, մարդկանցից լավագույն [Մուհամմադ մարգարեի] *շարիաթի* ձևերով՝ գումարի ստացմամբ և գնվածի հանձնմամբ առանց *շար'ի* պաշտոնական [ձևակերպման]: Վաճառողը պարտավորվեց ու երաշխավորեց, որ իր [սեփականատիրությունից] դուրս գալուց հետո այն ուրիշին է այսուհետև պատկանելու և հրաժարվեց կեղծ պահանջներից ու իրավունքներից, որոնք կոպիտ խախտում են: Այնուհետև վաճառողը *շար'ով* երաշխավորեց, որ գործարքի կնքման օրից հրաժարվում է գնվածի նկատմամբ բոլոր իրավունքներից և այն, որ արոտավայր է, որի սահմաններն են Ֆանոսի ու վաճառողի լիազոր անձանց հողերը, ճանապարհը և Հունաբը Դիար Բեկինն են, [իսկ] Ասվատուրի հողի սահմաններն են Ֆուլադի այգին, ճանապարհը, Հունաբը և Ասվատուրի այգին, հիշյալ գնորդների սեփականությունն է, որի հետ [կարող են վարվել] ինչպես կկամենան: Սույն խոսքերը որպես փաստաթուղթ գրի առնվեցին 1059 թ. զի ղա'ադե ամսի 12-ին[275]:

[Լուսանցքում]

1. Այն, ինչ սույն էջին գրված է, հետևյալ կերպ ընդունելի է՝ Աստծո ծառա Դուսթ Մուհամմադ,

2. Վերը նշվածին վկա եմ, Աստծո ծառա Մուհամմադ Ալի [կնիք]. Աստծո ծառա Մուհամմադ Ալի,

3. Ինչպես, որ գրվեց, ընդունելի է, Աստծո ծառա Հաջի Քազեմ,

4. Վաճառեց վերոհիշյալ վաճառողը նախապես լիազորությամբ վերոհիշյալ 13 *ման* [հացահատիկի] ցանքատարածությունը, որ հայտնի է արոտավայրի տարածք, վերը նշված Միրզա Յահիայի որդի Դիար Բեկին 6500 թավրիզի *դինար* գումարով, որի կեսն է 3250 արծաթ *դինար*, և կողմերի միջև կնքվեց *շար'իաթական* օրինական գործարք: Գրվեց 1059 թ. զի ղա'ադե ամսի 15-ին:

---

[275] 1649 թ. նոյեմբերի 17:

5. Գործադրվեց նկարագրված օրինական գործարքը՝ գրված իմ ձեռքով Աստծո ամենանվաստ ծառա [կնիք]. Աստծո ծառա Մուհամմադ Ռեզա:

8

Խոջա Գրիգորի դուստրերի՝ Աղունանի, Մուրիդադի և Ջամանի միջև ժառանգության բաժանման կապակցությամբ 1650 թ. գրված մուսալեհենամեն

Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1ա, վավ. 92, բնագիր, մեծ. 27.5 x 133 սմ, գիր՝ նասխ:

Փառք Ալլահին, որ *մուսալեհեն* էր դարձրել բարեպաշտների վիճաբանությունների ու տարաձայնությունների հարթման միջոց և փառք ու խաղաղություն նրա ստեղծած մարդկանցից լավագույնին ու նրա բարեհաճության մարմնացում, *սեիդների սեիդ*, երջանկության աղբյուր, մեղավորին սատարող և պատահարներից պաշտպանող Մուհամմադին: Նա է սիրելի ու հարատևող երկրի վրա և երկնքում: Փառք նրան բազում անգամ մինչև Ահեղ Դատաստանի օրը: Այս *շարիաթական* ակնհայտ փաստարկներով հիմնավորված գրության իրական պատճառն ու նպատակն այն է, որ Խոջա Գրիգորի ու նրա կին Բարան Խաթունի մահից հետո նրանց ունեցած երեք դուստրերից, որոնք են Աղունան՝ Ջուղայի հայոց *քալանթար* Խոջա Սարաֆրազի կինը, Մուրիդադը և Ջամանը, վերջինը վեճ սկսեց վերը նշված Խոջա Սարաֆրազի դեմ: [Ջամանի] պահանջի իմաստը հետևյալն էր. «Վերոհիշյալ Մուրադջանից[276] ինձ որպես ժառանգություն փոխանցված կանխիկ գումարը, ապրանքն ու սպասքը, պղնձյա ու արծաթյա, ոսկեջուր ու ոսկյա իրերն ու նման այլ բաները, ինչպես նաև *մուլքերը*, տները, այգիներն ու աղացները նա ապօրինաբար զավթել է: Եվ պետք է, որ իմ բաժին ժառանգական ունեցվածքը ինձ հանձնի, որպեսզի տնօրինեմ»: Խոջա Սարաֆրազը ժխտեց այդ և նրան պարտադրվեց մինչև վեճի ավարտը *շարʻով* ընդունելի երդում տալ: Վերոհիշյալ խոջան պատրաստակամ էր երդում տալ մինչև նշված վեճի ավարտը: Թագավորանիստ Սպահանի *շարʻի* մշտապես հպատակություն պահանջող, կեցությունը կարգադրող ու պարտադիր գերագույն ատյան ներկայացավ ապահովության ու բարօրրու-

---

276 Մուրադջանը Մուրիդադի ամուսինն էր (տես Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1ա, վավ. 85):

թյան մեջ գտնվող վերոհիշյալ հայցորդ Զամանը և իր լիահոժար կամքով, առանց հնարավոր բռնության ու պարտադրանքի *շար'ի* ճշմարիտ ծանուցում տվեց ու հստակ կերպով ընդունեց, որ իրեն որպես ժառանգություն փոխանցված ունեցվածքի ու գույքի ամբողջ բաժինը իր տնօրինության տակ է և իր ծնողներից ժառանգություն ստացած իր բաժնի ոչ մի մաս վերը նշված Խոջա Սարաֆրազը չի վերցրել: Դրա հետ մեկտեղ, ինչ իրավունք ու պահանջ էլ, որ նրան մնացած լինի [Խոջա Սաֆրազից] *շար'իաթի* ու իսլամի պատճառներից և հիմունքներից որևէ եղանակով, պետք է իմանան ու հասկանան, որ հայցորդը *շարիաթով* ճշմարիտ *մուսալեհե* կնքեց ու ամեն տեսակի կեղծիքից ու նենգությունից զերծ պարզ և ըմբռնելի պայմանագիր կնքեց Խոջա Սարաֆրազի հետ որոշակի 200 թավրիզի *դինար* գումարով, որը հաստատեց ու ստորագրեց: Որից հետո *շար'ին* ծանուցում տվեցին Խոջա Սարաֆրազը, նրա որդիներ Վարդանն ու Բաբան, Մուրիդադը և վերը նշված Զամանը, որ ստորև նշված բաժիններն ամբողջությամբ՝ ժառանգություն ստացած լինեն նրանք վերոհիշյալ հանգուցյալներից կամ *շար'ի* ժառանգության օրենքով նրանց փոխանցված լինեն, նրանց պնդման համաձայն, միմյանց փոխհամաձայնությամբ օրինական կերպով բաժանեցին այնպես, ինչպես գրված է յուրաքանչյուրի անվան տակ ու ընդունեցին, որ կդադարեցնեն հավակնությունները մյուսին հատկացված բաժնի նկատմամբ, ինչ իրավունք, պահանջ, բաժին, գրություն ու մաս էլ այն լինի:

Բաժին Խոջա Սարաֆրազի և նրա որդիներ Վարդանի ու Բաբայի

- մեկ խաղողի այգի Իրավանում՝ ամբողջությամբ և հետևյալ սահմաններով՝ /// ճանապարհը, Միրիջանի ու Միքայելի այգիները,

- Իրավանում գտնվող մեկ այլ՝ Փիլիպոսի այգին, որի սահմաններն են Հայրապետի այգին, Օսթադ Թումանի այգին, ճանապարհը և Նորքի՝ դաշտը,

- Իրավանում գտնվող հայտնի ջրաղացը, որ գործում է և որի սահմաններն են Փիլիպոսի և մեկ այլ այգիները, դաշտ,

- Իրավանում գտնվող ավերակ ջրաղացը, որի սահմաններն են դաշտը, վերոհիշյալ ջրաղացը և Փիլիպոսի այգին,

- Իրավանում գտնվող տունը նրան կից ծառաշատ այգով, որին կից են Ստեփան քահանայի ու Փանոսի տները, նրբանցքը և Գրիգորի տունն՝ ամբողջությամբ,

Բաժին վերոհիշյալ Մուրիդադի

- Իրավանում գտնվող մեկդուռ խաղողի այգին ամբողջությամբ՝ նրան օրենքով պատկանող, նրա մեջ մտնող ու այլ ամեն ինչով, որի

սահմաններն են Աբու ալ-Մուսայի այգին, Տեր Աբդալի այգին, ճանապարհը, Սահմ ալ-Դինի ու Թումանի այգիները,

Բաժին վերոհիշյալ Զամանի

Իրավանում գտնվող մեկդուտ Ղարաքաշ կոչվող խաղողի այգին ամբողջությամբ՝ նրան օրենքով պատկանող ու նրա մեջ մտնող ամեն ինչով ու ջրերով, որի սահմաններն են հայերի գերեզմանոցը, Թաթոսի այգին, ընդհանուր ճանապարհը, Մարգարայի այգին:

Միմյանց միջև թավրիզի 200 *դինար* գումարով *շարիաթական* ճշմարիտ *մուսալեհե* կնքեցին ու բոլոր ընդունելի և խաբեության գաղտնի միջոցներին լավատեղյակ անձանց համար ըմբռնելի ու ընդունելի, կեղծիքից ու խարդավանքից զերծ պայմանները բովանդակող համաձայնագիրը այդ տարեթվով հրապարակեցին, ամրացրին ու հաստատեցին և կրկին *շարՙին* ճշմարիտ ծանուցում տվեց վերը նշված Զամանը, որ նրան ոչ մի դեպքում ու ոչ մի կերպ որևէ իրավունք, պահանջ, բաժին կամ հայց վերոհիշյալ Խոջա Սարաֆրազից ու նրա որդիներից չի մնացել ու չունի՝ իր երկու ծնողներից կանխիկ, ապրանքով և այլ կերպ իրեն հասնող ժառանգության բաժնից, որ լիազոր անձանց ձեռքից ամբողջովին ստացվել է, այնպես որ ոչինչ չի մնացել: Այդուհանդերձ, ինչ իրավունք, բաժին ու պահանջ էլ, որ նրան մնացած լինի Խոջա Սարաֆրազից ու նրա որդիներից, որևէ *շարՙիաթական* հիմքով ու իսլամական պատճառով, պետք է իմանան ու հասկանան, որ *շարիաթական* ճշմարիտ *մուսալեհե* կնքեց Խոջա Սարաֆրազի ու նրա որդիների հետ նրանց անվան տակ գրված մեկդուտ տան ու նրան կից այգու դիմաց, և *շարիաթով* ճշմարիտ ու հստակ այդ *սոլհը* բովանդակում էր անթերի, կեղծիքից ու խաբեությունից զերծ պայմաններ, որից հետո *սոլհը* կեղծ [հայտարարելու իրավունքից] հրաժարվեց 200 թավրիզի *դինար* գումարով կնքված *մուսալեհեով*, և կողմերն իրենց խոսքերը հաստատեցին: Սրանից հետո վերոհիշյալ Մուրիդադը *շարՙի* ճշմարիտ ծանուցում տվեց, որ ոչ ոք, հատկապես Խոջա Սարաֆրազն ու նրա որդիները, նրա ծնողների լիազոր անձիք, ոչինչ նրա ծնողների ժառանգության բաժնից ու գույքից՝ լինի դա կանխիկ դրամ, ապրանք, սպասք, *մուլք*, այգի, ջրաղաց կամ այլ, չեն զավթել և նրան ոչ մի դեպքում ու ոչ մի պատճառով որևէ իրավունք չի մնացել և չկա: Այդուհանդերձ, ինչ իրավունք էլ, որ մնացած լինի որևէ *շարիաթական* հիմքով ու իսլամական օրենքով, *շարիաթական* ճշմարիտ *մուսալեհե* և այն անվավեր դարձնող կեղծիքից ու նենգությունից զերծ, ըմբռնելի ու ընդունելի բոլոր անթերի պայման-

ներով համաձայնագիր կնքեց վերոհիշյալ անձանց հետ 200 թավրիզի *դինարով*: Այդ երկու *մուսալեհեներով* վերոհիշյալ Մուրիդադն ու Զամանը դադարեցնում են իրենց բոլոր պահանջները Խոջա Սարաֆրազից ու նրա որդիներից, և ինչպիսին ու ինչ պատճառով ու օրինական հիմքով էլ դրանք լինեն, հրաժարվում են դրանցից: Եթե այսուհետև որևէ մեկը գրված ու վավերացված շարադրանքին հակառակ մյուսի դեմ վեճ սկսի, այն անվավեր ու չեղյալ կհամարվի և սուրբ *շարիաթի հաքիմները* նրանց գործը հնարավոր չեն համարելու: Այն ամբողջովին՝ վկաներով՝ ապավինելով ու երաշխավորմամբ վավերացվեց: Գրվեց 1060 թ. Սրբազան ռամազան ամսի 15-ին[277]:

[Վերին լուսանցքում]՝

Այն բանից հետո, ինչ Խոջա Գրիգորը և նրա կին Բարան Խաթունը մահացան, քանի որ երեք դուստր [ունեին]. Աղունան, որը իր կարգակիցների մեջ գլխավոր, հայերի *քալանթար* Խոջա Սարաֆրազի կինն է, Մուրիդադը և Զամանը, ներկայացավ հիշյալ Զամանը և տեղեկացրեց, որ իր ծնողներից ստացած գույքի, սպասքի, ապրանքի, կանխիկ գումարի, ոսկեղենի ու արծաթեղենի, այլ *մուլքերի*, այգիների, տների ու ջրաղացների ժառանգության իր բաժնի կապակցությամբ նա այլևս Խոջա Սարաֆրազի՝ իր քրոջ Աղունայի ամուսնու ու նրանց զավակներ և իր գարմիկներ Վարդանի ու Բաբայի դեմ պահանջ ու բողոք չունի: Այս համաձայնությունը հիմնված է իր ու նրանց միջև կնքված և գործադրված *շար'իաթական* ճշմարիտ *մուսալեհեի* վրա, որ որոշակի գումարի գանձմամբ ու *շար'ի* համաձայնությամբ Խոջա Սարաֆրազը, նրա որդիներ Վարդանն ու Բաբան, հիշյալ Զամանն ու Մուրիդադը Մուրադջանի ամբողջ ունեցվածքը և ժառանգությունը փոխհամաձայնությամբ ստորև նշված ձևով բաժանել են ու այդ բաժանման մեջ թերություն չկա: Յուրաքանչյուրը տեր է դարձել իր բաժնին այնպես, ինչպես, որ իր անվան տակ նշված է, և այդուհանդերձ ինչ իրավունք, բաժին ու մաս էլ, որ մնացած լինի միմյանց միջև որոշակի գումարով դատարանում *շարիաթական մուսալեհե* կնքեցին ու հիշյալ Զամանը կրկին *շար'ի* ծանուցում տվեց, որ Խոջա Սարաֆրազից ու նրա որդիներից որևէ պահանջ ու նրանց հետ որևէ անհամաձայնություն չի մնացել ու չունի: Այնուամենայնիվ Խոջա Սարաֆրազի ու նրա որդիների նկատմամբ նրա յուրաքանչյուր իրավունքի ու պահանջի կապակցությամբ, որ իր ծնողների *վաքիլները* կարող են ունենալ նմանների մեջ գլխավոր Խոջա Սաֆրա-

---

277 Համապատասխանում է 1650 թ. սեպտեմբերի 11:

զին և որդիներին հատկացված ու նրա անվան տակ մեկդուտ տնից ու ծառաշատ այգուց, 200 թավրիզի արծաթ *դինարով շարիաթական* ճշմարիտ *մուսալեհե* կնքեցին և ստացմամբ ու ընդունմամբ անթերի *սոլհ* արեցին: Գրվեց 1060 թ. սրբազան զի հեջջե ամսի 26-ին[278]:
[Կնիք]./// Մուհամմադ Սեյֆի: Գրի առնվեց ըստ գրանցված օրինակի:

[Լուսանցքում՝ հայերեն]

Ես Սահակ վարդապետս վկայեմ [կնիք]. Յ[ԻՍՈՒՍ]Ի Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ռ[ԱՅ] ՍԱՀԱԿ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԹԻՎԸ ՌՁ.:

Ես Դավիթ վ[ա]րդ[ա]պ[ե]տս վկ[ա]յ եմ որ Մուրիտատն եղրար արաւ թէ մեր հայրենի ինչ որ կայր. Մեք երեք քորքս բաժանեցաք ամեն քոր իւր բաժինն տարաւ այլ միմեանց հետ դաւէ չունիմք, [կնիք]. Յ[ԻՍՈՒՍ]Ի Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ռ[Ա]Յ Ա[ՍՏՈ]Յ ԴԱՎԻԹ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ՋՈՂԱՅԵՑՈՅ ԹՎ ՌՁՋ

Ծնթ. *Այս փաստաթղթի գրությունից մեկ տարի անց կազմվում է մեկ այլ փաստաթուղթ (թղթ. 1ա, վավ. 85): 1651 թ. գրված այս փաստաթղթի համաձայն՝ Երևանցի Խոջա Գրիգորի մահից հետո նրա 3 դուստրերից Ջամանը, վկայակոչելով վերը նշված ժառանգության բաժանման համաձայնագիրը՝ նոր առքուվաճառքի գործարք է կնքում իր լիազոր ոմն Հովհաննեսի միջոցով և 70 թումանով Սեթի թոռ, Գրիգորի որդի Չոխուր Սա'ադի զիմմի քալանթար Սահակին վաճառում իր բաժին մեկ կտոր այգին, որից չորսական և մեկական թումանները գնորդն առանձին-առանձին վճարում է վաճառողին սոլհերի համար: Գալվածագիրը գրված է հանգերով և յուրաքանչյուր տող ավարտվում է կարմիրով գրված տառերով, որոնք կազմում են պարսկական այբուբենը:*

9

Մազրա շրջանի Ղարանլուղ-դարա (Մթնաձոր) գյուղի պատկանելությունը Մելիք Քյամալի որդի Մելիք Աստվածաբովին 10 անձանց վկայության հիման վրա հաստատող շար'ի ատյանի 1652 թ. տեղեկանքը

Մելիք-Շահնազարյանների ֆոնդ, թղթ. 241, գործ 1, վավ. 125, բնագիր, մեծ. 20 x 29.5 սմ, գիր՝ շիքասթե - նասթաալիղ:

Պատվարժան Նորին Գերազանցություն Մուհամմադ Ղուլի

Ինչպես որ իսլամին հպատակ Մազրա' *նահիեի* մելիք Մելիք Քամալի որդի Մելիք Ասաբովը (Աստվածաբով) զեկուցեց, Չոխուր Սա'ադի

---

278 1650 թ. դեկտեմբերի 19:

մեծ *ամիր ալ-ումարա բեկլարբեկին* հիշյալ *նահիեի* գյուղերից Ղարանլըղդարա անվամբ հայտնի Մթնաձոր գյուղը, որը նրա ձեռք բերած ու նրա տնօրինության տակ գտնվող գանձագին օրինական *մուլքն* է և Նորին Գերազանցություն *սարքարի դաֆթարխանեի* գրությամբ *դիվանի դաֆթարներից* իրողությունը պարզ է, որ այդ *մահալը սունքի* մեջ չէ, և բարձրագույն հրամանով կարգադրվել էր, որ նրա իրավունքների վերականգնման համար տեղի պարտադիր հպատակություն պահանջող *շարՙի* դատարանին բացատրություն ներկայացնի: Համապատասխանաբար ամենալուսավոր *շարՙի* պայծառ ատյան ներկայացան Այասլու Ղաջար Սեհաթ Աղայի որդի Դիդար Աղա Վեղարը, Հեյդար Նաջլուի որդի Մահմուդ Աղան նույնպես, Մոլլա Ղարայի որդի Բահադուրը, Դավիդար Աղա Հաջի Բեգլուի որդի Նովրուզ Ալին, Բայանդուր Սահարլուի որդի Շահվերդին, Այդին Քեչիլուի որդի Ղադար Իրավանին, Ալլահվերդի Սահարլու Ղաջարի որդի Վիլիջանը, Յուսեֆ Ենգիջավարլու Ղաջար Յուսեֆի որդի Ղահրաման աղան, Ասլամասի որդի Ավազ Աղան և իսլամի հաստատուն դատարանի վստահելիների ներկայությամբ միասնաբար խոսքով տեղեկացրին ու հավաստեցին, որ այդ ամբողջ գյուղը մինչև բարեկարգվելը գտնվել է վերոհիշյալ Մելիք Ասաբովի տնօրինության տակ և ներկայումս որևէ մեկը նրա նկատմամբ վեճ, թշնամություն ու պահանջ չունի: Այնուամենայնիվ, քանի որ նշված բնակչության վկայության բովանդակությունը գործակալը բարձրագույն *շարՙի* ատյանում շարադրանքի բովանդակությամբ հրապարակվեց, այս մի քանի խոսքը իրողությանը համապատասխան գրի առնվեց: Գրվեց 1062 թ. պաշտելի ռաջաբ ամսի 9-ին[279]: [Կնիք]. …Մահմուդ Իսա:

[Լուսանցքում]

Քանի որ բարձրաստիճան *շեյխ ուլ-իսլամը* շարադրանքի բովանդակությունը հաստատեց, և *դաֆթարից* տեղեկացրեցին, որ հիշյալ *մահալը սունքի ու դունքի* [հողերի] մեջ չէ, Մելքոն խանի *թիուլնամչեի* մեջ ևս չկա, ուստի հիշյալ Մազրա՝ *նահիեի* հարկահավաքները Մելիք Ասաբովին չպետք է անհանգստացնեն 10 *խարվար* 87 *ման* ցորենի պահանջով, քանի որ դա *թումարով* նրանց չի հատկացվել, այլ հանեն այն իրենց *ջամՙի* հաշվից: Այսքանը:

---

[279] 1652 թ. հունիսի 16:

10

Երևանցի Խոջա Հակոբի կողմից 1658 թ. Էջմիածնին վակֆ արված Նորագեղի, Եղվարդի 4.5 դանգի և Դարաքենդում գտնվող որոշ այլ կալվածքների վակֆնամեն

Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1բ, վավ. 108, բնագիր,
մեծ. 27.5 x 119 սմ, գիր՝ նասթա'ալիղ, նասխ:

Փառք Ալլահին, որ վերահսկում է մարդկային խիղճը, տեղյակ է մարդկանց ներաշխարհին, և փառք ու խաղաղություն նրա ստեղծածներից լավագույն Արևելքի ու Արևմուտքի համար ուղարկված անբիծ բարեպաշտ քարոզիչներից սրբազնագույն Մուհամմադ մարգարեին, մեծահոգության արտահայտություն հատկապես հաղթական բարեպաշտների ամիր, հրաշագործ ու մաքրագործող Ալի բ. Աբի Թալեբիին, որը թեև մարմնով չկա, բայց ներկա է, շատ ու շատ փառք նրան հավիտյանս հավիտենից: Այս ճշմարիտ ու հաստատուն, մարգարեից բխող ու նրան ապավինող գրությունը գրվել է միայն տեղեկացնելու, որ մի լավ օր ու ժամի ներկայացավ Իրավանի հայ Խոջա Սեթի որդի քրիստոնյաներից լավագույն Խոջա Հակոբը և իր հոժար կամքով, առանց որևէ դժգոհության ու հարկադրանքի, *շարիաթով* օրինական *վակֆ* արեց Ուչքիլիսային. Իրավանին ենթակա Նորագեղն՝ ամբողջությամբ, Կարբիի գյուղերից Եղվարդի 4,5 *դանգը*՝ նրան պատկանող ու նրա մեջ մտնող հողերով, դաշտերով, պահեստներով ու այլ, նշված կամ չնշված, ամեն ինչով, նաև Իրավանում գտնվող մեկ դուռ խաղողի այգին, որի սահմաններն են ճանապարհը, ամբարտակը, *վակֆ* անողի մյուս այգին և [մի այլ] այգի, որ հայտնի է որպես Ամիրբեկի այգի, Իրավանի Դարաքենդում գտնվող մեկ դուռ խաղողի այգին, որի սահմաններն են հայտնի ջրապատնեշը, Ջանգիի երկու առուները և Դարաքենդի *մուլքերը*, հիշյալ Դարաքենդում գտնվող մեկ դուռ ջրաղացը նրան վերաբերող շինություններով, իրերով, պիտույքներով և նշված ու չնշված այլ ամեն ինչով, որի սահմաններն երկու կողմից առուները, Ղազարի ջրաղացը և ճանապարհը: *Վակֆային* բաժինների տնօրինումը հանձնեց քրիստոնյաների առաջնորդ Ուչքիլիսայի Հակոբ կաթողիկոսին և նրանից հետո ով էլ, որ կաթողիկոս կլինի հաջորդաբար: Վերը նշված *վակիֆը շար'ի* պայման դրեց, որ նշված *վակֆերի* եկամտի մեկ հինգերորդը, *իխրաջաթ, ավարիզաթ* ու *մալոջահաթ* հարկերի հանումից հետո, ծախսվի վանքի գյուղացիների վրա, իսկ 4/5-ը՝ հանձնվի քահանաներին ու վանքի միաբաններին: Վերոհիշյալ *վակիֆը* ծանոթացավ նշված *վակֆի* ստուգության,

վավերացման ու գործադրության պայմաններին, և որ նրան վերոհիշյալ *վակֆերը վակֆային* տնօրինման հանձնելուց հետո ոչ մի դեպքում ու ոչ մի պատճառով որևէ իրավունք կամ հիմք չի մնացել ու չկա: Արաբերեն ու պարսկերեն *շարիաթական սիղե* կարդացվեց: Այսուհետև եթե նա անձամբ, կամ նրա ցեղից որևէ մեկը լիազորագրով կամ ժառանգական իրավունքով գրվածին ու նշվածին հակառակ վեճ սկսի, նրա պահանջը կեղծ, անվավեր ու անհիմն կճանաչվի: Ամբողջությամբ ստորագրվեց, հաստատվեց ու վավերացվեց վկաներով ու հավաստի երաշխիքով: Գրվեց այս 1069 թ. ռաբի Ա ամսի 18-ին[280]:

[Լուսանցքում]

Նա է: Ըստ ստորև գրության ճիշտ է և ես հաստատում եմ այս *վակֆի* պայմանները, որոնք Աստծո կողմից են տրվել և ամբողջությամբ գրեցի 1069 թ. ռաբի' Ա. ամսի 18-ին, [կնիք]. /// Ալի Ռեզա,

Միջիլի թվականը համապատասխանում է գրության թվականին [կնիք]. /// Ալի Ռեզա,

Սույն կնիքով հաստատում եմ մեջբերված գործարքը ինչպես որ նկարագրված է [կնիք]. Աստծո ծառա Ռազի ալ-Դին Մուհամմադ ալ-Հուսեյնի,

Գրվեց ըստ գրանցված օրինակի [կնիք]. …

Վավերացրեցի սույնը ինչպես, որ գրված է [կնիք]. …

Այս կերպ ընդունելի է:

[Լուսանցքում հայերեն]՝

Անուն Ա[ստծո]յ Ես Սեթի որդի սուտանուն Յակոբս իմ կամաւ յոժարութ[եամ]բ տվի : Նոր[ա]յգեղու :զ: դանկ: մուլք///խ[ա]նենց եգին: Թորոսի յեգին: Գառնուկենց ջաղաց զինչ զորս ի գրում չկա: թվ ռճթ: Սբ Եջմիածնայ վախմ մեր ղաւեն յետ Յակոբ տիառն փողո[ա]նակ սբ Լուսաւորչէն ասուած ինքն ամուր ձեռաւք պահայ մինչի իւր վաղջան: ամեն: շաբաթ կիրակի պատարաքումն յիշեն Ակոբն և ուր ընդանիքն եդ նրայ վաղջանու ով որ փողանակ նսդին յիշայ որդոց որդի մինչ ի գալուստն Քրիստոսի մեկ մեկու պատվեր տան թե ըզմեզ մեղայայորս չի յիշեն կամ զրկեն պատարագիցն դատաստանին եմ նեռն եվ չի նրանց յախէն ես մեղայորս մադամ /// գրեց յիշատակ Սեթին, Գրիգորին և մեղայորս ես թե մեր յիշատակն այլևայլ անէ ///Հայրապետաց նզովքի տակ ինլի ի մեղաւոր Դաւութին սբ. Էջմիածնայ կապած լինի, [արաբատառ կնիք]. Հակոբ

---

[280] 1658 թ. դեկտեմբերի 14:

Եղայվարդա Դ. Դանկ ու կես մոլքին ես գրումս գրածա վախմայ
Ես Բաղտ[ա]յսարս վկ[այ] եմ: Ես Սիմոնս վկ[ա]յ, [կնիք].///: Ես Գէրաք որդի Գրիգուրիս վկ[ա]յ, [կնիք].///: Ես Զաքարէս վկ[ա]յ [կնիք].///: Ես Ուբրում աղէս վկ[ա]յ [կնիք].///: Ես Ոսկանս վկ[ա]յ [կնիք].///: Ես յարիվանից Գաբրէլ որդի Նիկուղուս վկ[ա]յ [կնիք].///Ն[Ի]Կ[Ո]ՂՈՒՍ: Ես քալայմայչի խաւջայ զէնիս վկ[ա]յ [կնիք].///: Ես Խոջա Պետրոսի որդի Պողոսն եղր[ա]ր լսեցի վկ[այ] [կնիք].///

11

Չոխուր Սա'ադի նախկին քալանթար Սահակից Էջմիածնի Հակոբ կաթողիկոսի 1661 թ. գնած Յայջի, Ամիրքենդի, Դարաքենդ ու Նորագեղ գյուղերում կալվածքների ղաբալեն ու մուսալեհեն

Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1է, վավ. 1076, բնագիր,
մեծ. 36,5 –55սմ, գիր՝ նասխ, թա'լիղ

Նա է լիիրավ ու արդար Տերը
Ով հավատում է, նա փրկվում է չարչարանքներից
Փառք Ալլահին, որն ընդունելի դարձրեց առքուվաճառքը և արգելեց կողոպուտն ու վաշխառությունը և փառք Մուհամմադին՝ անբիծ բարեպաշտների հովանավորին: Այս օրինական գրության պատճառն այն է, որ նշված թվականին Իրավանի օրհնյալ բերդի, թող այն ապահով լինի աղետալի իրադարձություններից, պարտադիր հպատակություն պահանջող *շար'ի* ատյան ներկայացան իսլամին հպատակ Չուխուր Սա'ադի նախկին *քալանթար* Իսհակ անվամբ հայտնի Խոջա Սահակ բ. Գրիգոր բ. Սեթ Իրավանին և իր հոժար կամքով ու ցանկությամբ, առանց բռնության ու հարկադրանքի, արթուն ու առողջ մտոք, *շար'ի* համաձայնագրով ու գործադրվող որոշմամբ, մեկ միացյալ պայմանագրով վաճառեց քահանաների ու քրիստոնյա հոգևորականների գլխավոր Ուչքիլիսայի հոգևորական Հակոբ կաթողիկոսին կից ներառված *մուլքերը*, նրանց պատկանող, նրանց մեջ մտնող, նշված կամ չնշված ամեն ինչով, որոշակի հստակ գումարով, որի չափն է Աբբաս Բ-ի օրոք ճշտված և այժմ շրջանառվող լավորակ արծաթի 30 թավրիզի *թուման*, որի կեսն է վերը նկարագրված դրամով 15 *թումանը*: Վերոհիշյալ կողմերի միջև *շար'իաթական* պարտադիր պայմանագիրը գումարի ստացման ու ընդունման և գնվածի հանձնման ու ընդմիշտ օտարման կետերով: Այնուհետև, երբ վաճառողը, որ տեղյակ էր վաճառված գույքի գնին, 8 թավրիզի *թումանով մուսալեհե* կնքեց, որ հրաժարվում է այն բոլոր

պահանջներից, որոնք կարող են վաճառքը չեղյալ դարձնել և կեղծիք են: Նաև 2 *թումանով* հրաժարվեց հետագա բոլոր վեճերից: Ամբողջ գումարը *մուսալեհեների* վճարի հետ միասին բարձր *շար'ի* ատյանում ստացվեց և *շար'ով* երաշխավորվեց, որ գնվածի օտարումից հետո այն պատկանում է գնորդին, այսինքն գումարի վճարումը ենթադրում է գնվածի օտարում: Այժմ առքուվաճառքի այս *շարիաթական* գործարքով գնորդն իր կամքին համապատասխան կարող է գնվածը տնօրինել: Գործադրվեց մարգարեի, թող փառաբանվի նա, փախուստի 1071 թ. ռամազան ամսի 10-ին[281]:

[Լուսանցքում]

Նա է Բարձրյալ Տերը, թող հարատևի նրա պատիվը

Ընդունեց հնազանդ ու լիահոժար վաճառողը առքուվաճառքի տասներկու [իմամականների] իսլամի հավատի *շար'իաթով* օրինական գործարքի իսկությունը, և հաստատվեց բառ առ բառ, սկզբից մինչև վերջ փառահեղ ու հաղթական պետության հարատևման համար աղոթողիս ձեռքով, թող [Աստված] ների, գրեց [կնիք]. Ապավինում եմ Ալլահին, Մուհամմադ բ. Մոհսեն:

Նա է լույս տվողը և թող նրա լույսը փառավորվի

Վերոհիշյալ օրինական *շար'իաթական* գործարքը սկզբից մինչև վերջ գրվեց ու ստորագրվեց ինձ մոտ և կողմերի գումարը ամբողջությամբ ու անթերի կերպով ստացվեց: Իմ ձեռքով գրեցի Աստծո նվաստ ծառաս [կնիք]. Չկա Աստված բացի Ալլահից և նրանն է հստակ իրավունքը, Աստծո ծառա Սելահ ալ-Դին:

[Հակառակ կողմում]

Նա է արդար

Ճիշտ է բնագրում շարադրված գործարքը: Գրեց [կնիք]. Ապավինում եմ Ալլահին, Մուհամմադ բ. Մոհսեն:

Վերոհիշյալ առքուվաճառքի գործարքը կողմերի միջև տեղի ունեցավ 1071 թ. օրինյալ ռամազան ամսի 8-ին՝ սուրբ *շարիաթի* ծառայիս միջնորդությամբ, և արաբերեն *սիղե* կարդացվեց: Գրեց [կնիք]. Չկա Աստված բացի Ալլահից, նրանն է իշխանությունն ու հստակ իրավունքը, Աստծո ծառա Սելահ ալ-Դին:

Գնվածը՝

Չոխուր Սա'ադին ենթակա Դարաչիչաքի *նահիայի* նկարագրված ու գովված Յայջի գյուղը, 6 *դանգ*, ճիշտ է,

---

[281] 1661 թ. մայիսի 9:

Գյոքչա դենիզի *նահիայի* Ամիրքենդի գյուղը, 4,5 *դանգ*, նույնպես ճիշտ է,

Ջրաղաց՝ մեկ քարով ու նրան պատկանող ամեն ինչով Դարաքենդ գյուղում, Զանգի գետի ափին, որի սահմաններն են Զանգի գետը, ջրաղացի առուն, Ավանեսի ու Գրիգորի ջրաղացները,

Տուն՝ մեկ ձեռք՝ իրեն շրջակա տարածքով նկարագրված ու գովված Նորագեղ գյուղում և 40 մեծ կարասներով,

Յայջի գյուղի 6 *դանգը*, Ամիրքենդի գյուղի 4,5 *դանգը*, մեկ քարով ջրաղաց և տուն իր տարածքով՝ ներառյալ կարասները ինչպես, որ կից շարադրվեց, վաճառվեց:

Այն, ինչ կից գրությամբ ու այս երեսին գրվեց, ընդունելի է ու ճիշտ:

[Հայերեն]՝

[Կնիք]. Ծ[Ա]Ռ[Ա]Յ Ա[ՍՏԾ]Ո ՍԱՀԱԿ:

Սէթի թոռն Սահակ *քալանթարի* ծախած մեզ մլքերին և ջաղացներին ղապալէն է 1071 Երևանցիէ ծախեա Ծաղկաձորու

Երևանցի Սէթի թոռն և Գրիգորի որդի Սահակ քեալանթարի տուեալ ղապալայն է, որ ծախեալ է Ջուղայեցի Յակոբ կ[ա]թ[ո]ղ[ի]կոսին երեսուն *թումանով* ‘ի միւս կ[ո]ղմն ղաբալայիս գրեցեալ *մուլքն*: Որք են Եայճի գիւղի շեշդանկ *մուլքն*, որ է ‘ի Ծաղկունեաց ձորն: Ամիրի գիւղի դ. *Դանկ* և կէս *մուլքն*, որ է ‘ի Գեղարքունէ: Ջրաղաց մի ‘ի Զորագեղ, որոյ կ[ո]ղմ[ու]նք են, Զանկին, Ջրաղացի առուն, Յօհաննէսի ջրաղացն և Գրիգորի ջրաղացն: Այլև ա ձեռն տուն ‘ի Նորագէղ, հանդերձ ք[ա]ռ[ա]սուն կար[ա]սով: ‘Ի թուին տաճկաց ռհա (1071):

12

Երևանի նախկին քալանթար Սահակի կողմից Ղըզըլվանքին 1664 թ. վակֆ արված Շահր-ե Ղադիմում գտնվող մեկ կտոր այգու կեսի վակֆնամեն

Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1բ, վավ. 118, բնագիր,
մեծ. 19.5 x 48.5 սմ, գիր՝ շիքասթե - նասթա՛ալիղ, նասխ:

Բարձրյալ է տերը
Նա է ի սրտե *վակիֆը*
Նրանն է արդարության լույսը
Ով հավատում է, նա փրկվում է աշխարհի ու Ահեղ Դատաստանի չարչարանքներից
Ալլահի փառաբանումից ու օրհնաբանությունից հետո այս *շարիա-*

թական պարտադիր ձևակերպումների շարադրման պատճառն այն է, որ ստորև նշված օրը բարի քաղաք Իրավանի, թող աստված պահպանի այն աղետներից, հպատակություն պահանջող *շար'ի* պայծառ դահլիճ ներկայացավ իսլամին հպատակ Իրավանցի Սեթի որդի Գրիգորի որդի, նախկին *քալանթար* Խոջա Իսհակը և առողջ մարմնոք ու մտոք, մտածելով աշխարհի ունայնության ու հանդերձյալ կյանքի հավերժության մասին, նաև տեղյակ լինելով մարգարեի, փառք ու խաղաղություն նրան, պարզ ու ճշմարիտ *հադիսին*, ըստ որի հավատը Ահեղ Դատաստանի դաշտն է, Շահր-ե Ղադիմում գտնվող մեկ կտոր մասամբ բարեկարգ այգու կեսն՝ իրեն պատկանող ու վերաբերող, նշված ու չնշված ամեն ինչով, որի սահմաններն են նույն այգու մյուս կեսը, որը հիշյալ *վակիֆը* որոշակի գումարով վաճառել էր Մուղնու Ավանիս վարդապետին և վերջինս այն *վակֆ* էր արել Ղզըլվանքի եկեղեցուն, Ավանիս Մուղդուսու այգին, հիշյալ այգու նրբանցքը և Խոջա Ծատուրի *վակֆային* այգին, ընդմիշտ *վակֆ* արեց և հավիտյանս ամրացրեց Ղզըլվանք կոչված եկեղեցուն: *Վակֆի* ձևակերպումը նշված *վակիֆը* իր լեզվով սրբազան *շարիաթի* սպասավորի ներկայությամբ կատարեց ու դուրս բերելով այն իր ենթակայության տակից՝ դրեց հիշյալ վանքի սպասավորների տնօրինության տակ, որպեսզի տարեցտարի այդ *վակֆի* բերքը ծախսի նրա կարիքների, լուսավորման ու եկող-գնացողների վրա, ում որ այն *վակֆ* էր արվել: Թող հակառակ արժանապատիվ *շար'ի վակֆի* նկատմամբ զավթումներ կամ ոտնձգություն չկատարեն: Քանի որ իրերի դրությունը գրվածի պես եղավ, այս մի քանի խոսքերը որպես *վակֆնամէ* գրի առնվեցին: Գրվեց մարգարեի, փառք նրան, փախուստի 1074 թվականի մեծ շա'բան ամսի 4-ին[282]:

[Լուսանցքում]

Տեղի ունեցավ նշված *վակիֆի վակֆը* ստորև նշված ձևով, որն իմ ձեռքով գրի առա, [կնիք]. Չկա Աստված բացի Ալլահից, նրանն են իշխանությունն ու արդար իրավունքը///:

Դատին պատվարժան ներկաներ՝

Շահր-ե Ղադիմի բնակիչ Մոհիբ Ալի Հաջի Բիգլուի որդի Բայրամ Ալի, դատարանի պաշտոնյա Բիքար Վերդի, դատարանի երկու *սարքար*, Իրավանի Մելիքջանի որդի Ավանես [կնիք].///, Ամիրբեկի որդի Ավանես Մուղդուսի, Խոջա ///-ի որդի Հակոբը նույնպես, Ասատուրի որդի Խոջա Իլիասը նույնպես [կնիք]. ԻԼԻԱՍ, ///-ի որդի վարպետ Պետ-

---

[282] 1664 թ. մարտի 3:

րոս, Իրավանի Մարտիրոսի որդի Սարգիս, ///-ի որդի Օթարը նույնպես, Մարուքի որդի *քյաղխոդա* Մարգարան [կնիք]. ՄԱՐԳԱՐԱ///, Հախում մուղդուսիի որդի Պողոսը [կնիք]. Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ռ[Ա]Յ ՊՈՂՈՍ, Հայրապետի որդի Զաքարիան [կնիք]. Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ռ[Ա]Յ ԶԱ-ՔԱՐԻԱ, Հակոբի որդի Սարգիս խանը [կնիք]. ՍԱՐԳԻՍ, Մարուքի որդի Մարգարան [կնիք]. ՄԱՐԳԱՐԱՅ, Մելիք Խուբին [կնիք]. ԹԱԹՈՍ ԽՈՊԻ, սույնի վկա Յաղին Ալի Աղա քուրդլար ղաջար [կնիք]. ///Աստծո ծառա Յաղին Ալի, սույնի վկա Յաղին Ալի Աղա Քուրդլար Ղաջար, [կնիք]./// Սեֆի, սույնի վկա [կնիք].///:

13

Մուղնու Հովհաննես վարդապետի կողմից Երևանցի Սահակ նախկին քալանթարից 1664 թ. գնված ու Ղըզըլվանքին վակֆ արված Շահր-ե Ղադիմում գտնվող մեկ կտոր այգու կեսի ղաբալեն, մուսալեհեն և վակֆնամեն

Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1բ, վավ. 117, բնագիր,
մեծ. 24.2 x 77 սմ, գիր՝ շիքասթե – նասթա'ալիղ, նասխ:

Նա է արդար Տերը
Նրանն է արդարության լույսը
Ով հավատում է, նա փրկվում է չարչարանքներից

Ալլահի փառաբանումից հետո այս *շարիաթական* պարտադիր գործադրություն պահանջող գրառման պատճառն այն է, որ ստորև նշվող օրը Իրավանի բարեբախտ բերդի, թող Աստված պաշտպանի այն աղետներից, հպատակություն պահանջող, *շար'ի* պայծառ ատյան ներկայացավ նմանների մեջ լավագույն Իրավանի Սեթի որդի Գրիգորի որդի նախկին *քալանթար* Խոջա Իսահակը, որից հետո առողջ մտոք ու ոգով քահանաներից ու հոգևորականներից լավագույն Մուղնիի Ավանես վարդապետին վաճառեց Շահր-ե Ղադիմում գտնվող իր մեկ կտոր մասամբ բարեկարգ այգու կեսն ամբողջությամբ՝ իրեն վերաբերող անցուդարձի տեղերով ու ամեն ինչով, որի սահմաններն են տարբեր կողմերից հիշյալ այգու մյուս կեսը, որը նշված վաճառողը *վակֆ* է արել Ղըզըլվանքին, Ուչքիլիսայի *վակֆ* այգին և Ղըզըլվանքի *վակֆային* այգին, շահ Աբբաս Բ-ի նոր հատած ու գործող 6 թավրիզի *թուման* գումարով, որի հաստատուն կեսը 3 *թուման* է: Գործադրվեց վերը նշված պայմանագրի կողմերի միջև *շարիաթական* պարտադիր առքուվաճառքի գործարքը՝ ընդունման, վճարելիքի ստացման ու հանձնվելիքի

հանձնման պայմաններով: Վերոհիշյալ վաճառողը, տեղյակ լինելով գնվածի արժեքին, *մուսալեհե* կնքեց և հրաժարվեց իրեն խաբված հայտարարելու իրավունքից 8000 թավրիզի *դինարով* և այդ [գործարքը ևս] անարդար հայտարարող վեճից՝ 2000 *դինարով*: Կողմերի միջև որոշված ամբողջ [գործարքի] ու *մուսալեհեների* գումարը, որը 7 թավրիզի *թուման* է, հիշյալ վաճառողը սուրբ *շարիաթի* սպասավորի ներկայությամբ գնորդի լիազորի ձեռքից այն ամբողջությամբ վերցրեց ու ստանալուց հետո *շար'ով* երաշխավորեց, որ գնման առարկայի օտարումից հետո, այն այլի է պատկանում: Քանի որ գումարը վճարելուց հետո այս գործարքի *շարիաթական* պարտադրանքով վերոհիշյալ գնորդն ըստ իր կամքի կարող է տնօրինել գնվածը: Դրանից հետո քանզի վերոհիշյալ գնորդը հիշյալ գնվածի գումարը *վակֆի* համար էր հանձնել նշված վաճառողին, ուստի ամբողջ գնվածը որպես մշտապես հաստատված *շար'իաթական վակֆ* հանձնվում է հիշյալ վանքին, որպեսզի տարեցտարի Ղըզըլվանքի օրինական *մութավալլին* այդ այգու բերքը ստանա ու տնօրինի նրա լուսավորման, գնացող-եկողների ու այլ ծախսերի վրա: Քանի որ իրողությունն այսպիսին էր, այս բառերը որպես *դաբալե* ու *վակֆնամե* գրի առնվեցին: Գրվեց 1074 թ, մեծ շա'բան ամսի 27-ին[283]:

[Լուսանցքում]

Սկզբից մինչև վերջ իմ ձեռքով գրեցի ստորև նշված վաճառքը և հիշյալ նվիրատուի կողմից *վակֆի* գործարքը ինչպես որ շարադրված է. [կնիք]. Չկա Աստված բացի Ալլահը, նրանն է հստակ իրավունքը, Աստծո ծառա Սելահ ալ-Դին, [կնիք]. Աստծո ծառա Մուհամմադ,

Դատարանի սպասավոր՝ ներկա երկու *սարքար*

Շահր-ե Ղադիմի բնակիչ Մոհիբ Ալի Հաջի Բիգլուի որդի Բայրամ Ալի, /// իրավասու դատարանի պաշտոնյա, ողորմած Շեյխ Մուհամմադ Յուսեֆի ծախսերը կատարող *դուլամ* Ջահանգիրի որդի Իմանի, Մելիքջան Իրավանիի որդի Ավանես [կնիք]. ///, Ամիրբեկի որդի Ավանես մուղդուսի, Խոջա /// որդի Հակոբը նույնպես, Ասատուրի որդի Խոջա Իլիասը նույնպես [կնիք]. ԻԼԻԱՍ, ///ի որդի վարպետ Պետրոս, /// որդի Օթարը նույնպես, Մարտիրոսի որդի Սարգիսը նույնպես, Մարուքի որդի *քյաղխուդա* Մարգարան [կնիք]. ՄԱՐԳԱՐԱ, Հայրապետի որդի Ջաքարիան [կնիք].///, Մելիք Խուբին [կնիք].///, Հախում մուղդուսիի որդի Պողոսը [կնիք]. Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ն[Ա]Յ ՊՈՂՈՍ, Հակոբի որդի Սարգիս խանը [կնիք]. ՍԱՐԳԻՍ, Մարուքի որդի Մարգարան [կնիք].///,

---

283 1664 թ. մարտի 26:

սույնի վկա Յաղին Ալի քուրդլար ղաջար [կնիք]. ///Աստծո ծառա Յաղին Ալի, սույնի վկա Յաղին Ալի Աղա Քուրդլար Ղաջար, վկա [կնիք]. Մուհամմադ Ռեզա, [կնիք]. Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ռ[ԱՅ] ԻՍԱՅԻ, [կնիք]. ՄԿՐՏԻՉ Ա[ՍՏԾ]Ո Ծ[Ա]Ռ[ԱՅ], Ազարիես վկ[այ] [հայատառ և արաբատառ կնիք]. ԱԶԱՐԻԱ- Աստծո ծառա Ազարիա:

Ճիշտ է:

14

Խոջա Հովհաննես Ջուղայեցու 1679 թ . վասիյաթնամեն ու սոլհնամեն, որով նա իր կնոջը՝ Դադքամին է կտակում իր ողջ ունեցվածքը

Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 4, վավ. 25, բնագիր,
մեծ. 36 x 84սմ, գիր՝ նասթա'ալիղ, նասխ:

Աստծո փառաբանումից հետո այս *շարիաթական* իմաստով հստակ ու կրոնական *այաթներով* հիմնավորված և ստորև շարադրված հանգամանքներով գրության պատճառն այն է, որ թագավորանիստ Սպահանի պատվարժան, սխալների շրջապատում արդարադատ ու գովելի *դազիների դազիի* գերագույն ու պատվելի ատյան ներկայացավ Ջուղայի քրիստոնյա հանգուցյալ Նիկողոսի որդի գովելի Խոջա Հովհաննես Թոփչին և առողջ մարմնոք և արթուն մտոք *շար'ի* ճշմարիտ ընդունմամբ կրոնական պարզ ծանուցում տվեց այն մասին, որ *շար'ի* ու իսլամի օրինական կարգով իր կնոջը՝ Ջուղայի հայ Գրիգորի դուստր Դադքամին փոխանցեց. իր ողջ գույքն ու ունեցվածքը՝ կանխիկ ու ապրանքով, սպասքն ու տան կահ-կարասին, գորգերն ու կարպետները, անկողինն ու հագուստները, պղնձե, ճենապակե, ջնարակված, ոսկյա ու արծաթյա իրերը, *մուլքերը*, այգիները, տներն ու անշարժ գույքը, պարտքով տրված գումարները, գրավ վերցվածն ու համատեղ գործի բաժինները և այլ ամեն ինչ, որ օրենքով ու բավարար հիմքով նրան է պատկանում [անկախ նրանից] որպես ժառանգություն, կամ ունեցվածք. լինի այդ վատորակ ռուսական դրամով, *դիրհեմով*, թե *դինարով*, շատ լինի, թե քիչ, թեկուզ աննշան, գաղտնի, թե բացահայտ, մայր գումարով, թե տոկոսով, գործի մեջ, թե ոչ, հատկապես Սպահանի հին Ջուղայում գտնվող մեկ ձեռք պատրաստի տունը իրեն պատկանող անցուդարձի նրբանցքով, մուտքով ու այլ և այլ *վակֆերով*, որին կից են Սուլթանումի, Աղազարի, Ավետիքի, Հայրապետի տները: Այս որոշումն ու ծանուցումը հիմնավորվում է *շարիաթական* ճշմարիտ *մուսալեհեով*, որ բովանդակում է բոլոր վերը նշված կետերը և որի համար [վճարեց]

200 թավրիզի արծաթ *դինար* կանխիկ գումարով, որի կշիռը մեկ *ման* հնդկաձավարին է [հավասար]: Եվ *մուսալեհեն* ընդունողը տեղյակ լինելով նրա բովանդակությանն ու պահանջներին, ըմբռնելով նրա որակական ու քանակական կողմերը, նրա բացահայտ չափազանցման, կեղծման հնարավորությանը, այս *սոլհը* հրապարակեց՝ կնքելով ու ստորագրելով: Արաբերեն ու պարսկերեն *սիղեով* այն գործադրվեց ու նույն օրը նշվածի համաձայն կտակագրի ամբողջ ունեցվածքն ու գույքը սեփականության իրավունքով վերոհիշյալ կնոջը տրվեցին ու *շարիաթով* հաստատվեցին: Նրանն են այս նշված կամ չնշված ունեցվածքի *մալիքանեն* լիիրավ կերպով, որպեսզի ինչպես, որ ցանկանա այն տնօրինի. այնպես, ինչպես որ սեփականատերն է տնօրինում իր սեփականությունը ըստ իրավունքի ու *այաթների*: Ուստի, այսուհետև, եթե վերոհիշյալ *մուսալեհեն* ընդունողը, ինքն անձամբ, կամ որևէ մեկը նրա կողմից, լիազորագրով կամ ժառանգներից որևէ մեկը գրվածին հակառակ վեճ սկսի, այն անվավեր ու վստահությունից զուրկ կճանաչվի: Սա գրվեց 1089 թ. սրբազան զի ղաադե ամսի 20-ին[284]:

[Լուսանցքում]

Ստորև ներկայացվող բովանդակությունը աներկբայելի է և գրեց Թուփչի անվամբ հայտնի Խոջա Ավանեսը՝ ընդունեց սույն գրությունը և հաստատեց *մուսալեհեի* ստուգությունը 1090 թ. ռաբի Բ ամսի 20-ին[285]. [կնիք]. Ապավինում եմ Ալլահին, Աստծո ծառա Ալի Ռամազան:

Սույնի վկա Սարհադի որդի Մարգար [կնիք]. Աստծո ծառա Մարգար:

Սույնի վկա Աղավելիի որդի Սաֆար [կնիք]. ՍԱՖԱՐ

[Հայերեն]՝

Ես Սարհադի որդի Մուքելս վկ[ա]յ [արաբատառ կնիք]. Հիսուսի սիրուց իղձս կատարվեց: Ես Մուրադս վկ[ա]յ: Ես Կարապետի որդի Յովհաննես վկ[ա]յ, [կնիք] Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ռ[Ա]Յ Յ[Ո]ՎՀ[ԱՆ]ՆԷՍ: Ես Մաթոս Յակոբջանի որդի վկ[ա]յ [հայատառ և արաբատառ կնիք]. ՄԱԹԵՎՈՍ, Հակոբի որդի: Ես Պողոսի որդի Ծատուրս վկ[ա]յ [կնիք]. Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ռ[ԱՅ] ԾԱՏՈՒՐ: Ես Զաքարէ որդի Բարղամս վկ[ա]յ [արաբատառ կնիք]. Աստծո բարեհաճության մարմնավորում, Բաղեր 1083: Ես Յովաննէս Գրիգորի որդի վկ[ա]յ [կնիք]. Յ[Ո]ՎՀ[ԱՆ]ՆԷՍ:Ես Աղամալս թօփչոց վկ[ա]յ [կնիք].Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ռ[ԱՅ] ԱՂԱՄԱԼ: Ես

---

[284] 1679 թ. հունվարի 3:

[285] 1679 թ. մայիսի 31:

Մահդասի Զահիրի որդի Խաչատուր վկ[ա]յ [կնիք]. ///:Ես Խ[օ]ջ[ա]յ Պողոսի որդի Յոհաննջանս վկ[ա]յ [կնիք]. Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ռ[ԱՅ] Յ[Ո]Հ[Ա]ՆՋ[Ա]ՆՍ: Ես Պողոսի որդի Մարկոսս վկ[ա]յ [կնիք]. Յ[ԻՍՈՒ]Ս Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ռ[ԱՅ] ՄԱՐԿՈՒՍ: Ես Պետրոսի որդի Ոսկանս վկ[ա]յ [կնիք]. Ա[ՍՏԾՈ]Յ Ծ[Ա]Ռ[ԱՅ] ՈՍԿԱՆՍ: Ես Աղա Վալէ որդի Պողոսս վկ[ա]յ [կնիք]. ՊՈՂՈՍ: Ես Սաֆարի որդի Ստեփանոս վկ[ա]յ [կնիք]. ///: Ես Գիրայքի որդի Զաքարէս վկ[ա]յ եմ, [կնիք]. ///: Ես Ստեփանոս վարդապետս ևս վկ[ա]յ եմ [կնիք]. Յ[ԻՍՈՒՍ]Ի Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ռ[ԱՅ] ՍՏԵՓԱՆ Վ[ԱՐ]Դ[Ա]Պ[Ե]Տ ///: Ես Դ[ա]ւ[ի]թ վ[ա]րդապետս Ովանեսին եղրարովն միրեցի որ ասաց թէ իմ ինչ որ ունի թէ տուն թէ տեղ սուիլ արարի իմ կողայկից Գրիգորի դուստր Տատումն [կնիք]. Յ[ԻՍՈՒՍ]Ի Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ռ[Ա]Յ Ա[ՍՏԾՈ]Յ ԴԱՒԻԹ ՎԱՐԴ[Ա]Պ[Ե]ՏԻ ՋՈՒՂԱՅԵՑՈՅ:

Ծնթ. *Խոջա Հովհաննես Թոփչին, թերևս, Նոր Ջուղայի Թոփչյանների տոհմից էր, որի ներկայացուցիչները հիմնականում եղել են արքունի թնդանոթաձիգ (թոփչի – պարսկ. թնդանոթաձիգ) զորքերի զորապետները: Ըստ Տեր-Հովհաննյանի այդ տոհմը բավականին մեծ է եղել, և այդ ազգատոհմից շատերը վաճառականությամբ էին զբաղվում և նրանցից ոմանք գնալով Ռուսաստան, այնտեղ հաջողության հասան առևտրի բնագավառում*[286]*:*

15

Վերին Ագուլիսի վանահոր կողմից այնտեղի հայոց վանքի նորոգման և նրա շուրջը պարսպի ու իջևանատան կառուցման օրինականությունը հաստատող 1671 թ. մաջլեսը

Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1բ, վավ. 154, բնագիր,
մեծ. 24.5 x 83սմ, գիր՝ շիքասթե:

Այն բանից հետո, երբ Վերին Ագուլիս գյուղի մահմեդական համայնքը Ազերբայջանի *վիլայեթի* անկրկնելի, պատվարժան ու բարեբախտ *վեզիրի* բարձրաստիճան *վաքիլներին* դիմում էր գրել՝ զեկուցելով, որ Ագուլիս գյուղի վանքի վանահայրը վանքի շուրջը և մոտակայքում չափազանց երկար, լայն ու բարձր պատ ու շինություններ է կառուցել առանց արեգակնափայլ, աշխարհասաստ հրամանագրի ու *շար'ի* ան-

---

286 **Յ. Տէր-Յովհաննեան**, Պատմութիւն Նոր Ջուղայի, աշխարհաբարի թարգմ. Պ. Պետրոսեան, հ. Ա, Սպահան, 2014, էջ 127:

դամների ու գերագույն *վաքիլների* ծանուցման, որը հակառակ է ամենալուսավոր *շարի՛ն,* հիշյալ բարձրաստիճան [անձի] *վաքիլները* մի հրամանագիր են գրում Մուհամմադ Ղասեմ Բեկին ու կարգադրում, որ այդ *մահալը* գնալով այն կողմերի *շարի՛ի* անդամների, *քյադխոդաների* ու գեղջավագների ներկայությամբ ներկայացված հանգամանքների ու խնդրի իրողությանը վերահասու լինի, կառուցված պարսպի ու շինությունների երկարության, լայնության, բարձրության որպիսությանն ու ներկայացված խնդրի իրողությանը համապատասխան մի համախոսական փաստաթուղթ կազմի մարդկանց այն խմբի ներկայությամբ, որոնք *շարի՛ն,* հրամանին և կարգին հակառակ են վարվել, ու [նրանց] պատժի: Գրության մեջ նշված օրը վերոհիշյալ բարձրաստիճան անձը, մահմեդական ու քրիստոնյա *քյադխոդաների* և գեղջավագների հետ, որոնց անունները լուսանցքում նշված են, մտավ հիշյալ գյուղը: Հիշյալ գյուղի մահմեդական համայնքին, որի անունով էր նշված դիմում-բողոքը, հարցում արվեց դիմումի վերաբերյալ, բոլորը ժխտեցին, թե իրենք են այն գրել ու ներկայացրել վերոհիշյալ պաշտոնյայի *վաքիլներին:* Նշված գյուղի քրիստոնյա *քյադխոդաները,* գեղջավագներն ու *ռայաթներն* էլ համապատասխանաբար նշեցին, որ մինչև մահմեդականներից այն անձը, որն այդ դիմումը, որ բարձրաստիճան ու պատվելի *վեզիրի* արդարադատ ատյանին էր հղել, անձամբ չներկայանա ու դեմառդեմ անբիծ ու ամենալուսավոր *շարի՛ն* համապատասխան իրենց ու վանահոր դեմ հիմնավոր ու լիարժեք փաստարկ չներկայացնի, այս խնդրին, որ պարզապես կեղծիք է, չեն անդրադառնալու: Շատ խոսք ու զրույցից հետո նշված գյուղի վանքի շուրջ կառուցված պատը վերոհիշյալ բարձրաստիճան պաշտոնյայի ներկայությամբ մահմեդական *քյադխոդաներն* ու գեղջավագները դիտեցին, նրա ներսը մտան՝ քննելով լայնությունը, երկարությունն ու բարձրությունը, որը նրա *վակֆային մուլքում* էր:

Երկարությունն առանց շինության 44 *գար'* էր, արևմտյան կողմը՝ 44 *գար',* արևելյան կողմը, որ նորոգվել է, 43 *գար',* երեք կողմերի բարձրությունը ամբողջությամբ նորոգված չէ և պարզ չէ:

Միաժամանակ նշված գյուղի քրիստոնյա *ռայաթները, քյադխոդաներն* ու գեղջավագները հայտարարեցին, որ վանահայրը պարիսպը, որ վանքի ու հին շինության շուրջը և նրա *մուլքում* ու *վակֆում* կառուցել է, իր և շրջակա տարբեր կողմերից ուխտագնացության եկող հայերի ու հյուրերի համար կառուցված մի քանի հյուրատների, ամառային ու ձմեռային բնակարանների պաշտպանության համար է: Քանզի եկեղե-

ցու մոտի տներում քահանաներն են և ղզլբաշները, որոնք ևս այնտեղ են բնակվում, քրիստոնեական կարգով ու սովորույթներով չեն վարվում և հաճախ են օտար մարդիկ գալ-գնալով, վնաս հասցնում վանքի բնակիչներին ու նրանք չեն կարողանում աղոթել Վերին երկնային սրբազնագույն էության համար: Այս պատճառով վանահայրը եկեղեցու *վակֆային մուլքի* հին վանքի տների ներքևում պատ ու առու է անցկացրել, որ ջրի քրիստոնյա համայնքի այգիները և մի քանի հյուրատուն ու տներ է նորոգել նրա մոտակայքում: Նշված պատն ու մոտակա հյուրատները հին վանքի մեջ չեն մտնում ու կապ չունեն հին եկեղեցու ու տների հետ, և հին վանքին ոչինչ չի ավելացվել ու այն ոչ մի փոփոխություն չի կրել: Այդ պատի ու մոտակա տների կառուցումից ոչ մեկի, մասնավորապես մահմեդական համայնքին, որևէ վնաս կամ նեղություն չի հասցվել: Քանի որ գործի ընթացքն այսպիսին էր, այս երկու խոսքը իրողության ներկայացման համար գրի առնվեց: Գրվեց 1082 թ. ջումադի Բ. Ամսին[287]:

[Լուսանցքում]

Նա է

1. Նենգափոխման դեմ. հաստատում եմ ինչպես, որ գրվեց, բացատրվեց ու շարադրվեց իմ ձեռքով [կնիք].///:
2. Այնպես է, ինչպես, որ արձանագրվեց Աստծո ծառա [կնիք].///:
3. Գրվածին համապատասխան Սեֆի Ղուլի Ագուլիսիի որդի Չելեբին դիտարկեց պատը և մի քանի հյուրատները, որ վանահայրը եկեղեցու շրջակայքում կառուցել է: [Դրանք] հին վանքի հետ կապ չունեն, [կնիք]. Աստծո ողորմածության մարմնացում Սեֆի Ղուլի:
4. Գրվածին համապատասխան ես՝ Մորթազա Ագուլիսիի որդի Ռեզա Ղուլիս, նայեցի պատը և շինությունը, որ վանահայրը եկեղեցուց դուրս նորոգել է: [Դրանք] հին վանքի հետ կապ չունեն, [կնիք].///:
5. Նա է: Ինչպես, որ քննության մեջ նշվեց, Աստծո ծառա Բեհզադս նոր պատն ու նրա մոտ կառուցված շինությունը ոչ մի դեպքում հին վանքի հետ կապ չունեն [կնիք]. Մուհամմադի տոհմի ծառա Բեհզադ:
6. Նայեցի պատն ու շինությունը, որ նրա կողմերում նորոգել են և մի հյուրատուն կառուցել, [կնիք]. /// Մուհամմադ Ռազի:
7. Նա է: Աստծո ամենանվաստ ծառա Մուհամմադ Իբրահիմ Ագուլիսին գրվածին համապատասխան նայեց ու վկայություն տվեց, որ

---

[287] 1671 թ. հոկտեմբերի 5 - նոյեմբերի 3:

կառուցված պատն ու շինությունը վանքի մասը չեն և վանահայրն իր պաշտպանության համար է կառուցել [կնիք]. ///Իբրահիմ:

8. Նա է: Աղամիր Միրզայի որդի Մուրադջանս ականատես եղա, որ մոտակա պատն ու հյուրատունը հին վանքի մասը չեն, այսքանը [կնիք]. Աստծո ծառա Մուրադջան:
9. Նա է: Ես՝ Հաջի Իսմայիլ Ագուլիսիս տեսա ու հավաստում եմ, որ վանքի մոտ կառուցված պատն ու շինությունը նրա մասը չեն [կնիք]. /// Աստծո ծառա Մուհամմադ Իսմայիլ:
10. Նա է: Ամենանվաստ աղոթող Մեհդի Յահիա Մուեզինս սկզբից մինչև վերջ նայեցի և վկա եմ [կնիք]. ///Մուհամմադ Մեհդի:
11. Նա է: Այն, ինչ այս էջին գրվեց սկզբից մինչև վերջ նայեցի և վկա եմ. Աստծո ծառա Խալաֆ Մուհամմադ Բուդաղ Բեկ Ագուլիսի [կնիք]. Մուհամմադի տոհմի ծառա Խալաֆ:
12. Նա է: Գրվածին համապատասխան Մոլլա Յուսեֆ Ագուլիսիի որդի Ահմադ Խանս վկա եմ և տեսել եմ պատն ու շինությունը, որ նրա շրջակայքում կառուցվել է, վանքի մեջ չի մտնում:
13. Նա է: Բարձրաստիճան Սուլթան Մուհամմադ Բեկի որդի նվաստ Մուհամմադս տեսա ու վկայում եմ, որ նրա մոտակայքում են կառուցված պատը և նրա մոտի շինությունը, գրեց [կնիք]. /// Մուհամմադ 1078:
14. Նա է: Ես՝ Աստծո ծառա Աբդալլահ /// Շահ Հուսեյն Ագուլիսիս այդ *մահալը* գնալով, տեսա պատն ու շինությունը, որը վանահայրը վանքից դուրս, նրա շրջակայքում կառուցել է, և այն ոչ մի դեպքում հին վանքի հետ կապ չունի [կնիք]. Նահատակների շահ Հուսեյն:
15. Գրվածին համապատասխան Ալի Ղուլի Բեկի որդի, Աստծո ամենանվաստ ծառա *խաասե-ե շարիֆեի դուլամ* Աղա Մուհամմադս հավաստում եմ, որ տեսա պատը և շինությունը, որ կառուցված են նրա [վանքի] շրջակայքում, [կնիք]. /// Աղա Մուհամմադ:
16. Ալի Ղուլի Բեկի որդի ամենանվաստ ծառա *խաասե-ե շարիֆեի դուլամ* Սուլթան Մուհամմադս հավաստում եմ, որ տեսել եմ պատը և շինությունը ինչպես, որ կառուցվել են, [կնիք]. Հավատի շահի[288] սիրելի Սուլթան Մուհամմադ:
17. Այն, ինչ այս էջին գրված է, իրականություն է, Աստծո ծառա Ագուլիս գյուղում բնակվող Ալի Ռեզայի որդի Ամիր Չելանգիր:

---

[288] Իմամ Ալիի բնորոշումներից է:

18. Ամենանվաստ ծառա *Ղուլամ* Հուսեյն Ագուլիսիս՝ այն ինչ այս էջին գրված է, տեսա ու վկայում եմ, որ մի քանի հյուրատները, որ գնացող-եկողների ու հյուրերի համար են կառուցվել, նրա [վանքի] շրջակայքում են:
19. Ես՝ Ղարախան Ագուլիսիի որդի Աստծո ծառաներից ամենանվաստ ///ս, այդ *մահալը* գնալով տեսա, որ հին վանքի պատն ու շինությունը չեն փոփոխվել և կառուցված պատը և մի քանի հյուրատները վանքից դուրս են և հին եկեղեցու հետ կապ չունեն [կնիք]. Ապավինում եմ Ալլահին ///:
20. Մուհամմադ Զաման Ագուլիսիի որդի մարդկանցից ամենանվաստ Աբդ ալ-Ռազաղս այդ *մահալը* գնալով՝ տեսա ու վկայում եմ, որ հին վանքի պատն ու շենքը չեն փոփոխվել: Կառուցված պատն ու մի քանի հյուրատները վանքից դուրս են և հին եկեղեցու հետ կապ չունեն, [կնիք].///
21. Նա է: Գրվածին համապատասխան Մաջնուն Ագուլիսիի որդի, մարդկանցից ամենանվաստ Հեյդարս վկայում եմ, որ տեսել եմ, որ շինությունը, որ վանահայրը ներկայումս կառուցել է, հին եկեղեցու հետ կապ չունի, [կնիք]. ///Հեյդար:
22. Նա է: Մարդկանցից ամենանվաստ Իման *Խան* Ագուլիսիս գրվածին համապատասխան տեսել եմ, որ շինությունը, որ վանահայրը կառուցել է, հին վանքի հետ կապ չունի, այլ մի քանի գնացող-եկողների համար է կառուցվել որպես հյուրատուն: Այսքանը:
23. Ինչպես, որ շարադրված է, ճիշտ է և հակասություն չունի, ամենանվաստ ծառա Վերին Ագուլիսցի Մուհամմադ Ասքարի, [կնիք].///:
24. Գրվածին համապատասխան վկա եմ ու տեսել եմ պատը և շինությունը, որը հյուրատուն է և չի մտնում հին վանքի մեջ, Աստծո ծառա Մուհամմադ Ասքարի Ագուլիսիի որդի Մուհամմադ Սալեհ:
25. Գրվածին համապատասխան վկա եմ ու տեսել եմ պատը և շինությունը, որը հյուրատուն է և որը չի մտնում հին վանքի մեջ, Աստծո ծառա Մոլլա Շահղուլի Ագուլիսիի որդի Մուհամմադ Ալի [կնիք].///:
26. Ամիրշահ Դերաղորդիի որդի Խանվերդին վկա է, որ վանահայրը վանքի շրջակայքում շինություն ու մի քանի տներ է կառուցել: Այսքանը [կնիք]. Խանվերդի:
27. Խալաֆ Բեկ Դերաղորդիի որդի, մարդկանցից ամենանվաստ /// Բեկս տեսա և վկայում եմ, որ պատը կառուցել է հին եկեղեցուց դուրս, իսկ մի քանի հյուրատները՝ նրա շրջակայքում և հին եկեղեցու հետ կապ չունեն:

28. Շարադրանքում գրվածին համապատասխան վկա եմ ես՝ Շահղուլի Ագուլիսիի որդի Աստծո ծառա Մուհամմադ Իբրահիմս, որ մի քանի հյուրատները և նրանց շուրջ պատը հին վանքի հետ կապ չունեն, այսքանը [կնիք]. ///Մուհամմադ Իբրահիմ:
29. Բարձրաստիճան Խալաֆ Բեկը տեսել է, որ հին վանքն ու նրա տաճարը փոփոխություն չեն կրել և նշվում է, որ վանահայրը պատն ու նոր շինությունը վանքից դուրս, նրա այգում է կառուցել, և Աստված գիտի ճշմարիտը, [կնիք]. ///Մուհամմադ:
30. Գրվածին համապատասխան Դավուդ Դերաղորդիի որդի Հաջի Ղադիմը տեսավ ու վկայում է, որ շենքը և պատը, որ այժմ վանահայրը [վանքի] շուրջը կառուցել է, վանքի հետ կապ չունեն, այլ նրանից դուրս այգում, շրջակայքում և այգում են [կնիք]. ///Հաջի Իբրահիմ:
31. Յարեշ ///ի որդի, մարդկանցից ամենանվաստ Նովրուզս տեսել եմ ու վկայում եմ, որ պատն ու շինությունը, որոնք վանահայրը այժմ նրա շուրջը կառուցել է, հին եկեղեցու հետ կապ չունեն, այլ նրա այգում են ու վանքից դուրս [կնիք]. ///Նովրուզ:
32. Խալաֆ Բեկ ///ի որդի Մուհամմադ Հաթամը վկա է, որ վանահայրը վանքի շուրջն է պատը կառուցել, իսկ շինությունը՝ նրա շրջակայքում: Այսքանը [կնիք]. ///Մուհամմադ Հաթամ:

16

Մելիք Իլիասին ու քյադխոդա Գրիգորին Քաշաթաղի հայ ավագանու կողմից 1691 թ. տրված լիազորագիրը

Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆոնդ 969, ցուցակ 1, գործ 1, էջ 4[289]

Մեծ. 23 x 19սմ. Գիր՝ շիքասթե – նասթա'լիղ

Քոշթասֆ[290] *մահալի* մելիքներն ու *քյադխոդաները* որոշեցին ու *խասսե-ե շարիֆեի սարքար նազեր-ե բոյութաթին շար՛ի* ծանուցում տվեցին, որ ամբողջ *մահալն* ու իրենք բոլորը՝

---

[289] Այս վավերագրի նախկինում պահվելիս է եղել Պետական Կենտրոնական Պատմական արխիվում, ֆոնդ 59, ցուցակ 1, գործ 1, էջ 4, ուստի այդ տվյալներով է հրատարակվել մեր կողմից դեռևս 2001 թ. (Ք. Կոստիկյան, Քաշաթաղի 17-րդ դարի պատմությանը վերաբերող մի փաստաթուղթ, էջ 169):

[290] Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերում այդպես է կոչվում Քաշաթաղ գավառը (այս մասին մանրամասն տե՛ս Ք. Կոստիկեան, Հայոց վանքերի ու բնակաւայրերի անուանումներ, էջ 131):

/// *մահալի* Մելիք Հախնազար [կնիք]. ///
Հալաք գյուղի[291] *քյադխոդա* Անդրիաս,
Բայանդուր[292] գյուղի *քյադխոդա* Ամիրֆազլ և այլք,
Ջաղացատուն գյուղի *քյադխոդա* ///և այլք,
Շրվական[293] գյուղի *քյադխոդա* Մարտիրոս և այլք,
Ղուշչի[294] գյուղի /// քյադխոդան և այլք
Մերիկ գյուղի *քյադխոդա* Պողոս և այլք,
Հարար[295] գյուղի *քյադխոդա* Մելքում և այլք,
Աֆաթխար[296] գյուղի *քյադխոդա* Առաքել և այլք [կնիք].///,
Մինքենդ գյուղի[297] *քյադխոդա* Իսախան և այլք [կնիք].///
Փուլ[298] գյուղի *քյադխոդա* Հակոբ և այլք,
Հոչաս[299] գյուղի *քյադխոդա* Պետրոս և այլք [կնիք]. ///
Յալղուզդամ[300] գյուղի *քյադխոդա* Սարգիս և այլք,

---

[291] Հալաք[ս] գյուղը Ալիշանը նույնացնում է իր ժամանակների Ալեաքչի գյուղի հետ, նշելով այն Հագարի գետի մոտ Աղահեճք գավառում (Ղ. Ալիշան, Սիսական, էջ 270):

[292] Բայանդուր գյուղը Պայանդուր ձևով նշվում է Ալիշանի կողմից Աղահեճք գավառի մոտ Ղարաբաղի Հաբանդ գավառում, Խնածախից քիչ դեպի հյուսիս (Ղ. Ալիշան, Սիսական, էջ 264):

[293] Շրվականը Ալիշանը նշում է Սյունյաց եկեղեցուն հարկատու Աղահեճք գավառի բնակավայրերի մեջ (Ղ. **Ալիշան**, Սիսական, էջ 267):

[294] Ղուշչի գյուղը Ալիշանը նշում է Աղահեճք գավառի «թուրքանուն» գյուղերի թվում (Ղ. Ալիշան, Սիսական, էջ 267):

[295] Հարար գյուղը նշվում է Աղահեճք գավառի Հագարի գետի հովտում (Ղ. Ալիշան, Սիսական, էջ 270):

[296] Աղբաթխեր գյուղն է, որ գտնվում է «Աղաւնոյ վտակի վերնահովտում, Իշխանասարի հիւսիսային լանջերի աղբիւրներից ձեւաւորուող եւ շուրջ 10 կմ զուգահեռ հոսող երկու օժանդակների միջեւ հարաւից հիւսիս ձգուող սարահարթի վերջին մասում, Աղաւնոյի ափից 2 կմ հարաւ- արևմուտք, Հակ գիւղից Իշխանասարի աղբիւրները գնացող դաշտային ճանապարհով 4 կմ հարաւ, ծովի մակերեւոյթից 1650 մ բարձրութեան վրայ» (Ալ. Հակոբյան, Հակարիի վերնահովտի նորահայտ վիմագրերը, Հանդէս ամսօրեայ, Վիեննա, 1998, 1-12, էջ 270-271):

[297] Մինքենդ գյուղը նշելով Սյունիքի Աղահեճք գավառում՝ Ալիշանը այն նույնացնում է Մննի գյուղի հետ (Ղ. Ալիշան, Սիսական, էջ 267):

[298] Փուլ գյուղը նշվում է Աղահեճք գավառի Տաթևի վանքին հարկատու գյուղերի թվում (Ղ. Ալիշան, Սիսական, էջ 267):

[299] Քաշաթաղի Հոչաս, Հոչես, Հոչանց կամ Հունչաք անուններով հայտնի գյուղն է Հագարա գետի ափին (Ղ. Ալիշան, Սիսական, էջ 269):

Արավիս[301] գյուղի *քյադխոդա* Պետրոս և այլք,

- իրենց հոժար կամքով ու համաձայնությամբ քրիստոնյաներից լավագույն Մելիք Հախնազարի[302] որդի Մելիք Իլիասին ու *քյադխոդա* Գիքորին իրենց հատուկ *վաքիլը* դարձնեն, որպեսզի իրենց խնդիրն ու պահանջը *խասսե-ե շարիֆեի սարքար նազեր-ե բոյութաթի դիվանին* ներկայացնի: Այն, ինչ նշված *վաքիլները* բարձրաստիճան պաշտոնյաներին կզեկուցեն ու որպես խնդիր կներկայացնեն, իրենք համաձայն են և դա իրենց հայցն է, որի համար սույն *վեքալաթ-նամչեն* կազմվեց: Գրվեց 1103 թ. սրբազան մուհարրամ ամսին[303]:

[Լուսանցքում]

1. Ինչպես, որ գրված է, ճիշտ է, [կնիք]. ///
2. Ինչպես, որ գրված է, ճիշտ է, [կնիք]. Աստծո ծառա Ալի Աղա Միրզա,
3. Ճշմարտությունն այսպիսին է, և սխալ չկա, Ալի Ղարայ Դիզակի, [կնիք].///,
4. Ինչպես, որ գրվեց, ճիշտ է, [կնիք].///
5. Ընդունում եմ, որ այնպես է, ինչպես գրվեց, Ղափանի մելիք Մելիք Հայկազ, [կնիք]./// Հայկազ,
6. Վկա եմ սույն գրությանը Քոշթասֆի Մելիք Հախնազարի եղբայր Հայկազ[304], [կնիք].///,
7. Ճշմարտությունն այնպես է, ինչպես, որ նշվեց, [կնիք]. ///,

---

[300] Յալդուզդամը Ալիշանը ևս նշում է Աղահեճք գավառի «թուրքանուն» գյուղերի շարքում (Ղ. Ալիշան, Սիսական, էջ 267):

[301] Հնարավոր է լինի Արահուծ բնակավայրի աղավաղված տարբերակը: Այն նշվում է Սյունյաց եկեղեցուն հարկատու Աղահեճք գավառի բնակավայրերի մեջ (Ղ. Ալիշան, Սիսական, էջ 266): Այսպիսի աղավաղումները բազում են օտարահունչ տեղանունների մեջ (հայկական տեղանունների աղավաղումների մասին տե'ս մանրամասն Ք. Կոստիկյան, Հայոց վանքերի ու բնակավայրերի անուանումները, էջ 129-133):

[302] Մելիք-Հայկազյանների 15-17-րդ դարերի պատմությունը վկայված է ինչպես պարսկերեն վավերագրերում ու պատմագրական երկերում, այնպես էլ հայկական վիմագրական նյութերում (այդ մասին տե՛ս Ք. Կոստիկյան, Քաշաթաղի 17-րդ դարի պատմությանը վերաբերող մի փաստաթուղթ, էջ 168-9):

[303] 1691 թ. սեպտեմբերի 24 – հոկտեմբերի 24:

[304] Մելիք Հախնազարի ու նրա եղբայր Հայկազի անունները նշվում են Մերիկ գյուղի ս. Աստվածածին եկեղեցու մուտքի ճակատակալ քարի վրայի 1682 թ. արձանագրության մեջ (Կարապետյան Ս., Հայ մշակույթի հուշարձանները Խորհրդային Ադրբեջանին բռնակցված շրջաններում, Երևան, 1999, էջ 134):

8. Գրությունը ճիշտ է, [կնիք]. Աստծո ծառա///,
9. Այսպիսին է ճշմարտությունը և սխալ չկա, [կնիք].///,
10. Ինչպես, որ ստորև գրվեց, ճիշտ է և սխալ չկա, Աբդ ալ-Քերիմ Քոշթասֆի, [կնիք].///,
11. Ճշմարտությունն այսպիսին է և սխալ չկա, Միրզա Ալիի ծառա Մուհամմադ Ռազի,
12. Ճշմարտությունն այսպես է և սխալ չկա, նոր մահմեդական Քյալ Ալի, [կնիք].///,
13. Գրության վկա Աստծո ծառա [կնիք]./// Մանուչեհր,
14. Գրության վկա Աստծո ծառա [կնիք]. Աստծո ծառա Ալի Թուֆան,
15. Իրականությունն այնպես է, ինչպես նշվեց, [կնիք].///
16. Իրականությունն այնպես է, ինչպես նշվեց և սխալ չկա, [կնիք].///,
17. Իրականությունն այնպես է, ինչպես նշվեց և սխալ չկա, [կնիք].///,
18. Իրականությունն այնպես է, ինչպես նշվեց և սխալ չկա, [կնիք].///,
19. Իրականությունն այնպես է, ինչպես նշվեց, [կնիք].Մուհամմադի տոհմի ստվեր, Բահրամ,
20. Իրականությունն այնպիսին է, ինչպես որ նշվեց, [կնիք].///

17

Ղրխբուլաղի Գյոքգմբեթ (Կավակերտ) գյուղի բնակիչների կողմից Էջմիածնի վանքին 1704 թ. վակֆ արված իրենց մեկ կտոր 30 թաղար ցանքատարածության վակֆնամեն

Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1բ, վավ. 213, բնագիր,
մեծ. 19 x 29 սմ, գիր՝ շիքասթե:

[Աստծո] փառաբանումից հետո այս խեղճության քողով ծածկված հրաշալի, մարգարեից սերող ու *շարիաթից* բխող գրության պատճառն այն է, որ ապահով Իրավանի, թող Աստված պահպանի այն աղետներից ու փորձություններից, պարտադիր հպատակություն պահանջող *շար'ի* ատյան ներկայացան Մնացականը, Ծառուկը, Հակոբը, Մկրտիչը, Երեմիա քահանան ու Ղրխբուլաղի Վերին Գյոքգմբեթ գյուղի մյուս *ռայաթները* և լինելով առողջ ու բանական վիճակում, իսլամի բոլոր *շարիաթական* ու *ուրֆի* ձևակերպումներով այդ գյուղում գտնվող ամբողջ մեկ կտոր 30 *թաղարի* ցանքատարածությունը, որի սահմաններն են այդ գյուղի *քյոֆշանը*, գետը, նոր առուն ու հիշյալ գյուղը, *վակֆ* արեցին Ուչքիլիսայի վանքին, որպեսզի այդ վանքի *վակֆերի մութավալլին* այն մյուս *վակֆերի* նման տնօրինի և նրա եկամուտը տարեցտարի ծախսի

հիշյալ վանքի *իխրաջաթի* վրա: Թող այն առքուվաճառքի առարկա չդարձնեն: *Շարիաթական* այս ճշմարիտ *վակֆը* գործադրվեց 1116 թ. սրբազան մուհարրամ ամսի 23-ին[305]:

[Լուսանցքում]՝

Գործադրվեց՝ իմ ձեռքով հաստատված լինելով [կնիք]. Ամենաողորմած ու գթառատ Աստծո անունով,

Ներկաներ՝ Ամենանվաստ Մուհամմադ Ռեզա /// *քալանթար* [կնիք]. ///Մուհամմադ Ռեզա,

Ղրխբուլաղի մելիք Մելիք Աղամալ [կնիք]. Մելիք Աղամալ,

Գործադրվեց ճիշտ ստորև գրվածին համապատասխան [կնիք]. Ապավինում եմ Ալլահին, Մուհամմադ Քերիմ,

Սույն գրությանը վկա Մուհամմադ Սադեղ *քալանթար.* [կնիք]. /// Մուհամմադ Սադեղ:

18

Աստվածատուր կաթողիկոսի կողմից Ալիբեկլու գյուղի ռայաթներից 1719 թ. գնված ցանքատարածությունների ու արոտավայրի ղաբալեն

Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1է, վավ. 1127, բնագիր, նորոգված, մեծ. 24 – 45սմ, գիր՝ շիքասթե

Իրավունքն Աստծունն է

Ալլահի փառաբանումից ու գովաբանությունից հետո այս *շարի'աթական* գրության պատճառն այն է, որ ապահով Իրավանի գերագույն, գլխավոր *շարի'աթական* դատարան ներկայացան Կարբիի *նահիեի* Ալիբեկլու գյուղի *ռայաթներ* Կարապետի որդի Ալլահվերդին, Ղուկաս քահանայի որդի Արփանոսը, Արութինի որդի Ղազարը և Դավուդի որդի Պետրոսը՝ հիշյալ գյուղի բոլոր *ռայաթների* լիազորությամբ ու իրենց հոժար կամքով, առանց որևէ հարկադրանքի կամ պարտադրանքի, վաճառեցին օրինական ուղիղ վաճառքով հոգևորականների առաջնորդ Ուչքիլիսայի Աստվածատուր կաթողիկոսին Ալիբեկլու գյուղում գտնվող մի քանի կտոր ցանքատարածությունն ու արոտավայրը նրանց մեջ մտնող ու նրանց վերաբերող ամեն ինչով, որոնց սահմաններն են Ղուփի Փալչաղլուն, Սևջուրը, նրա ավազուտն ու Սեֆիաբադի առուն, 25 *թավրիզի թուման* կանխիկ ու շրջանառվող գումարով, որի կեսը 12 *թուման* 5000 *դինար* է: Հիշյալ գնորդը նկարագրված գույքը նշված

---

[305] 1704 թ. մայիսի 28:

վաճառողներին պայմանավորված գումարը վճարելով՝ վաճառքի պայմանագիրը գործադրվեց և վերոհիշյալ վաճառողների համար հասկանալի է, որ գումարը ստանալով ու սեփականության օտարումից հետո, լիովին զրկված են այդ գործարքը չեղյալ դարձնելու բոլոր իրավունքներից, քանի որ *շարի՛ի* օրենքներով գույքի օտարումից հետո նրա նկատմամբ իրավունքները ուրիշի են [փոխանցվում]: Հաջորդ օրը վաճառողները գնորդների հետ *շարի՛աթով* հստակ համաձայնություն կնքեցին նաև, որ կողմերի բոլոր [հետագա] խարդախ վեճերն ու պահանջները անհիմն համարվեն: Վերոհիշյալ վաճառողները գնորդի հետ 1 թավրիզի *թուման* կանխիկ գումարով գործարքը կեղծ հայտարարելը անթույլատրելի դարձնող *շարիաթական մուսալեհե* կնքեցին ամենալուսավոր *շար՛ում* և այն ընթացք ստացավ: Այժմ այս *շար՛իաթական* առքուվաճառքի գործարքով նշված գույքի սեփականության իրավունքը հիշյալ գնորդինն է, որն ինչպես ցանկանում է, այնպես կարող է այն տնօրինել: Գործադրվեց հիջրայի 1131 թ. ռաբի Ա ամսի 1-ին[306]:

[Լուսանցքում]՝

Հիշյալ [գործարքին] շահագրգիռ վաճառողները ընդունեցին ինչպես, որ գրվեց իմ ձեռքով [կնիք]. Ապավինում եմ Ալլահին, Աստծո ծառա Զահիր բ. Լոթֆի,

Վկա եմ հիշյալ վաճառողների համաձայնությանը նոտարական հաստատությունում [կնիք]. ///

Թեքելլու ցեղի գեղջավագ Նորին Գերազանցություն բարձրաստիճան Մուհամմադ Ալի Բեկ [կնիք]. /// Մուհամմադ Ալի,

Ներկաներ՝ հիշյալ գյուղի *սարքար* Ներսես Աղա,

Մուսթովֆի Բիգլու, Դատարանի սպասավոր Ալլահվերդի

[Կնիք]. Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ռ[ԱՅ] ՊԵՏՐՈՍ

19

Շիրվանի ու Շաքիի ավագանու մահզարն այն մասին, որ նրանք համաձայն չեն Էջմիածնի անմիջական ենթակայությանը և կամենում են Աղվանից Եսայի կաթողիկոսի[307] ենթակայության տակ գտնվել

Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 2բ, վավ. 208ա, բնագիր,

մեծ. 24.5 x 91.5սմ, գիր՝ շիքասթե – նասթաալիղ

---

306 1719 թ. հունվարի 22:

307 Եսային Աղվանից կաթողիկոսն է եղել 1701-1728 թթ.:

Այս կարևոր խոսքերի գրության պատճառն այն է, որ ներկայացան և գիտակցաբար ընդունելով՝ հայտարարեցին Շիրվանի ու Շաքիի *մահալների* հայ բնակչության մեծամեծները, *քյադխոդաները*, գեղջավագները, քահանաները, վանահայրերն ու այլ ազդեցիկ մարդիկ, որ հին ժամանակներից ի վեր մինչ այժմ հիշյալ *վիլայեթների* հայերի կաթողիկոսությունը սերնդեսերունդ Գանձասարի Եսայի կաթողիկոսին է փոխանցվել: Ուստի Շաքիի ու Շիրվանի *վիլայեթի* բոլոր հայերը հաշվի առնելով նրա դրական ջանքերը և լավ վերաբերմունքը, սակավապետությունն ու հոգածությունը, նրանից գոհ ու շնորհակալ են և ընդունում են նրան որպես իրենց առաջնորդ: Ուչքիլիսայի կաթողիկոսությունը այս *վիլայեթի* նկատմամբ իր հավակնություններով նոր է հանդես գալիս և պահաջներ ներկայացնում, որը ի սեր Աստծո, իր բարօրության համար է, և նեղություն է պատճառում: [Մենք] համաձայն չենք Ուչքիլիսայի կաթողիկոսի առաջնորդությանը և այն չենք ընդունում: Եվ ով, որ վերահասու լինելով իրողությանը համամիտ է, իր անունը այս թղթի վրա թող գրի ու կնիքով հաստատի, իսկ եթե գրագետ չէ, թույլատրվում է գրչով նշում անի.

[Վերին լուսանցքում]

Իրականությունը հետազոտվեց, և խնդրարկուի կողմից ստորև նկարագրվող իրողությունը ճիշտ է, [կնիք]. Աստծո ծառա Մուհամմադ Ղասեմ:

[Ստորին լուսանցքում]

Գիտակցում ու ընդունում ենք՝

1. Ղաբալեի *մահալներից* Նիջ գյուղի[308] *քյադխոդա* Սարգիս [կնիք].///,
2. *Քյադխոդա* Ավանես, [կնիք]. /// Ավանես,
3. Ընդունում եմ՝ Ալլահղուլի [կնիք]. ///,
4. Գիտակցում և ընդունում եմ: Պողոս քահանա [կնիք]. ///,
5. Ղաբալայի Բումի[309] գյուղի *քյադխոդա* Բայրամը,
6. *Քյադխոդա* Նասիբը նույնպես,

---

[308] Նիջը (կամ Նիժ) Շաքիի Ղաբալա գավառի հայաշատ գյուղաքաղաքներից է, որը 19-րդ դարի երկրորդ կեսին ուներ 800 ծուխ, շուրջ 5000 հայ բնակիչ (Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ Դրացիք, Երեւան, Գանձասար, 1999, էջ 126):

[309] Մ. Բարխուդարյանցը Բում գյուղը նշում է Շաքիի ու Կապաղակի մահմեդականացած հայկական գյուղերի շարքում (Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ Դրացիք, էջ 147):

7. *Քյաղխոդա* Մինաս քահանան ևս,
8. Նուխի գյուղի[310] *քյաղխոդա* Գրիգորը,
9. Գիտակցում ու ընդունում եմ Ղաբալայի Շաքիլու *քյաղխոդա* Յավրի [կնիք]. Աստծո ծառա Յավրի,
10. Ղաբալայի Չայլու գյուղի *քյաղխոդա* Բաբա [կնիք]. Ք[ՐԻՍ-ՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ռ[Ա] ՊԱՊԱ,
11. Յաղուբլու[311] գյուղի *քյաղխոդա* Սիմեոն քահանա [կնիք]. ԱՍՏԾՈ ԾԱՌԱ ՍԻՄԵՈՆ,
12. Դարաքենդի[312] Ջանի *քյաղխոդա* [կնիք]. ՃԱՆԻ,
13. Բաբաքի[313] գյուղի *քյաղխոդա* Յադգար, [կնիք]. Ա[ՍՏԾ]Ո Ծ[Ա]Ռ[Ա] ԵԴԿԱՐ,
14. Ղաբալեի Զառափի[314] գյուղի *քյաղխոդա* Գրիգոր, [կնիք]. Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ռ[Ա] ԳՐԻԳՈՐ,
15. Բաբաքի Սրապիոն քահանա,
16. Յաղուբլուի Ներսես քահանա և Բեկնազար,
17. Չայքենդի[315] Իսայի և Ծատուր քահանաներ, նաև ջուլհակ Ամիր,

---

310 Մ. Բարխուդարյանցի հավաստմամբ նախկինում Նուխի կոչվող գյուղը օսմանյան նվաճումից հետո վերանվանվել է Սոլթան-Նուխի (Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ Դրացիք, էջ 125):

311 Եաղուբլու (կամ Յակովբայ) հայաբնակ գյուղն ըստ Մ. Բարխուդարյանցի Շաքիի Հողի գավառում էր (Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ Դրացիք, էջ 116):

312 Դարաքենդը թերևս Մ. Բարխուդարյանցի կողմից Շամախու շրջանում նշած Դարաքարքանջ հայկական բնակավայրն է (Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ Դրացիք, էջ 89), որտեղ բառի երկրորդ բաղադրիչը փոխարինվել է պարսկական գրագրության մեջ առավել ընդունված քենդ բաղադրիչով որը լայն կիրառություն ուներ (այս մասին մանրամասն տես Ք. Կոստիկեան, Հայոց վանքերի ու բնակաւայրերի անուանումներ, էջ 133-135):

313 Խոսքը թերևս Յաղուբլուի հարևանությամբ Մ. Բարխուդարյանցի նշած Պապիկ հին գյուղատեղիի մասին է (Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ Դրացիք, էջ 116), որը XVIII դարի սկզբին վավերագրի համաձայն դեռևս բնակելի էր:

314 Զառափի գյուղը նշվում է թե Բարխուդարյանցի երկում և թե ռուսական վիճակագրական նկարագրության մեջ Շաքիի հայաբնակ գյուղերի շարքում (Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ Դրացիք, էջ 117, Описание Шекинской провинции составленное в 1819 году ген.-майором Ахвердовым и ст. сов. Могилевским, Тифлис, тип. гл. уп. Наместника Кавк., 1866, н. 56):

18. Խոշքաշենի[317] *քյադխոդա* Հարիթուն,
19. *Քյադխոդա* Դավուդը նույնպես,
20. Բոզավանդի[318] *քյադխոդա* Անդրիաս,
21. նաև *քյադխոդա* Աղաբեկ,
22. Ուլմարի[319] *քյադխոդա* Սարգիս,
23. *Քյադխոդա* Աղախանը նույնպես,
24. Դաշբուլաղի[320] Եղիազար *քյադխոդա* [կնիք]. Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ռ[Ա] ԵՂԻԱԶԱՐ,
25. Մանվել քահանան նույնպես,
26. Քուրդադուլի[321] *քյադխոդա* Շահնազար,
27. *Քյադխոդա* Սիմեոնը նույնպես,
28. Օհան քահանան նույնպես,
29. Ղարաբեկը նույնպես,
30. Վանքի[322] *քյադխոդա* Մելիքշահը,
31. *Քյադխոդա* Ջամալը նույնպես,
32. Եսայի քահանան ևս,
33. /// *քյադխոդա* Յախշի Բեկը,
34. *Քյադխոդա* Ավանեսը նույնպես,

---

[316] Շաքիի Հողի գավառի մեջ մտնող Գետաշեն գյուղի օտար թարգմանական անունն է:

[317] Խոշքաշենը Շաքիի Հողի գավառի հայաբնակ գյուղերից էր, որը «հիմնուած էր Դուրկան գետիակի աջ կողմի բարձրութեան վերայ» (Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ Դրացիք, էջ 114):

[318] Բոզավանդ հայաբնակ գյուղը Մ. Բարխուդարյանցը նշում է Գարդմանի Կոկիսոն գավառում, «Կոկիսոն գետի ձախ ափի բարձրության վրա Վանքաշենի ուղղությամբ» (Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ Դրացիք, էջ 110):

[319] Պետք է լինի Ուլվարի, որը Քիլվարից դեպի հարավ-արևմուտք, որպես ավերակ բնակավայր հիշատակում է Մ. Բարխուդարյանցը Դարբանդի ճղբաց գավառում (Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ Դրացիք, էջ 80):

[320] Դաշբուլաղը Շաքիի Հողի գավառի հայկական բնակավայրերից էր (Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ Դրացիք, էջ 123):

[321] Մ. Բարխուդարյանցը այդ հայկական բնակավայրի անունը նշում է Գիրդադիլ ձևով՝ տեղադրելով այն Շաքիի Հողի գավառում, «Կոկիսոն գետակի աջ կողմի բարձրութեան վերայ Բօզաւանդի դէմուդէմ» (Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ Դրացիք, էջ 112):

[322] Վանք կամ Վանքաշեն գյուղը ըստ Մ. Բարխուդարյանցի «շինված էր Կոկիսոն կամ Գեօգ-չայ գետակի ձախ ափի բարձրութեան վերայ» (Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ Դրացիք, էջ 106):

35. Բաղդասար քահանան նույնպես,
36. *Քյաղխոդա* Ավանեսը,
37. Քիլվարի[323] *քյաղխոդա* Բեկնազարը,
38. *Քյաղխոդա* Եգանը նույնպես,
39. Ղավախանի[324] *քյաղխոդա* Օհանը,
40. Թոսիքի[325] Վարդան *քյաղխոդան* [կնիք]. Աստծո ծառա, Վարդան,
41. *Քյաղխոդա* Սարգիսը նույնպես [կնիք]. ՍԱՐԳԻՍ,
42. /// *քյաղխոդա* Յավրին,
43. *Քյաղխոդա* Սարդարը նույնպես,
44. Աղջափարայի[326] *քյաղխոդա* Զոհրաբը,
45. *Քյաղխոդա* Իսախանը,
46. Ենգիջաքենդի[327] *քյաղխոդա* Շամխալը,
47. Բադարայի[328] *քյաղխոդա* Վարդանը,

---

[323] Քիլվարը նշելով ճղբաց գավառում՝ Մ. Բարխուդարյանցը ընդարձակ տեղ է հատկացնում նրա նկարագրությանը՝ խոսելով նաև բնակչության ծանր վիճակի մասին (Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ Դրացիք, էջ 79-80):

[324] Հնարավոր է, որ լինի Շաքե գավառի Կախ̣ավան հայկական գյուղաքաղաքի անվան աղավաղված տարբերակը (Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ Դրացիք, էջ 138):

[325] Թոսիկ հայաբնակ գյուղը Շաքիի Հողի գավառում Դուրկան գետակի ձախ կողմի բարձրութեան վրա է նշվում (Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ Դրացիք, էջ 114):

[326] Հավանաբար Ղազախի շրջանի Ակսիփարա գյուղն է , որ նշվում է Ոսկեպար գետի ձախ ափին՝ Ոսկեպար և Բաղանիս գետերի միջև (Ս. Կարապետյան, Հյուսիսային Արցախ, էջ 438): Այդ դեպքում այն կարելի է նույնացնել Մ. Բարխուդարյանցի հիշատակած Ոսկեպար հայկական գյուղի հետ (Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ Դրացիք, էջ 320): Հնարավոր է, որ տվյալ դեպքում տեղի ունեցած լինի հայկական անվան նույնացում դրամական միավորի թյուրքական անվան հետ. «ոսկի» բառը – «դրամ» իմաստով փոխարինվել է թուրքերեն «աղչե» դրամ բառով, իսկ «պար»ը նմանեցվելով փոխարինվել թյուրքերեն «փարա» բառով:

[327] Յանգիքենդը անվամբ բնակավայր է նշվում 1819 թ. կազմված ռուսական վիճակագրական նկարագրության մեջ (Описание Шекинской провинции, н. 39), որը հավանաբար Նոր շեն բնակավայրի անվան թուրքերեն թարգմանական տարբերակն է (Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ Դրացիք, էջ 98):

[328] Խոսքը թերևս Փատաո գյուղաքաղաքի մասին է, որը Մ. Բարխուդարյանցը նշում է Շաքիի Ղաբալա գավառում և խոսում նաև այնտեղի մահմեդականների

48. *Քյաղխոդա* Բաբան նույնպես,
49. Վարդանի[328] *քյաղխոդա* Սարգիսը,
50. *Քյաղխոդա* Ղազարը նույնպես,
51. Զառափի *քյաղխոդա* Բեգլարը, Բայանդուրն ու Այդինը,
52. Շաքիի Ղոզլու գյուղի[329] *քյաղխոդա* Բեկնազարը,
53. Մեջլիսի[330] քահանա *քյաղխոդա* Մելիքսեթ,
54. *Քյաղխոդա* Մալջանը նույնպես,
55. *Քյաղխոդա* Ղուլին ևս,
56. Սալբեկի[331] գյուղի քահանա *քյաղխոդա* Գրիգոր,
57. *Քյաղխոդա* Այդինը,
58. *Քյաղխոդա* Իսան,
59. Այդինբուլաղի[332] *քյաղխոդա* ///,
60. Մելիքսեթ քահանան նույնպես,
61. *Քյաղխոդա* Ղիյազը նույնպես,
62. Նարլուջայի[333] Մելիք Օհանը,
63. Գիս գյուղի[334] *քյաղխոդա* Ոսկանը,

մեծաթիվ լինելու մասին (Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ Դրացիք, էջ 126):

[328] Վարդանի գյուղը ևս Մ. Բարխուդարյանցը նշում է որպես Շաքիի Ղաբալա գավառի հայկական, բայց նաև մահմեդական բնակչություն ունեցող գյուղերի թվում (Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ Դրացիք, էջ 127): Ռուսական վիճակագրական նկարագրության մեջ այն նշվում է Խաչմասի շրջանի գյուղերի թվում (Описание Шекинской провинции, н. 12):

[329] Ղոզլու հայաբնակ գյուղը Մ. Բարխուդարյանցը նշում է Շաքիի Խենի գավառում՝ «շինուած է լեռնաշղթայի հարաւահայեաց լանջի վերայ... Եկեղեցին Ս. Աստուածածին» (Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ Դրացիք, էջ 120):

[330] Մեջլիսը, որը Մ.Բարխուդարյանցը հիշատակում է Շաքիի Խենի գավառում, հայաբնակ էր թե՛ ըստ 1819 թ. վիճակագրական տվյալների, և թե՛ հետագայում (Описание Шекинской провинции, н. 45, Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ Դրացիք, էջ 120):

[331] Ըստ Մ. Բարխուդարյանցի, Սալի-Բեկ գյուղը նույնպես Շաքիի Խենի գավառում էր (Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ Դրացիք, էջ 120):

[332] Այտինբուլաղ հայկական գյուղն ըստ Մ. Բարխուդարյանցի, գտնվում էր Շաքիի Շաքե գավառում Զարդունի դաշտակի հյուսիսային կողմի հյուսիսահայաց լանջի վրա (Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ Դրացիք, էջ 134):

[333] Նաոլըջան ձևով Մ. Բարխուդարյանցը նշում է Շաքիի Խենի գավառի հնություններում (Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ Դրացիք, էջ 120):

64. *Քյաղխոդա* Աղասին նույնպես,
65. Շուրլուի Ներսես *քյաղխոդան*,
66. *Քյաղխոդա* Սիմեոնը նույնպես,
67. Ծատուր քահանան նույնպես,
68. Հաթամքենդի[335] Օհան քահանան,
69. *Քյաղխոդա* Ավանես քահանան,
70. Քոլուդաղի[336] *քյաղխոդա* Արզանը,
71. *Քյաղխոդա* Իսան նույնպես,
72. *Քյաղխոդա* Սարգիս քահանան նույնպես,
73. Մարտիրոս քահանան,
74. Չորղաթի[337] *քյաղխոդա* Մկրտիչը,
75. *Քյաղխոդա* Ավանեսը,
76. *Քյաղխոդա* Մարտիրոս քահանան,
77. Քոնքուդի[338] *քյաղխոդա* Ալլահվերդին,
78. *Քյաղխոդա* Մարգարը նույնպես,
79. *Քյաղխոդա* Բադարան,
80. *Քյաղխոդա* Պողոսը նույնպես,
81. Վարդաշենի[339] *քյաղխոդա* Ուլուխանը [կնիք]./// ,

---

334 Գիս գյուղը Մ. Բարխուդարյանցը նշում է որպես Շաքիի Շաքե գավառում գտնվող համանուն վանքին կից գյուղ, որի բնակչությունը իր ժամանակներում արդեն մահմեդականացած էր (Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ Դրացիք, էջ 138):

335 Հաթամքենդը թերևս եղել է Մ. Բարխուդարյանցի կողմից Շաքիի Խենի գավառում հիշատակած Հաթամ բուլաղ վայրում գտնվող ավերակ գյուղատեղին (Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ Դրացիք, էջ 121):

336 Սա ևս Բարխուդարյանցը Կիւլլու-դաղ ձևով նշում է որպես Հաթամ-բուլաղի մոտակայքում գտնվող ավերակ գյուղատեղի (Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ Դրացիք, էջ 121):

337 Չորղաթ կամ Չարղաթ գյուղը Մ. Բարխուդարյանցի կողմից նշվում է Շաքիի Խենի գավառում (Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ Դրացիք, էջ 123):

338 Շաքիի Ս. Գեղարդ վանքի մոտ է Մ. Բարխուդարյանցը հիշատակում Քունգիւտ գյուղը, որի հայադավան բնակիչները 130 տարի առաջ մահմեդականություն են ընդունել (Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ Դրացիք, էջ 137):

339 Վարդաշեն հայկական բնակավայրը Մ. Բարխուդարյանցը նշում է Շաքիի Ղաբալա գավառում «դաշտակի հիւսիսային կողմում, Կովկաս սարի հարաւահայեաց մի լայն ձորի լանջի վերայ» (Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ Դրացիք, էջ 137):

82. /// *քյաղխոդա* Յաղուբը, [կնիք]. Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ռ[Ա] Տ[Է]Ր ԱԿՕԲ,
83. *Քյաղխոդա* Խանվերդին,
84. Ջալուդի[340] *քյաղխոդա* Քուլին,
85. *Քյաղխոդա* Ալլահվերդին նույնպես,
86. Ասադ քահանան նույնպես,
87. *Քյաղխոդա* Ավանեսը նույնպես,
88. Մալղի[341] *քյաղխոդա* Ալլահվերդին,
89. Նազար քահանան նույնպես,
90. Գյոգբուլաղի[342] *քյաղխոդա* Բաբան,
91. *Քյաղխոդա* Ռոսթամը,
92. Մելիքսեթ քահանան նույնպես,
93. Բաշնջաղի[343] *քյաղխոդա* Ստեփանը,
94. *Քյաղխոդա* Հովհաննեսը նույնպես,
95. *Քյաղխոդա* Պետրոսը նույնպես,
96. *Քյաղխոդա* Մաթոսը նույնպես,
97. Խոզավարտի մահալի[344] *քյաղխոդաները,*
98. /// *քյաղխոդա* Մանուչեհրը [կնիք]. Աստծո ծառա Մանուչեհր,
99. *Քյաղխոդա* Բաբան նույնպես,
100. *Քյաղխոդա* Մովսես քահանան նույնպես,
101. Հավարի[345] *քյաղխոդա* Գրիգոր քահանան,

---

[340] Թերևս Ճալեթ գյուղի մասին է խոսքը, որը Մ. Բարխուդարյանցը նշում է Ղապալա գավառում (Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ Դրացիք, էջ 128):

[341] Մ. Բարխուդարյանցը Մալղը հիշատակում է Շաքիի մահմեդականացած հայկական գյուղերի թվում (Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ Դրացիք, էջ 133, 147):

[342] Գյոգբուլաղը Շաքիի Խենի գավառի հայկական գյուղերից էր (Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ Դրացիք, էջ 121):

[343] Մ. Բարխուդարյանցը Բաշնջաղը Պաշնջաղ ձևով նշում է Շաքիի Խենի գավառի ավերակ հայկական բնակավայրերի թվում (Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ Դրացիք, էջ 124):

[344] Թերևս խոսքը Խոժոռաբերդի շրջանի մասին է, որը գտնվում էր Աղահեճք գավառում, Հաբանդի հարևանությամբ, որի հետ էլ մեկ անգամ ևս այս շրջանը նշվում է ստորև աջ լուսանցքի ստորագրությունների մեջ տե՛ս ի. 29 (Ղ. Ալիշան, Սիսական, էջ 267):

[345] Հավարիկ հայկական գյուղը Մ. Բարխուդարյանցը տեղադրում է Արաշ գավառում, Կուրի գետի ափին (Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ Դրա-

102. *Քյաղխոդա* Ղազար քահանան,
103. /// *քյաղխոդա* Թահարխան,
104. *Քյաղխոդա* Աղաջանը,
105. *Քյաղխոդա* Ղազարը նույնպես,
106. *Քյաղխոդա* Պետրոսը,
107. Սահակ քահանան, /// մահալը
108. Քեշխուրդի[346] *քյաղխոդա* Թուրշին,
109. *Քյաղխոդա* Մելքումը նույնպես,
110. *Քյաղխոդա* Սիմեոն քահանան,
111. Փաթակլուի[347] Մելքում *քյաղխոդան*
112. *Քյաղխոդա* Ավանես քահանան,
113. *Քյաղխոդա* Դավուդ քահանան,
114. Շաքիի Յադգար քահանան,
115. *Քյաղխոդա* Գուլքասարը,
116. Քազրայի[348] *քյաղխոդա* Սարգիս քահանան,
117. *Քյաղխոդա* Բալասանը նույնպես,
118. Ենգիջեի *քյաղխոդա* Շահվերդին,
119. Ղութքաչեի[349] *քյաղխոդա* Եսային,

[Աջ լուսանցքում՝ ներքևից վեր]

1. Տողի *քյաղխոդա* Բաբան, [կնիք]. Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ռ[Ա] ԲԱԲԱ,
2. Եղիա վարդապետը, [կնիք]. Յ[ԻՍՈՒՍ]Ի Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ռ[Ա]Յ ԵՂԻԱ ՎԱՐԴԱՊ[Ե]Տ ՌՃԾԷ (Ի),
3. Դիզակի մահալի Մելիք Եգան, [կնիք]. ՄԵԼԻՔ ԵԿԱՆ,
4. Հադրութի Ադիբեկ քյոխվա, [կնիք]. ԱԴԻ ՊԵԿ,

ցիք, էջ 142):

[346] Քեշխուրդը նշվում է Գարդմանի Կոկիսոն գավառում (Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ Դրացիք, էջ 104):

[347] Փաթակլու գյուղը նշվում է Կոկիսոն գավառում (Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ Դրացիք, էջ 105):

[348] Հավանաբար Մ. Բարխուդարյանցի նշած Կիւզոան հայկական բնակավայրի անվան տարբերակն է, որը վերջինս տեղադրում է Գարդմանի Կոկիսոն գավառում (Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ Դրացիք, էջ 105):

[349] Ղութղաշենի աղավաղված տարբերակն է, որը Մ. Բարխուդարյանցը նշում է XVIII դարի II կեսին Հաջի Չելեբիի կողմից մահմեդականացված հայկական գյուղերի շարքում (Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ Դրացիք, էջ 147):

5. Սաղիան գյուղի Իսրայել վարդապետ, [կնիք]. Յ[ԻՍՈՒՍ]Ի Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ն[Ա]Յ ԻՍՐԱԷԼ Վ[Ա]ՐԴ[Ա]ՊԵՏ ՌՃԿԱ ,

6. Շաքիի Թուման վարդապետը, [կնիք]. Յ[ԻՍՈՒՍ]Ի Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ն[Ա]Յ ԹՕՄԱՆ Վ[Ա]ՐԴ[Ա]Պ[Ե]Տ,

7. Շաքիի *մահալի* Աստծո ծառա Դավիթ եպիսկոպոս, [կնիք]. Յ[ԻՍՈՒՍ]Ի Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ն[Ա] ԴԱՒԻԹ Վ[Ա]ՐԴ[Ա]Պ[Ե]Տ Շ[Ա]ՔԻ[Ո]Յ,

8. Շաքվեցի Թովմա քահանա, [կնիք]. ԹՈՎՄԱ ՎԱՐԴԱՊԵՏ,

9. Թալիշի *մահալի* Մելիք Թամրազ, [կնիք]. Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]-Ն[Ա] ՄԷԼԻՔ ԹԱՄՐԱԶ,

10. Մեյսարի վանքի[350] Մարտիրոս վարդապետը, [կնիք]. Յ[ԻՍՈՒ-Ս]Ի Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ն[Ա] ՄԱՐՏԻՐՈՍ Վ[Ա]ՐԴ[Ա]Պ[Ե]Տ,

11. Գրիգոր քահանան, [կնիք]. Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ն[Ա] Տ[Է]Ր ԳՐԻԳՈՐ,

12. Ղաբալեի, Ղասանի ու Շիրվանի մյուս *մահալների* վարդապետ ու քահանա Ծատուր, [կնիք]. /// ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ Վ[Ա]ՐԴ[Ա]Պ[Ե]Տ ՌՃԾ,

13. Վարանդա *մահալի* Մելիք Բաղեր, [կնիք]. ՄԷԼԻՔ ԲԱՂԵՐ,

14. Մովսես քահանան, [կնիք]. Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ն[Ա] Տ[Է]Ր ՄՈՎՍԵՍ,

15. Ղարաբեկի Ներսես քահանան, [կնիք]. Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ն[Ա] Տ[Է]Ր ՆԵՐՍԵՍ,

16. Չելեբերդի *մահալի* Մելիք Մեժնուն [կնիք]. ՄԷԼԻՔ ՄԵԺԼՈՒՄ,

17. Ինչպես, որ տեքստում գրված է, ճիշտ է, ամենանվաստ ծառա *քյադխոդա* /// [կնիք]. չկա Աստված բացի Ալլահից, նրա ծառա Մուհամմադ,

18. Ինչպես, որ տեքստում գրված է, ճիշտ է, ամենանվաստ ծառա Մուհամմադ Սա'իդ, [կնիք]. ամենանվաստ Մուհամմադ Սա'իդ,

19. Ինչպես, որ տեքստում գրված է, ճիշտ է, ամենանվաստ ծառա Մոլլա Ֆաթհալի [կնիք]. Ֆաթհալի,

20. Ինչպես, որ տեքստում գրված է, ճիշտ է, Աստծո ամենանվաստ ծառա Նուրի [կնիք]. Աստծո ծառա Նուրի 1130,

21. Ինչպես, որ տեքստում գրված է, ճիշտ է, ամենանվաստ ծառա *քյադխոդա* Շամախու Մեշհեդի Ղադիր [կնիք].

---

[350] Նույնանուն հայաբնակ գյուղի մոտ (Մ. Բարխուդարյանց, էջ 93):

22. Ինչպես, որ տեքստում գրված է, ճիշտ է, ամենանվաստ ծառա Միր Մուսթովֆի [կնիք]. Թող փառավորվի մարգարեն 1115,

23. Ինչպես, որ տեքստում գրված է, ճիշտ է ու իրականությանը չի հակասում, Աստծո ամենանվաստ ծառա *քյաղխոդա* Շամախեցի Մեշհեդի Ղադիր, [կնիք].///,

24. Սույնի վկա Մուհամմադ Ալի, [կնիք].Աստծո ծառա Մուհամմադ,

25. Ինչպես, որ տեքստում գրված է, ճիշտ է, Ղաբալայի ամենանվաստ *քյաղխոդա* Սեիդ Ահմադ [կնիք].

26. Ինչպես, որ տեքստում գրված է, իրականությանը չի հակասում, ամենանվաստ ծառա *քյաղխոդա* Մոլլա Յուսեֆ /// [կնիք]. /// Աստծո ծառա Մուհամմադ Յուսեֆ,

27. Ինչպես, որ տեքստում գրված է, ճիշտ է, ամենանվաստ ծառա Հաշեմ *Խան* [կնիք].///,

28. Ինչպես, որ տեքստում գրված է, ճիշտ է և իրականությանը չի հակասում է, ամենանվաստ ծառա Ղասանի Մելիք Խալաֆ [կնիք]. Ալիի ծառա Խալաֆ,

29. Ինչպես, որ տեքստում գրված է, ճիշտ է և իրականությանը չի հակասում է, ամենանվաստ ծառա Հաբա[ն]դի ու Խոզավարդի *մահալի* մելիք Մելիք Հաջի, [կնիք]. Հասանը թող մեզ պաշտպանի Հաջի Մուհամմադ,

30. Ինչպես, որ տեքստում գրված է, ճիշտ է և իրականությանը չի հակասում է, ամենանվաստ ծառա Ղութղաշենի Աբդ ալ-Քերիմ, [կնիք]. /// Մուհամմադ Քերիմ,

31. Ղաբալեի բոլոր հայ *քյաղխոդաները* և *ռայաթները* Ղաբալայի մելիք Մուհամմադ Շաքարի ներկայությամբ իրենց բավարարվածությունը հայտնեցին Եսայի կաթողիկոսից և որ նրանից գոհ ու շնորհակալ, իսկ Ուչքիլիսայի առաջնորդությունը չեն ընդունում [կնիք]. Չկա Աստված բացի Ալլահից, նա է տերը, Աստծո ծառա Մոհամմադ Շաքար 1120,

32. Ինչպես, որ տեքստում գրված է, ճիշտ է և իրականությանը չի հակասում է, ամենանվաստ ծառա Հաբա[ն]դի ու Խոզավարդի *մահալի* մելիք Մելիք Հաջի, [կնիք]. Հասան թող մեզ պաշտպանի Հաջի Մուհամմադ,

33. Ինչպես որ տեքստում գրված է ընդունման ու հաստատման մասին, ճիշտ է և իրականությանը չի հակասում, *թալիբներից* ամենանվաստ [կնիք]. /// Աբդալլահ,

34. Ինչպես, որ տեքստում գրված է, ճիշտ է և իրականությանը չի հակասում է, ամենանվաստ ծառա Ղարաբաղի մելիք Միրզա Մուհամմադ, [կնիք]. /// Միրզա Մուհամմադ,

35. Ճիշտ է և իրականությանը չի հակասում, [կնիք]. ///

36. Այս հարցը հետազոտվեց, Աստծո ծառա, [կնիք]. ///Աստծո ծառա, Ջեյն ալ-Աբեդին,

37. Ինչպես, որ գրվեց, քննվեց ու հետազոտվեց, Նորին Գերազանցություն, [կնիք]. Չկա Աստված բացի Ալլահից, նրանն է իշխանությունն ու արդար իրավունքը, Աստծո ծառա Սա'իդ 1114,

38. Ինչպես, որ տեքստում գրվեց, ճիշտ է և սխալ չկա, ամենանվաստ ծառա Փադառի ու Արաշի մելիք Շահաբ ալ-դին, [կնիք]. Չկա Աստված բացի Ալլահից, նրանն է իշխանությունն ու արդար իրավունքը,///

39. Ինչպես, որ խնդրարկուն գրեց, ճիշտ է և իրականությանը չի հակասում, Ղաբալեի *դազի* Մուհամմադ Սա'իդ, [կնիք]. Աստծուն եմ ապավինում, Աստծո ծառա Մուհամմադ Սա'իդ,

Խաչենի մահալի *քյադխոդաների* կողմից կնքված ու հաստատված մահզարը Դավիթին այդ շրջանի ավագ ու մելիք նշանակվելուն համաձայն լինելու մասին[351]:

Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 2բ, վավերագիր 177, բնագիր (վնասված), մեծ. 24 x 30 սմ, գիր՝ շիքասթե-նասթաալիղ

/// Խաչեն *մահալի քյադխոդաների* ու *ռայաթների*///

/// Որովհետև որոշ /// ենք մնացել, թույլերիս մեջ տիրակալի հրամանով [հաստատված] մի կարող առաջնորդ չկա, այժմ խնդրում ենք Նորին Մեծությանը շնորհ անել և անձամբ հրամանագիր շնորհել Դովշանլու գյուղի Դավիթ վանականի անունով, որպեսզի նա արքայական սրբազ-

---

[351] Փաստաթղթում թվականը նշված չէ, սակայն քանի որ իր Հարավ-Կովկասյան արշավանքի ժամանակ 1734թ. Նադիրը Դոշանլու (կամ Առաջաձոր) հիշյալ Դավթին Խաչենի ավագ է նշանակում ու նրան հարկահավաքմանը վերաբերող հրամանագրեր է հղում (Ք. Կոստիկյան, Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտակները, պրակ Դ, վավ. 2, 3), ապա կարծում ենք, որ այս փաստաթուղթը ևս կազմվել էր Նադիրին ներկայացվելու նպատակով, նույն թվականին:

նագույն և ազնվագույն հրամանագրով այս խեղճերիս մելիքն ու առաջնորդը լինի.
Ղազանչի գյուղի Բաղումի որդի *քյաղխոդա* Ավանիս,
Չորման գյուղի Շահդինարի որդի *քյաղխոդա* Գասպար,
Բազարքենդ գյուղի Աշեղի որդի *քյաղխոդա* Ամիրյար,
Ներքին Քոլատակ գյուղի Հարությունի որդի *քյաղխոդա* Մելիք Բեկ քահանան,
Համզա գյուղի Գյոքչայի որդի *քյաղխոդա* Իսա,
Ղըզըլղայա գյուղի ... որդի *քյաղխոդա* Աղաջան,
Ղոզլու գյուղի Գասպարի որդի *քյաղխոդա* Ջանի,
Բալլուղայա գյուղի Ղարախանի որդի Յարիջան,
/// գյուղի Գրիգորի որդի *քյաղխոդա* Սարգիս,
/// Ամիրի որդի *քյաղխոդա* Մանկասար,
Խնձիրստանի Սարուխանի որդի *քյաղխոդա* Ավանես,
Սարուքեշիշ գյուղի Ավանիսի որդի *քյաղխոդա* Մանկասար,
Տամկալեի Պողոսի որդի *քյաղխոդա* Մովսես քահանա,
Վանք գյուղի *քյաղխոդա* Առաքել,
Շալվա գյուղի /// որդի *քյաղխոդա* Գոլնազար,
Խրամորթ գյուղի Սոհրաբի որդի *քյաղխոդա* Բեգլար,
Հիշյալ /// համաձայն ենք և խնդրում ենք խնդրագրի բովանդակությանը համապատասխան [նրան] մելիք ու առաջնորդ հաստատել: Մնացյալն [ըստ] Չերդ Մեծության հրամանի:

[Լուսանցքում]

Ստորև նշված անձանց ներկայությամբ ընդունվել ու ծանուցվել է ... որպեսզի հրամանագիր տրվի. [կնիք]. *քյաղխոդա* /// 1140,
Վկա եմ, որ ճիշտ է, Իգիրմիդորտի Մուրթուզա Ղուլի Բեկ, [կնիք]. ///Մուրթուզա Ղուլի: Վկա եմ, որ ճիշտ է, Աբրահամ յուզբաշի, [կնիք]. Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ռ[ԱՅ] ԱՊՐ///: Վկա եմ, որ ճիշտ է, Իգիրմիդորտի Ալի Ռեզա Աղա, [կնիք].///: Վկա եմ, որ ճիշտ է, Իգիրմիդորտի *քյաղխոդա* Մոլլա Մուհամմադ, [կնիք].///: Վկա եմ, Գյուլիստանի Ղազար, [հայատառ և արաբատառ կնիք]. Աստծո ծառա Ղազար ՂԱԶԱՐ: Վկա եմ, որ հետևյալը ճիշտ է, Գյուլիստանի Միրզախան, [կնիք]. Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ռ[ԱՅ] ՄԻՐԶԱԽԱՆ: Վկա եմ, որ ճիշտ է, Գյուլիստանի Եղիա, [կնիք]. Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ռ[ԱՅ] ԵՂԻԱ: Վկա եմ, որ ճիշտ է, Գյուլիստանի Մկրտիչ, [կնիք]. Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ռ[ԱՅ] ՄԿՐՏ[Ի]Չ: Վկա եմ, որ ճիշտ է, Գյուլիստանի Հակոբ, [կնիք]. Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ռ[ԱՅ] ՅԱԿՈԲ: Վկա եմ, որ ճիշտ է, Գյուլիստանի

Նավասարդ, [կնիք]. Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ռ[ԱՅ] ՆԱԻԱՍԱՐԴ: Ինչպես, որ ներկայացված ձեռագրի բովանդակությամբ շարադրված է, ճիշտ է. Դիզակի *մահալի* Մելիք Եգան:

21

Էջմիածնի Աբրահամ կաթողիկոսի կողմից Կարբիի Ալիբեկլու գյուղի ռայաթներից 1736 թ. գնված ցանքատարածության ղաբալեն

Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1գ, վավ. 349, բնագիր,
մեծ. 23.5 x 34.5սմ, գիր՝ շիքասթե

Այս *շար՛հաթական* ճշմարիտ խոսքերի գրության պատճառն այն է, որ Կարապետի որդի Ալլահվերդին, Վարդանի որդի Իլիքումը, Կոբադի որդի Սարուխանը, Դավթի որդի Կոստանը, Տեր Ղուկասի որդի Ստեփանը, Մեհրաբի որդի Այումը, Ալեքսանի որդի Գասպարը, Արութինի որդի Աղաբաբը, Բարսեղի որդի Սարգիսը, Իսախանի որդի Այումը, Պողոսի որդի Օհանը, Տերյանոսի որդի Զաքարը, Ջահանգիրի որդի Բեգումը, Քյալ Ասլանի որդի Անանը և այլ քրիստոնյաներ, բոլորը Կարբիի *նահիեի* Ալիբեկլու գյուղի *ռայաթներ*, իրենց հոժար կամքով ու առանց հարկադրանքի վաճառեցին Իմամարխի Արալիքում գտնվող և իրենց գյուղի *քյոֆշան* հանդիսացող ցանքատարածությունը, որ գտնվում է Սևջուր և Ուչքիլիսա առուների միջև և նրա սահմաններն են. արևելքում Սեֆիաբադ գյուղի առուն, հարավում Սևջուրն ու նրա ավազուտը, արևմուտքում՝ Յալջաղլու Ղոբի կոչվածը, իր մեջ մտնող ամեն ինչով, քրիստոնյաների ընտրյալ և նրանց առաջնորդ Ուչքիլիսայի Աբրահամ կաթողիկոսին 12 թավրիզի *թումանով*, որի կեսը 6 թավրիզի *թուման* է: Եվ նշված գումարն ամբողջությամբ ստանալով՝ հիշյալ ցանքատարածությունը հանձնեցին հիշյալ կաթողիկոսին, որպեսզի նա ինչպես ցանկանում է, այն տնօրինի՝ [դարձնելով այն] իր չորքոտանիների համար արոտավայր, կամ ապրուստի միջոց և մշտապես օգտվելով Չայերլուբուլաղի լավ ջրից: Ոչ ոք թող նրան չխոչընդոտի ու չանհանգստացնի: Հիշյալ *ռայաթները շար՛ով* պայման դրեցին, որ. եթե այսուհետև, երբևէ որևէ մեկը նշված *քյոֆշանի* ու ցանքատարածության, նաև հիշյալ կաթողիկոսի խոշոր ու մանր եղջերավոր կենդանիների արոտի և ջրի վայր [հանդիսացող] Չայերլուբուլաղի համար վեճ սկսի

կամ խոչընդոտի այդ արոտավայրից օգտվելուն, հիշյալ *ռայաթները* նրա պատասխանը տան:
Գրվեց հիջրայի 1148 թ. մեծ շա'բան ամսի 17-ին[352]:
[կնիք]. ԱԼԼԱՀՎԵՐԴԻ, [կնիք]. ԻԼԻԳՈՒՄ, [կնիք]. ԿՈՍՏԱՆԴ, [կնիք].///, [կնիք].///, [կնիք]. ///

[Լուսանցքում]

Շարիաթական ճիշտ առքուվաճառքը կազմվեց իմ ձեռքով [կնիք]. Բարձրյալի ծառա Մուհամմադ Ղադիմ:
Նորին Գերազանցություն *շեյխ ուլ-իսլամի* կնիքը, *խութբաները, թամասուքը* և տեքստում նշված վաճառողներից երեքի համաձայնությունը տեսնելով՝ հիշյալ *մուլքերի* վաճառքին և գումարի ստացմանը վկա և տեղյակ եմ: Ամենանվաստ ծառա, [կնիք]. Վելայաթի շահի ծառա ///:
Ալլահի ծառաներից ամենանվաստ Հաջի Ռեզվան, [կնիք]. ///,
Նորին Գերազանցություն բարձրաստիճան, իմաստնագույն Միրզա Սելահ ալ-Դին Մուհամմադ Խաթաբ, [կնիք]. Սելահ ալ-Դին բ. Մուհամմադ ///,
Աստծո ծառաներից ամենանվաստ, որ Մոհամմադի դատով է բարելավվում ու ամրանում, [կնիք]. ///Մուհամմադ Ալի,
Հաստատում եմ *քյադխոդա* Օհաննեսի ո Սահակի սույն վկայությունը, [կնիք]. Աստծո ծառա Սահակ,
Վկա են Ուչքիլիսա գյուղի *քյադխոդաներ* Իսրայելը, Ավետիսը, Ջանիբեկը, Ավետը, Սահակը, Պողոսը և քահանա Մկրտիչը:

22

Համաձայնագիր հաստատված 1745 թ. Խաչենի մահալի մելիք Ուլուխանի ու *քյադխոդաների* կողմից, որով բոլոր արտակարգ՝ *սադերաթ* ու *ավարիզաթ* հարկերը պետք է այսուհետև Դոշանլու ու Ներքին Քոլատակ գյուղերից հավասարապես գանձվեն

Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 2բ, վավ. 198, բնագիր,
մեծ. 12,4 x 20,5 սմ, գիր՝ շիքասթե

Հիմնվելով Խաչեն *մահալի* մելիք Մելիք Ուլուխանի ու այլ *քյադխոդաների* կատարած մոտավոր հաշվարկի վրա, *դիվանի* կանխիկ ու բնամթերքով գանձվող *մութավաջեհհաթից* բացի, օրինական հրամանով *օլքայի* վրա դրվող *սադերաթն* ու *ավարիզաթը* Դովշանլու ու Ներքին Քո-

---

352 1736 թ. հունվարի 2:

լատակ գյուղերը հավասարապես պետք է տան, որպեսզի տարբերություն *սաղերաթի* հարցում չլինի: Երկու կողմերը, մելիքն ու *քյադխոդաները* համաձայնության են եկել, որ եթե այսուհետև այս կապակցությամբ նորից վիճեն, մեղավոր [ճանաչվեն] ու բարձրագույն *դիվան* տարվեն: Այս մի քանի խոսքը, ի նշան համաձայնության, որպես կողմերի միջև կնքված պայմագիր գրի առնվեց:

[Լուսանցքում]

Գրվեց 1158 թվականի ջումադի Բ. ամսի 26-ին[353]: [Կնիք]. Հիսուս Աստծո ծառա Ուլուխան 1158,
Վկա՝ Դիզակի մելիք Մելիք Եսայի [կնիք]. Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ն[ԱՅ] ԵՍԱԻ,
Ամենանվաստ ծառաների գիտությամբ կատարվեց. [կնիք]. ///Սեֆի,
[Կնիք]. Աստծո ծառա Մելիք Գրիգոր,
Սույնի վկա Թալիշի մելիք Մելիք Թահմուրաս, [կնիք]. Աստվածային բարեհաճության մարմնացում Թահմուրաս,
Սույնի վկա Մուհամմադ Նաղի,
Վարանդայի Մելիք Հուսեյն, [կնիք]. ///,
Մելիք Հաթամ, [կնիք]. Աստծո ծառա Հաթամ,
Սարգիս Յուզբաշի, [կնիք]. Աստծո ծառա Սարգիս,
Մելիք Բեկ, [կնիք]. Աստծո ծառա Մելիք Բեկ,
Սույնի վկա Պետրոս վանական, [կնիք]. ՊԵՏՐՈՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ,
Սույնի վկա Գրիգոր վանական, [կնիք]. ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏ,
Չելեբերդի Մելիք Ալլահղուլի [կնիք]. Աստծո ծառա Ալլահղուլի,
Եղիազար քյոխվա, [կնիք]. Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ն[ԱՅ] ԵՂԻԱԶԱՐ:

23

Ալիբեկլու գյուղի Արալիղ կոչված հանդի պատկանելությունը Էջմիածնին հաստատող 1762 թ. մաջլեսը

Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1գ, վավ. 438, բնագիր,
մեծ. 21.5 x 33 սմ, գիր՝ շիքասթե

Քանի որ այդ ժամանակ Ուչքիլիսայի կաթողիկոսի տեղապահ, իսլամին հպատակ Խունկիանոս քահանան ապահով Իրավանի ամենալուսավոր *շար'ի* դատարան եկավ և *շար'ի* անդամների կնիքներով հաստատված երկու *թողրա դաբալչե* ներկայացրեց ու պահանջեց, որ ցույց տրված

[353] 1745թ. հուլիսի 27:

դաբալչեներով Ալիբեկլու գյուղի մեջ մտնող Արալիղ *մազրաչեն* ու արոտավայրն ամբողջությամբ հիշյալ գյուղի *ռայաթները* Ուչքիլիսայի կաթողիկոսին են վաճառել, և այժմ նշված Արալիքը Իրավանի նախկին *վեզիր* Միրզա Ռահիմի որդի Միրզա Ալի Աքբարի ժառանգների հանձնակատար Ղուչի խանը և պատվարժան Աղա Աքբարը *շար'ին* հակառակ զավթել են, [որոնք] պետք է ձեռքերը ետ քաշեն հիշյալ *մահալից*: Պատասխանողը հիշյալ *դաբալչենները* տեսնելուց հետո բացատրեց, որ այդ *ռայաթները* նշված հողի մշակման իրավունքն են վաճառել, ոչ թե բուն *մուլքը*, մինչդեռ այն որպես կալվածք պատկանում է հիշյալ գյուղի *մալիքներին*: Ուչքիլիսայի օջախի ներկայացուցիչները պետք է հիշյալ *մահալը* մշակեն և *մուլքը դիվանի բահրեի* հետ *դիվանին* վճարեն: Հայցորդը նշեց, որ հիշյալ *մահալը* այդ գյուղի *մալեքի մուլքը* չէ, այլ Իրավանի նախկին գթասիրտ բեկլարբեկ Սեֆի Ղուլի խանի ժառանգներինը, որը հիշյալ *մահալի մուլքը* Սևջրից ցած գտնվող մյուս գյուղերի *մուլքի* հետ հանձնվել է նրանց հողագործներին: Այս կապակցությամբ հայցողից հստակ ապացույց պահանջվեց և վերջինս բնակիչներ Հաջի Բաբաբամ Բեկ Հաջի Բեկլուին, Ալիի որդի Ահմադ Ալիին, Մորադ Ալիի որդի Հասանին, Հախվերդիի որդի Ալլահվերդիին և Թաշթեմուր Զուլուի որդի Վելիին ներկայացրեց: Վերոհիշյալները վկայություն տվեցին հետևյալ կերպ. հիշյալ Հաջի Բաբա Բեկը վկայեց, որ Սևջրից ցած գտնվող բոլոր *մազրաչեներն* ու գյուղերը պատկանում են վերոհիշյալ Սեֆի Ղուլի Բեկի ժառանգներին, որոնք ներկայումս բացակայում են: Այդ պատճառով *մուլքը* հողագործների մոտ է մնում և հիշյալ *մահալը* այս որոշումն ունի: Մնացած վկաները նշեցին, թե՝ «Մենք ոմանցից լսել ենք, որ հիշյալ *մահալը* Սևջրից ցած գտնվող *մազրաչեներով* ու գյուղերով, նրա սեփականատերը, որ Սեֆի Ղուլի Խանի այրին էր, հողագործներին հանձնելով՝ բարեգործություն էր արել: Բավական ժամանակ հիշյալ *մահալում* հողագործությամբ ենք զբաղվել, մեզանից *մուլք* չեն գանձել, և տեսել ենք, որ մյուսները ևս հողը մշակել են ու առանց *մուլքը* հանելու բերքը տնօրինել»: Հիշյալ վկաների վկայությունից պարզ է դառնում, որ նշված *մահալը* Ալիբեկլու գյուղի մյուս *մազրաչենների* կարգից դուրս է: Այսպիսով, այդ գյուղի *մալիքները* չկարողանալով հաստատել իրենց սեփականատիրական իրավունքները, ոչ մի դեպքում չեն կարող *մուլքի* պահանջ ունենալ Ուչքիլիսայի օջախի առաջնորդներից, որոնք մշակում են հիշյալ *մահալը*: Ուչքիլիսայի կաթողիկոսի հանձնակատարները պետք է անթերի կատարեն իրենց հողագործական աշխատանքները և վարվեն այնպես, ինչպես Սևջրից ցած գտնվող գյուղերի հողագործ-

ները՝ չհենվելով այն փաստաթղթի վրա, որը մի քանի օր առաջ հայցորդի համար գրվել է: Գրվեց 1175 թ. շավալ ամսի 17-ին[354]:

24

Ղարաբաղի հայ ավագների, մելիքների, քահանաների ու այլ բնակիչների 1763 թ. մահզարը Հովհաննեսին Աղվանից կաթողիկոս հաստատելուն տրված համաձայնությամբ

Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 2բ, վավ. 208բ, բնագիր,
մեծ. 25.5 x 61սմ, գիր՝ շիքասթե - նասթաալիղ:

Ղարաբաղի *օլքայի* մահմեդական գեղջավագների, *քյադխոդաների*, մեծամեծների ու տանուտերերի մի խումբ, նաև այնտեղի հայ մելիքները, *քյադխոդաները*, քահանաներն ու ողջ բնակչությունը տեղեկացնում ու հայտարարում են այն մասին, որ հնագույն ժամանակներից մինչ օրս հիշյալ *մահալների* հայերի հոգևոր առաջնորդնորդությունն ու կաթողիկոսությունը անցյալի դրախտաբնակ Սեֆյան շահերի պարտադիր գործադրության ենթակա հրամանագրերի ու հիշյալ *վիլայեթի* նշանավոր անձանց գրությունների հիման վրա սերնդեսերունդ փոխանցվել էր Աղվանքի Եսայի կաթողիկոսին: Օրերս հիշյալ Եսայի կաթողիկոսի եղբորորդի, նմանների մեջ լավագույն Օհաննես կաթողիկոսի դրական ջանքերից, խելամտությունից ու հոգածությունից գոհ ու շնորհակալ լինելով՝ համաձայն ենք, որ իր տոհմական կաթողիկոսարանում նախկինի պես և իր պապերի կարգով կաթողիկոսությունը վարի, զբաղվի սրբազան էությանը օրհնելով և կատարի իր պարտականությունները՝ պայմանով, որ այսուհետև եթե շրջապատի հոգևորականներից կամ այլ որևէ մեկը Օհաննես կաթողիկոսի դեմ փաստարկներ ու վեճ ունենա, նրա խոսքերն ու գրությունները անվավեր, անօրինական ու անհիմն ճանաչվեն: Ով որ այս իրողությանը վերահասու ու լավատեղյակ է, թող իր անունը այս թղթի վրա գրի ու իր կնիքով այն զարդարի, իսկ եթե գրագետ չէ, թող թույլ տա իր փոխարեն գրեն: Գրվեց 1176թ. պաշտելի շա'բան ամսի 5-ին[355]:

1. Ինչպես, որ նշվում է, ճիշտ է, և առաջնորդությունն Արարչինն է, Թուշմալի գեղջավագ Ֆարզ Ալի Բեկ Քյաբիրլու/// [կնիք]. Աստծո ծառա Ֆազլ Ալի,

---

[354] 1762 թ. մայիսի 11:

[355] 1763 թ. փետրվարի 19:

2. Ինչպես, որ տեքստում գրված է, ճիշտ է և իրականությանը չի հակասում, Մուհամմադ Ղասեմ բ. Դուրբանդ Բեկ [կնիք]. Աստծո ծառա Մուհամմադ Ղասեմ,
3. Ինչպես, որ տեքստում գրված է, ճիշտ է և իրականությանը չի հակասում, պատվարժան Շարաֆ *Խան* Բեկ [կնիք]. Աստծո ծառա Շարաֆ Խան,
4. Այն, ինչ տեքստում գրված է, օրինական է ու ճշմարիտ, սխալ չկա, պատվարժան Միքայել Բեկ, [կնիք]. /// Միքայել,
5. Ինչպես, որ տեքստում գրված է, ճիշտ է և սխալ չկա, պատվարժան Նամազ Բեկ [կնիք]. Աստծո ծառա Նամազ Ղուլի,
6. Ինչպես, որ ձեռագրում նշվում է գոհունակության ու հաստատման կապակցությամբ, ճշմարիտ է և իրականությանը չի հակասում, բարձրաստիճան Մուհամմադ Ղուլի Բեկ, [կնիք]. ///,
7. Ինչպես, որ այս տեքստում է, օրինական է ու հորինված չէ, Ալի Ղուլի Բեկ, [կնիք].///,
8. Ինչպես, որ այս տեքստում է, օրինական է ու հորինված չէ, Մուհամմադ Ալի Բեկ, [կնիք]./// Աստծո ծառա Մուհամմադ,
9. Ինչպես, որ տեքստում գրված է, ճիշտ է և իրականությանը չի հակասում, Աստծո ծառա Հազրաթ Ղուլի Բեկ,
10. Այն, ինչ տեքստում գրված է, ճիշտ է և իրականությանը չի հակասում, *միր-նազեր* ամենանվաստ ծառա Բայրամ Ղուլի Բեկ [կնիք]. Աստծո ծառա Բայրամ Ղուլի,
11. Ինչպես, որ տեքստում գրված է, ճիշտ է և իրականությանը չի հակասում, Թարթարի համայնքի *ամիր-ալ-ումարա* պատվարժան Ալի Հուսեյն Բեկ,
12. Ինչպես, որ այս տեքստում գրված է, ճիշտ է և իրականությանը չի հակասում, պատվարժան Մուհամմադ Ղասեմ Բեկ [կնիք]. ///,
13. Ինչպես, որ այս տեքստում գրված է, ճիշտ է և Աստծո դեմ չէ, Ջաբրայիլ Բեկ [կնիք]. Չկա Աստված բացի Ալլահից, նրանն է իշխանությունն ու արդար իրավունքը, Աստծո ծառա Ջաբրայիլ, 1112,
14. Ինչպես, որ այս տեքստում գրված է, ճիշտ է և իրականությանը չի հակասում, Վարանդայի *մահալի* մելիք, պատվարժան Մելիք Շահնազար, [կնիք]. Աստծո ծառա Շահնազար,
15. Այն, ինչ վերը գրվեց, օրինական է, ճշմարիտ և իրականությանը չի հակասում, Դիզակի *մահալի* մելիք Եսայի [կնիք]. Աստվածային ողորմածության կերպավորում Սայի,

16. Ինչպես, որ տեքստում շարադրվեց, ճիշտ է և սխալ չունի, Խաչենի *մահալի* մելիք Միրզախան, [կնիք].///Միրզա խան,
17. Այն, ինչ վերը գրվեց, օրինական է ու ճշմարիտ, իրականությանը չի հակասում, Մելիք Վելի Մուհամմադ,
18. Ինչպես, որ այս տեքստում գրվել է, ճիշտ է և սխալ չունի, Ղարաղոյունլուի գեղջավագ պատվարժան Մուհամմադ Աղա [կնիք]. ///Մուհամմադ,
19. Ինչպես, որ վերը գրվեց, օրինակ է, ճշմարիտ և իրականությանը չի հակասում, Հաջի Աղա Ղարաղոյլու, [կնիք]. Ապավինում եմ Ալլահին, նրա ծառա///,
20. Այն, ինչ գրվեց օրինական է, ճիշտ և անսխալ, [կնիք]. ///Աստծո ծառա Ջամիլ,
21. Ինչպես, որ տեքստում գրվեց, ճիշտ է և իրականությանը չի հակասում, պատվարժան Միրզա Իսքանդար Բեկ Հաջիլու [կնիք]. ///Իսքանդար,
22. Ինչպես, որ վերը նշված է, օրինական է և հորինված կեղծիք չէ, Ղազախի Իսա Բեկ [կնիք]. Ապավինում եմ Ալլահին, նրա ծառա Իսա,
23. Ինչպես, որ գրված է, ճիշտ է և կեղծ հորինվածք չէ, Սուլեյման Աղա Բոյ Ահմադլու, [կնիք]. Ապավինում եմ Ալլահին, նրա ծառա Սուլեյման,
24. Ինչպես, որ վերը գրվեց, օրինական է և հորինվածք չէ, Մուհամմադ Ռեզա Բեկ Հաջիլու, [կնիք].///
25. Ինչպես, որ վերը գրվեց, ճիշտ է և հորինված չէ, Հուսեյն Ալի Բեկ, [կնիք]. Աստծո ծառա Հուսեյն,
26. Ինչպես, որ վերը գրվեց, ճիշտ է և հորինված չէ, Մուհամմադ Բեկ Ջարչիլու, [կնիք].///Մուհամմադ,
27. Ինչպես, որ նշված է, ճիշտ է և հորինված չէ, Ալի Աղա Ջարչիլու [կնիք].///Ալի,
28. Ինչպես, որ նշվեց, ճիշտ է և հորինված չէ, Հաջի Լազեմ Քաբիրլու [կնիք]./// Լազեմ,
29. Ինչպես, որ գրվեց, ճիշտ է և հորինված չէ, Ռասուլ Բեկ [կնիք]. Չկա Աստված բացի Ալլահից, նրա ծառա Ռասուլ,
30. Ինչպես, որ վերը գրվեց, ճիշտ է և հորինված չէ, Մուհամմադ Ղուլի Բեկ Ղարադաղլու [կնիք]. Մուհամմադի տոհմի ծառա Ղուլի,
31. Ինչպես, որ գրվեց, ճիշտ է և հորինված չէ, Դարգահ Բեկ Ջարչիլու [կնիք].///,

32. Ինչպես, որ գրվեց, ճիշտ է և հորինված չէ, Մուհամմադ Աղա [կնիք]. Աշխարհը լուսավորվեց Մուհամմադի ջահով 1157,
33. Ինչպես, որ գրվեց, ճիշտ է և հորինված չէ, Մելիք Ասադ [կնիք]. Աստծո ծառա Մելիք Ասադ:

25

Գանձակի ու Ղարաբաղի հայ գեղջավագների, մելիքների ու պաշտոնյաների կնիքներով ու ստորագրություններով 1794 թ. մահզարը՝ գրված ի նշան համաձայնության Սարգսի Աղվանից կաթողիկոս հաստատվելուն

Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 2բ, վավ. 241ա, նորոգված բնագիր
մեծ. 38.5 x 63սմ, գիր՝ շիքասթե - նասթաալիղ:

Այս ճշմարիտ խոսքերի գրության ու իրական փաստաթղթի կազմության պատճառն այն է, որ հին սովորույթն ու մշտապես գործող կարգը այսպես է եղել և այս երկրում կաթողիկոսի նշանակման հարցում հետևյալ ավանդույթով են առաջնորդվել, որ երբ հայ քրիստոնյա ժողովրդի կաթողիկոսներից մեկը մահանում է, այն հոգևորականին, որին խելամիտ, արդար ու հավատի մասին հոգ տանելու հարցում փորձված են համարում, ընդհանուր համաձայնությամբ վկայություն են տալիս, համախոսական գրում ու ներկայացնելով *օլքայի* պատվարժան *բեկլարբեկիի* ծառաներին՝ պարտադիր գործադրման ենթակա հրամանագիր է տրվում: Նրա հաստատումը քրիստոնյա առաջնորդի ու ինքնուրույն կաթողիկոսի դիրքում տեղի էր ունենում առանց Ուչքիլիսայի կաթողիկոսի թույլտվության: Ժամանակ առ ժամանակ, երբ Իրանի տարածքը լուսավորվում էր շահական միապետության շողերով, բարձրաստիճան *բեկլարբեկի* ծառաները այս իրողության հանգամանքների մասին զեկուցում էին Նորին Մեծություն շահի պալատի մերձավոր պաշտոնյաներին և նրա [բեկլարբեկի] խնդրանքով ու հաստատման հիման վրա արդարադատ արքունիքից պարտադիր գործադրության ենթակա հրաման էր հրապարակվում ի հաստատումն կաթողիկոսի կաթողիկոսական իրավունքների և հայտարարում նրան որպես ինքնուրույն պատվարժան կաթողիկոս: Համապատասխանաբար այժմ, երբ կաթողիկոս չկա, ով որ Սարգիս քահանային, որն Աղվանքի կաթողիկոսների տոհմից է, արժանի ու համապատասխան է համարում Գանձասարի, Ղարաբաղն ու Շիրվանը ներառնող Աղվանից կաթողիկոսության դիրքին, որը միշտ նրա նախնիներին է հատկացված եղել և ընդունում է

նրա կաթողիկոսությունը, ապա թող լուսանցքում իր թանկագին կնիքով հաստատի ու ստորագրությունով զարդարի, որպեսզի այս փաստաթուղթը ներկայացվելով պաշտելի պատվարժան *բեկլարբեկի* ծառաներին, Աղվանքի կաթողիկոսությունը այն պատվելիին հանձնվի և նրա վստահությունը, հարգն ու պատիվը ավելանա: Գրվեց 1209թ. ռաբի' առաջին ամսին[357]:

1. Չելեբերդի *մահալի* մելիք Մեջնուն Բեկ, [կնիք]. Աստծո մեղավոր ծառա Մեջնուն,
2. Թալիշի *մահալի* մելիք Մելիք Ալլահղուլի Բեկ[358], [կնիք]. Աստծո ծառա Ալլահղուլի,
3. Քիլիսաքենդ[359] գյուղի *քյադխոդա*, նմանների մեջ լավագույն Ավետ քյոխվա [կնիք]. Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ռ[Ա] ԱԻԵՏ ՌՄԺԱ,
4. Մեծատունների գլխավոր Ենիքենդ գյուղի[360] *քյադխոդա* մուղդուսի Հարություն, [կնիք]. Մ[Ա]ՀՏ[Ե]ՍԻ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՌՄԺԳ,
5. Չայքենդի[361] *մահալի* մելիք Մելիք Սարգիս,
6. Գանջաբասանի նախկին մելիք Մելիք Ծատուր, [կնիք]. Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ռ[Ա] ԾԱՏՈՒՐ,
7. Սոնղուրաբադի[362] մելիք Մելիք Յուսուֆը[363],
8. Ջրաբերդի Պողոս քահանա [կնիք].///,

---

[357] 1794թ. սեպտեմբերի 26 – հոկտեմբերի 26:

[358] Իսկ Թալիշի հայ մելիք Աբովի անունը նշվում է Ալլահղուլի ձևով, որը նրա հայկական ամբողջական Աստվածաբով կամ Ասաբով անվան պարսկերենի թարգմանված տարբերակն է:

[359] Քիլիսաքենդը Գանձակ քաղաքի հայկական թաղամասերից ամենամեծն է, որը տեղադրված էր Գանձակ գետի ձախափնյակում և առավել բարձրադիր էր մահմեդական թաղամասերի համեմատությամբ:

[360] Սա ամենայն հավանականությամբ Գանձակի Նորաշեն թաղամասի թարգմանական տարբերակն է: Այն գտնվում էր Գանձակի ձախափնյա՝ գլխավորապես թրքաբնակ հատվածում՝ նշանավոր մեյդանից դեպի հյուսիս արևմուտք:

[361] Չայքենդը Գետաշենն է, որի բնակչության նախնիներն ըստ Մ. Բարխուտարյանցի գաղթել էին Խաչեն, Ջրաբերդ ու մասամբ Վարանդա գավառներից

[362] Սոնղորաբադը Ոսկանապատ գյուղի տեղական բարբառային ձևի՝ Սկնապատ ձևի տարբերակն է (այս տեղանվան մասին մանրամասն տե՛ս ներածության մեջ):

[363] Ոսկանապատի Մելիք Յուսուֆ Գ-ն մահացել է 1826թ. (Ե. Լալայան, Գանձակի գավառ, Ա հատոր, էջ 58):

9. Թալիշի Արիթուն քահանան [կնիք]. Մ[Ա]ՀՏ[ԵՍ]Ի ՀԱՐՈՒԹ[ԻՒ]Ն,
10. Գանջաբասանի Սամուել քահանան,
11. Շամխորի Բաղդասար քահանան,
12. Բայանի[364] Գաբրիել քահանան,
13. Սոնղորաբադի Սարգիս քահանան,
14. Քիլիսաքենդի Երեմիա քահանան,
15. Չայքենդի Մեսրոբ քահանան,
16. Աղվանքի Սահակ քահանան,
17. Չովդարի[365] Մեսրոբ քահանան, *
18. Աղվանքի Սարգիս քահանան,
19. Աղվանքի Պետրոս քահանան [կնիք]. Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ռ[Ա] ՊԵՏՐՈՍ Վ[Ա]ՐԴ[ԱՊԵՏ],
20. Քիլիսաքենդի մուղդուսի Օհանը,
21. Քիլիսաքենդի մուղդուսի Ավետիսը,
22. Քիլիսաքենդի Խոջա Ստեփանը,
23. Քիլիսաքենդի Խոջա Պողոսը,
24. Քիլիսաքենդի մուղդուսի Ապրեսը,
25. Քիլիսաքենդ փողոցի *քյադխուդա* Գաբրիելը,
26. Քիլիսաքենդցի Սարգիս ներկարարը,
27. Քիլիսաքենդցի Այաթի որդի Պողոսը,
28. Քիլիսաքենդի փողոցի *քյադխուդա* Պողոսը,
29. Քիլիսաքենդցի Բաղդասարը,
30. Քիլիսաքենդցի Խոջա Բայանի որդի Օհանը,
31. Քիլիսաքենդցի մուղդուսի Հակոբի որդի Պողոսը,
32. Ջուլհակ վարպետ Վարթազարը,
33. Քիլիսաքենդցի Ալիի ժառանգ Սիմեոնը,
34. Դերձակ Շահվերդին,
35. Քիլիսաքենդցի *բազազ* Մալխասը,
36. Ղուլիի որդի Աբրահամը,

---

[364] Ըստ Ե. Լալայանի Բայեան կամ Բանան գյուղը տարածվում էր Արթենաջրի ձախ ափին, երկու երկար ու ցածր բլրակների գագաթներին, Հարցիանգիստ գյուղից դեպի հարավ (Ե. Լալայան, Գանձակի գավառ, Ա հատոր, էջ 100):

[365] Գյուղի պատմական անունը Հարցիանգիստ է, որը Չովդար անվան հետ զուգահեռաբար գործածվել, XVIII դարավերջի գրավոր աղբյուրներում (Ս. Կարապետյան, Հյուսիսայի Արցախ, էջ 241):

37. Քիլիսաքենդցի Սարգիս *բազազը,*
38. Քիլիսաքենդցի *բազազ* Գաբրիելը,
39. Քիլիսաքենդցի *բազազ* Աղաջանը,
40. Քիլիսաքենդցի մուդդուսի Սահակը,
41. Քիլիսաքենդցի Մկրտումի որդի Աղաջանը,
42. Քիլիսաքենդցի Ավանեսը,
43. Քիլիսաքենդցի Աբրահամ քահանան,
44. Ներսես քահանան,
45. Քիլիսաքենդցի Օհան քահանան,
46. Քիլիսաքենդցի Ավանես քահանան,
47. Քիլիսաքենդցի Մարտիրոս քահանան,
48. Քիլիսաքենդցի Մաթոս քահանան,
49. Ենիքենդցի Զաքարիա քահանան,
50. Ենիքենդցի Պետրոս քահանան,
51. Ենիքենդցի Հակոբը,
52. Ենիքենդցի Գիրքորը,
53. Ենիքենդցի Գաբրիելը,
54. Ենիքենդցի Պողոսը,
55. Ենիքենդցի Հովակիմը,
56. Ենիքենդցի Ավանեսը,
57. Ենիքենդցի Պողոսը,

1. Մուհամմադ Ամին Բեկ Զիյադօղլիի պատվարժան *շարֲի* անդամները հաստատում են Սարգիս կաթողիկոսի կաթողիկոսական իրավունքները, [կնիք]. Աստծո ծառա Մուհամմադ Ամին Զիյադօղլի,
2. Նորին Սրբազնություն Ախունդ Մոլլա Յուսեֆ *փիշնամազը* այս իրողության ազնիվ վկաներից է,
3. Պատվելի Աղա Ֆաթհալի Բեկ Զիյադօղլին վկայում է հիշյալ կաթողիկոսի այդ դիրքին արժանի լինելու մասին, [կնիք]./// Զիյադօղլի,
4. Պատվարժան Մոհիբ Ալի Բեկ Զիյադօղլին հիշյալ կաթողիկոսին արժանի է համարում այդ դիրքին, [կնիք]. ///Մոհիբ Ալի,
5. Ասադալլահ Բեկ Զիյադօղլի Աղան ընդունում է այս կաթողիկոսի իր դիրքին արժանի լինելը, [կնիք]. ///Ասադալլահ Զիյադօղլի,
6. Աղա Մուսթովֆի Բեկ Զիյադօղլին հաստատում է այս իրողությունը, [կնիք]. Աստծո ծառա Մուսթովֆի Զիյադօղլի,

7. Նորին Գերազանցություն շեյխերի շեյխ, նախկին *մութավալլի* պատվարժան Շեյխ Մուհամմադ Զամանը ևս հաստատում է, [կնիք]. ///ժամանակի տերը[366],
8. Պատվարժան Հաջի Ռահիմ Բեկը այս իրողության հաստատման կողմնակիցներից է, [կնիք]. Աստվածային ողորմածության մարմնավորում Ռահիմ,
9. Դրախտաբնակ բարձրաստիճան գրագիր Ահմադի որդի պատվարժան Յաղուբ Բեկ Ռահիմին այս հաստատողներից է [կնիք]. Աստծո ծառա Յա'ղուբ,
10. Բարձրաստիճան *իշիք աղասի* Աղասի Բեկը ընդունում է հիշյալ կաթողիկոսի արժանի լինելը, [կնիք]. Աստծո ծառա Աղասի,
11. Նորին Գերազանցության բարձրաստիճան Յուսեֆ Բեկ *թահվիլդարը* կողմ է հիշյալ կաթողիկոսի հաստատմանը, [կնիք]. Ապավինում եմ Ալլահին, Աստծո ծառա Յուսեֆ,
12. Քաղաքի *դարուղա* բարձրաստիճան Աղա Բեկն ընդունում ու հավանություն է տալիս կաթողիկոսի այդ դիրքին, [կնիք]. Աստծո ողորմածության մարմնավորում Աղա,
13. Գանջաբասանի *մահալի մինբաշի* պատվարժան Իսրայել բեկը ընդունում է հիշյալ կաթողիկոսի արժանավորությունը, [կնիք]. Աստծո ծառա Իսրայել,
14. Քաղաքի *նայեբ* բարձրաստիճան Հասան Աղան այս ընդունողներից է, [կնիք]. Աստծո ծառա Մուհամմադ Հասան,
15. Քաղաքի *քալանթար* բարձրաստիճան Աղա Հուսեյնը այս գրվածին համամիտ է, [կնիք]. Աստծո ծառա Մուհամմադ Հուսեյն,
16. Շամխորի *մինբաշի* բարձրաստիճան Հասան *Խան* Բեկը այս գրվածին համամիտ է,
17. Քյուրաքբասանի[367] *մահալի* մելիք Մելիք Բարսիղը ընդունում է այս, [կնիք]. Աստծո ծառա Բարսեղ,
18. Գյանջաբասանի բարձրաստիճան մելիք Մելիք Մուհամմադ խանը ընդունում է այս միտքը, [կնիք]. Աստծո ծառա Մուհամմադ խան,

---

366 12-րդ իմամին բնորոշող հատկանիշն է:

367 Քյուրակ-Բասանը նշվում է Գանձակի քաղաքի մերձակայքում՝ դեպի արևելք: Որպես հայաբնակ գյուղ այն հիշտակվում է իր Սբ. Աստվածածին եկեղեցով և Օհան Տեր-Առաքելյանց քահանայով 1839 թ. (Ս. Կարապետյան, Հյուսիսային Արցախ, էջ 419):

19. Քաղաքի նախկին *քալանթար* բարձրաստիճան Հաջի Աղան հաստատում է այս միտքը, [կնիք]. Աստծո ծառա Հաջի,
20. Չայլու փողոցի *քյադխոդա* բարձրաստիճան Բաբա Ղուչե Բեկը ընդունում է նրա կաթողիկոսությունը, [կնիք]. Աստծո ծառա Բաբա Ղուչի,
21. Զառաբի փողոցի *քյադխոդա* բարձրաստիճան Մուհամմադ Աղան այս մտքին համաձայն է, [կնիք]. ///Մուհամմադ,
22. Սաբուղլու փողոցի *քյադխոդա* բարձրաստիճան Մուհամմադ Աղան ընդունում է նրա համապատասխան լինելն այդ դիրքին, [կնիք]. Ով Մուհամմադ,
23. Իմամլու փողոցի *քյադխոդա* պատվարժան Հաջի Աղամալն իր համաձայնությունը տվողներից է,
24. Պատվարժան Հասան Բեկ *ջառչիբաշին* այս միտքն ընդունում ու հաստատում է, ով պաշտելի և բարձրյալ Տեր, [կնիք]. ///Մուհամմադ Հասան 1183,
25. Նորին Գերազանցություն գրագիր Միրզա Աղասին հաստատում է, [կնիք]. Աստծո ծառա Աղասի 1186,
26. Պատվարժան Նաղի Բեկ *մոհրդարն* ընդունում է այս, [կնիք]. Մուհամմադ իմամ Նաղի,
27. Հաջի Ղադիմ *բազազբաշին* ընդունում է այս, [կնիք]. Աստծո ծառա Մուհամմադ Ղադիմ,
28. Պատվարժան Հաջի Մելիք Բեկ *յուզբաշի* Չոլաքն այս ընդունողներից է,
29. Մեծամեծների ավագ Սեֆի *Խան* Բեկ յուզբաշի Ղըզըլ Հաջիլուն այս հաստատողներից է,
30. Քյուրաքբասանի *մահալի ղազի,* իմաստուն Մուհամմադ Էֆենդին ընդունում է այս, [կնիք]. ով Մուհամմադ,
31. Նորին Գերազանցություն Ղարասաղալ գյուղի գեղջավագ պատվարժան Հուսեյն Չելեբին ընդունում է կաթողիկոսի արժանավորությունը,
32. Պահակազորի պետ, պատվարժան Մեհր Ալի Բեկն ընդունում է այս, [կնիք]. /// Մեհր Ալի,
33. Մեծամեծների ավագ Բալա Բեկ *յուզբաշի* Դաշլուն այս ընդունողներից է,
34. Մեյֆիլլու համայնքի *յուզբաշի* պատվարժան Քյալբա'լի բեկը ընդունում է նրա համապատասխանությունը իր դիրքին,

35. Մեծամեծների ավագ Ալի Բեկ *յուզբաշի* Ղափանլուն այս հաստատողներից է,
36. Մեծամեծների գլխավոր, քուրդ մելիք Վելի Մուհամմադ Բեկը նրա կաթողիկոսության կողմնակիցներից է,
37. Չահարզադ փողոցի *քյադխոդա* երկու սրբատեղիների [Մեքքա և Մեդինա] հաջի Քազեմն այս հաստատում է ու վկա է,
38. Շահսևանների փողոցի *քյադխոդա* Հաջի Ռաբի'ն այս խոսքը հաստատողներից է,
39. /// *քյադխոդա* Աղա Բաբա Բեկը հաստատում է այս միտքը, [կնիք]. ///Աստծո ծառա Աղա Բաբա,
40. Մեծամեծների գլխավոր Աթթարի փողոցի *քյադխոդա* Ալի Նաղի Բեկն իր համաձայնությունն է տալիս, [կնիք]. Ով իմամ Ալի Նաղի,
41. Պատվարժան Գորգին Բեկ *դուլլարաղասին* համաձայն է, [կնիք]. Ապավինում եմ Ալլահին, նրա ծառա Գորգին,
42. Մեծամեծների ավագ սաֆի քուրդ Սեիդ Մա'սում Բեկ *յուզբաշին* հավաստում է հիշյալ կաթողիկոսի արժանավորության մասին,
43. Մեծամեծների ավագ Ադիգյոզալ բեկ Զազալու *յուզբաշին* հաստատում է այս խնդիրը,
44. Սարաբի համայնքի *քյադխոդա* պատվարժան Շիրին Աղան ընդունում ու հաստատում է,
45. Շամքորբասանի *մահալի* մելիք Մելիք Նաբին տալիս է իր համաձայնությունը, [կնիք].///,
46. Նմանների մեջ գլխավոր Քազեմ քյոխվան հաստատում է այս պահանջը, [կնիք]. Ով Իմամ Քազեմ,
47. Պատվարժան Մուհամմադ Բեկ Մոշրեֆը ընդունում է կաթողիկոսի արժանի լինելը [այդ դիրքին], [կնիք].///
48. Նմաններից լավագույն *ջենսի թահվիլդար* Մուհամմադ Ալի Բեկը հիշյալ կաթողիկոսի արժանավոր լինելը ընդունողներից է, [կնիք]. ///Մոհամմադ Ալի,
49. Պատվարժան *նազիր* Հաջի Թարիվերդին հաստատում է կաթողիկոսի արժանի լինելը [այդ դիրքին], [կնիք]. Աստծո ծառա Թարիվերդի,
50. Հարգարժան ազնվական, *վեզիր* Միրզա Մոհսենը հավաստում է հիշյալ կաթողիկոսի արժանի լինելը [այդ դիրքին], [կնիք]. Աստծո ծառա, Մոհսեն Նասիրի:

۱. قباله نصف یکقطعه باغ واقع در قریهٔ اشترک که در سال ۱۶۳۰ میلادی موسس خلیفه از هدیه بنت مراد ایروانی خرید

یا مالک الملک

الحمد لله الذی احل البیع و الشری و حرم الغصب و الربوا و صلی الله علی محمد المصطفی و علی المرتضی و الهما الاتقیا علیهم صلوات الله الملک الاعلی و بعد غرض از تحریر و تسطیر این ارقام شرعیه و باعث بر تقریر و تنسیق این کلام مرعیه انست که حاضر شد بعالیمجلس شرع معظما لازم الانقیاد و الاتباع صایبه ایروان و تومان نخجوان صانه الله علیه عن تطرف الامه و الحدثان وکیل ثابت الوکالة مسماة هدیه بنت مراد ایروانی هو الوکیل ساعد محمد ربیع و بفروخت مع التطوع و العقل و الاختیار و فقدان الکراهه و الاجبار بمعجز ال مسیح و اعلم بین المسیح موسس خلیفه اوج کلیسیایی همکی و تمامی انچه را که باو بارث عامه بلوکلة بموکله مزبوره انتقال یافته که آن همکی و تمامی نصف یکقطعه باغیست واقع در قریه اشترک المحدود بطریق الاوشکان و بباغ کسبر و بباغ شاه نظر و بصحرا بمبلغ مسمی و ثمن معین که قدر آن بوجه باشد پنجتومان تبریزی فضی صفوی جید جدید رایج المعامل نصفه توضیحا" و تأکیدا" الاصل دو تومان و پنجهزار دینار الموصوف بمبایعه صحیحه شرعیه مشتمل برجمیع شرایط و ارکان خالی از کل نواقص و بطلان مثل قبض و اقباص در ثمن و تسلیم و تسلم را مثمن و وکیل بایع مزبوره در هنکامی که عالم بقیمت مبیع فی یوم البیع بود اسقاط جمیع خیارات شرعی نموده کماسیماخیارالغبن فاحشا کان او افحش و غرامت بر بایعه مزبوره است عند خروج المبیع مستحق للغیر فعلیها رد الثمن او تخلیص المثمن اکنون بموجب این مبایعه شرعیه تمامی مبیع موصوف حق طلق و مال مختص خاص خالص مشتری مزبور است و اوراست تصرف مالکانه در ان کما بتصرف الملاک فی املاکهم الحقوق فی ایدیهم بأی وجه شاء و اراد جری ذالک فی شهر جمادی الاولی سنه ۱۰۴۰.

[در حاشیه]

المبایعه الشرعیه کما نشریح فی المتن و وقع لدی حرره الی [مهر]:///

وقع المضمون بمحضری حرر سواد [مهر]:///

۲. قباله و مصالحه املاک واقع در دره‌کند که در سال ۱۶۳۱ میلادی خواجه میکاییل ولد خواجه سفر از علی بیک نایب بیگلربیگ چخور سعد خرید

هو المالک بالحق

سپاس و ستایش مالک الملکی را لایق و سزاوار است که لالهٔ اعتقاد کلزار موحدین را برغم ابوت جاحدین و مشرکین در بساتین ریاض مناظرهٔ شاهدان معارف دین متین بنسیم سحرکاه هوای بهارستان حق و تعین

جندان خضرت و شادابی داده که خضر هدایت صراط المستقیم از حضرت
ساقه حق ایت ایقان آن لالهٔ طریق هدایت را نسبت بهر کس از مؤمنین
هدایت بخش روضه اسلام نموده و از اضلال نکال ذلت نصرانیت و یهودیت
خلاصی داده نقیض عقل و معاش حق‌شناسی از افاضه رشحاتش فرض
رسان هر خاص و عام کشته جل جلاله وعم نواله وصلوة صلوات ناحیات
لایحفه مجلس روح افزای صاحب لوای شفاعت که قوام قابلیت قبول عبادات
منوط و مربوط باداء صلوات زاکیات اوست و نسخ ملل و ادیان سابقه بطلوع
افتاب حقیقت او صلوا علیه و علی اله اجمعین اما بعد باعث بر تحریر
اینمحررات شرعیه المقدمات و غرض از تنسیق این کلمات مرعیه الغایات
بلند النهایات آنست که حاضر شد بعالیمجلس شرع مطاع‌لازم الانقیاد و
الاتباع ضاحیه ایروان و تومان نخجوان صانه الله تعالی عن تطرق الآفة و
الحدثان رفعت و معالی پناه عزت و عوانی دستکاه مقیم بیک یساول صحبت
نواب نامدار مملکت مدار کردون وقار خورشید اشتهار سپهر اقتدار عدالت
شعار احسان مدار امیر الامراء العظام ملجاء الخوانین الکرام مؤتمن العظمة
والشوکة و الاقبال و الاحتشام مآمن السلاطین بین الانام بیکلربیکی
چخورسعد ابقاء الله بالسعادة و المجد بوکالة ثابته والد اعیانی خود و هو
عالیحضرت رفعت و معالی پناه عزت و عوانی دستکاه عمدة الاعیان العظام
شمس‌الرفعة و العزة علی بیک منجمله نواب معظم له بالطوع والاختیار
[بدون] الکراهة والاجبار بفروخت همکی و تمامی انچه راکه ملک متصرف
فیه شرعی ابتیاعی موکل معز الیه بوده که آن عبارتست از ده باب خانه و دو
ایوان مع یکقطعه باغ معین مشجر واقع در بالا دره‌کندی محدود بباغ
ملازمان حضرت شیخ الاسلامی علیه ظله السامی از طرف شمال و بشط
زنکی از طرف غرب و بکوچهٔ باغات دره‌کندی دملی‌کندی و بکلیسیا از طرف
صله و شرق و یکباب طویله مع یکباب بالاخانه متصله بخانهای مزبور و
غیره معمورات لازمه ان با جمیع توابع و لواحق و مضافات و منسوبات فی
تقبل التملیک و التملک بزبدة المسیح بین‌امثاله فی نحلته خواجه میکائیل
بن خواجه سفر جولاهی و مشتری مزبور بخرید انمبیع مزبور را از بایع
مومی الیه بمبلغ مبین و ثمن معین که قدر و کمیت آن بوده باشد پنجاه و
پنجتومان تبریزی فضی صفوی جید جدید رایج المعامله نصف توضیحا" و
تأکیدا" اعلی لاصل بیست و هفت تومان و پنجهزار دینار الموصوف بمبایعهٔ
صحیحه شرعیه و معاقدهٔ صریحه مرعیه مشتمله برجمیع شرایط و ارکان
خالیه از کل نواقص و بطلان جاریه بر طبق شریعه شریفه خیرالانام علیه
الف التحیة و السلم مثل ایجاب و قبول و قبض و اقباض در ثمن و تسلیم و
تسلم در مثمن و رؤیه معتبره حسب العقد و تفریق و تفرق ابدان بعده و بایع
مومی‌الیه در هنکامی که عالم بقیمت مبیع فی یوم البیع بود اسقاط جمیع
خیارات شرعی نمود خصوصا" مصالحه اسقاط عن افاحش کان او افحش
غبین او منعقد جزءا او کلا" بمبلغ پنجتومان تبریزی فضی صفوی نصفه دو

تومان و پنجهزار دینار الموصوف نمود که مجموعا ثمن و عوض مصالحه عن شصت تومان تبریزی بوده باشد و غرامت بر بایع مشارالیه است عند خروج المبیع مستحق للغیر فی رد الثمن او تخلیص المثمن. اکنون بموجب اینمبایعه شرعیه تمامی مبیع مزبور کشت حق طلق و مال مختص خاص خالص مشتری مزبور و اختیار مر اوراست که بعد الاخراج اللخمس المبیع المزبور للسادات الکرام ابدت سلسله الی یوم القیام بهر کونه که خواهد و اراده نماید در بیع مزبور تصرف کند کماینتصرف الملاک فی املاکهم و ذوی الایادی فی حقوقهم بای وجه شآء و اراد جری و ذالک فی شهر ربیع الثانی سنه احدی و اربعین بعد الالف من الهجرة النبویة المصطفویه المحمدیه علیه الف الصلوة و اکمل التحیة و الحمد برب العالمین.

[در حاشیه]

اقر البایع الطایع الراغب المرید المختار
بصحة هذه المبایعه الصحیحه الصریحه الشرعیه
بحزافیرها من البدایة الی النهایة لدی
واعترف المقر المزبور الموالیه کما فی هذه الصحیفه
بین یدی صالح [مهر]:///

۱. بموجبی که در متن نوشته شده است قبول بندهٔ درگاه است مقیم ولد علی‌قلی [مهر]:

۲. بموجبی که نوشته شده است قبول است العبد علی[مهر]:

احضار المجلس:

۳. کمالات اکتسابان مولانا محی الدین محمد و مولانا محمد رضا و مولانا عرابی و رفعت پناه سعادت مآب مراد اقا ایروانی و مطیع الاسلام الله ویردی کشیش بن سیامون /// و مسمی ماسوم بن طسعی جولاهی و یاقوب ولد یلازار جولاهی و کریکور ولد جانی ارجه و ماطوس بن یحی ارجه و غیر هم من الحضور

۴. واهی ولد اوادس، واوهان برادر وی، بخشی بن امر مروابادی و کرابت ولد کورک ارجه
5. Ես Սեթի տղա Ակոբս վկ[այ] եմ, [կնիք].///, 6. Ես Կարապետս ըխտիս վկ[այ] եմ, [կնիք].///7. Ես Ախիջանի որդի Ալայդուլիս էս դաբալիս վկ[այ] եմ, [կնիք]. عبد الله قلی

۸. بحضور بندهٔ درگاه صفی قلی بیک یساول قور[مهر]/// صفی قلی

۹. بحضور العبد الاقل اللهولی الاقل قورچی خاصه [مهر]: الله ولی التوفیق

۱۰. شهد بمافیه اقل العباد مصطفی ولد ملک نعمت علی [مهر]:بندهٔ آل محمد مصطفی،

۱۱. شهد[ه؟] بما فیه المضمون محمد مؤمن طبیب [مهر]: عبده محمد مؤمن

۱۲. شهده بما فیه که /// شاهویردی [مهر]:

۱۳. الحضار: رضا بیک بن حاجی بیکلو [مهر]: بندهٔ شاه دین رضا قلی

۱۴. نظر بیک ناظر بیوتات [مهر]: بندهٔ شاه ولایت ///

۱۵. شهد المضمون المسطور العبد الاقل کرکین منجمله شهامت و بسالت

پناه طهماس خان [مهر]: ///کرکین
۱۶. حاقویردی بیک ///[مهر]: بندهٔ شاه ولایت
۱۷. بهرام بیک غلام خاصهٔ نواب عالی [مهر]: بندهٔ شاه ولایت بهرام
۱۸. برینموجب است که در متن نوشته شده و هیچ خلافی ندارد اغورلو بیک میر اخور باشی نواب عالی [مهر]:///
۱۹. بموجب مسطور بیان واقعست و خلافی ندارد ذرهٔ بیقدر احمد ذوالقدر [مهر]:///
۲۰. الشاهد المضمون بهزاد /// [مهر]:/// بهزاد ۲۲.
۲۱. بموجب مسطور بیان واقعست و [مهر]
۲۲. شهد بمضمون اصلان [مهر]/// ۱۰۴۳
۲۳. شهد بمافیه العبد سید [مهر]:///
۲۴. شهد بمضمون العبد /// [مهر]:///
۲۵. بموجبی که در متن نوشته شده بیان واقعست و خلافی ندارد در حضور بنده درگاه مرادی بحصول ثبت صورت یافت [مهر]: بندهٔ شاه ولایت مراد
۲۶. شهد بما فیه العبد الاقل محمد محسن بن /// کلانتر [مهر]: بندهٔ آل محمد محسن
۲۷. شهد بمضمون سرکار محمد شریف [مهر]:///
۲۸. المضمون المسطور کما نشرح فی المتن وقع بمحضری [مهر]:///
۲۹. شهد بمضمون یادکار محمد [مهر]:///
۳۰. شرح بنوعیست که در متن سمت تحریر یافته بحضور بندکان بیضه
۳۱. بدینوجب است که قلمی شده خلافی نداردشاهویردی خان خویی [مهر]:///
۳۲. بموجبی که در متن قلمی شده بیان واقع است و خلافی ندارد [مهر]:///
۳۳. قد وقعت المصالحه الازمه الحازمه

۳. قباله و مصالحه نیم دانگ ملک از تمامی شش دانگ ملک قریهٔ اوشکان که در سال ۱۶۴۰ میلادی پیلیوس خلیفه از سلطان بیگ سعدلوخرید

باعث تحریر این ارقام شرعیه الانتظام مرعیه الارتسام علیه الالتیام آنست که حاضر شد بعالیمجلس شرع مطاع لازم الانقیاد و الاتباع ضاحیه ایروان و تومان نخجوان صانه عن تطرق الافة و الحدثان رفعت پناه سلطان بیک بن علیخان بیک سعدلو ایروانی‌المسکن و بفروخت بعقد مبایعه شرعیه دینیه ملیه مع التطوع و الرغبة و الاختیار دون الکراهة و الاجبار در هنکامی که مسموع بود ازو جمیع اقاریر شرعیه و اعترافات مرعیه تمامی آنچه را که بقوله بعنوان ارث از پدران بایع بدو انتقال یافته و باو عاید الی ورود هذه المبایعه مالک و متصرف بوده و آن عبارتست از همکی نیم دانک از جمله شش دانک ملک قریه اوشکن من قرای ناحیه کربی چخورسعد است مع التوابع واللواحق و المضافات والمنسوبات و بخرید از بایع مذکور تمامی مبیع مذکور را مطیع الاسلام و المسلمین زبدة الامتثال و الاقران بین نحله پیلیبوس خلیفه ذمی راهب کنیسهٔ اوج‌کلیسا ایروان بمبلغ مبین و ثمن معین

که عبارت ازان چهار تومان تبریزی فضی عباسی رایج الوقت نصفه تاکیداله و توصیحالاصل دو تومان الموصوف و جاری شد بین المتعاقدین المذکورین عقده مبایعه شرعیه مشتمله برایجاب و قبول و قبض و اقباض و تسلیم و تسلم و الرویت المعتبره حین العقد و التفریق و التفرق الابدان بعده و بایع مذکور در هنکامی که عالم بقیمت بیع فی یوم المبیع بود مصالحه غبن بمبلغ یکتومان تبریزی نصفه پنجهزار دینار الموصوف نمود اسقاط سایر خیارات شرعیه که موجب فسخ بیع مبیع باشد نموده ضامن درک شرعی کردید عند خروج المبیع مستحق للغیر فعلیه رد الثمن او تخلیص المثمن اکنون بموجب اینمبایعه اراده و اختیار بر مشتری مزبور راست که بعد از اخراج بایحب اخراجه شرعا" بهرکونه خواهند متصرف مبیع مزبور شود کما بتصرف‌الملاک فی املاکهم و ذوالایادی فی حقوقهم بای وجه شاء و اراد مبایعه شرعیه و کان ذلک فی ثامن شهر جمادی الاول سنه ۱۰۵۰ خمسین و الف من الهجره النبویه

[حاشیه]

هو

حی

علی و صح مضمونه و مکنونه [مهر]:///. شهد بمافیه محمد باقر ولد عماد [مهر]:/// شهد بمافیه سیادت پناه میرهاشم ایروانی [مهر]:///. شهد بمافیه محمد باقر ولد /// [مهر]:/// شهد بمضمونه حاجی اسماعیل خان [مهر]:///. شهد بمضمونه شاهمیر تبریزی [مهر]:/// شهد بمضمونه استاد غریمان سباک [مهر]:///. شهد بمضمونه محمد تقی حریف [مهر]:/// شهد بمضمونه تقی بیک مهر. شهد بمافیه حقنظر [مهر]:///. شهد بمضمونه محمد کاظم [مهر]: شهد بمضمونه علی نقی بیک [مهر]:///. شهد بمضمونه استاد کناراللە. شهد بمضمونه محمد حسین حریف [مهر]: بندهٔ آل محمد حسین. شهد بمضمونه بمافیه‌اللەویردی ولد /// ایروانی [مهر]:///. شهد بمافیه اسحق [مهر]:///اسحق. شهد بمافیه مصطفی ولدی بهزاد [مهر]:///.

۴ - وقفنامه چهار دانگ طاحونه در دره‌کند که در سال ۱۶۴۴ اغینا و مریداد بنتان خواجه گریگور به کلیسیا انانیا مقدس وقف نموده

هو

بعد الحمد و الصلوة باعث بر تحریر این کلمات شرعیه البینات لایحة الدلالات آنست که حاضر شدند در اعلی محافل و هستی محاکم شرع شریف نافذ الحکم سامی نامی کرامی نواب مستطاب معلی القاب مبادی آداب اعلم الفقهاء المتقدمین افضل العلماء المتأخرین وارث علوم الانبیاء و المرسلین خاتم المجتهدین لازال کاسمه الشریف قاضیا للحق و السداد متوسد اعلی مسند الاجتهاد و الارشاد مسمایان مریداد و اغینا بنتان خواجه کریکور ارمنی ایروانی و از روی رضا و رغبت و اختیار بلاشایبهٔ اکراه و اجبار وقف مخلد و حبس موید نمودند همکی و تمامی چهاردانک شایع کامل از جمله شش دانک که عبارتست از تمامی یکدر طاحونه معینه معلومه دایره سه

سنک واقعه در قریه دره‌کندی من توابع قصبه ایروان محدود بطاحونه خاصه که مشهور است بطاحونه علی بیک ملک صلاح و بشارع عام و بطاحونه خواجه یعقوب از طرفین با جمیع توابع شرعیه و لواحق ملیه و آلات و ادوات حجریه و حسبیه و حدیدیه و عمارت و عرصه و غیر ذلک مما یطلق من التوابع و اللواحق سمی ام لم یسم ذکر ام لم یذکر بقدر الحصه السایعه المزبوره را برکلیسیا انانیا حواریون اراکل واقعه در قصبه ایروان و تولیت آنرا مفوض ساختند بزبدةالمسیحیه و خلاصه‌الاماثل و الاقران پلی‌بس خلیفه اوج‌کلیسیا و بعد ازو برکسی که خلیفه مزبور تعیین کند از خاست خود و در ضمن عقد شرط شرعی نمودند واقفتان مزبورتان که سوای متولی مزبور و شخصی که او تعیین کند که بعد ازو متولی باشند احدی بهیچ وجه از خلیفه و مهرسیه و کشیش [و ورثه عن ایشان اعنی ورثه واقفان] و غیره دخل در طاحونه مزبوره ننمایند و حساب از متولی مزبور طلب نکنند و متولی مذکور حاصل آنرا ضبط نموده بعد از وضع اخراجات ضروری طاحونه مزبوره از قیمت سنک و مرمت عمارت و غیره آنچه نماند صرف اخراجات کلیسیا موقوف علیه مزبور و صرف معیشت جماعت ساکنین کلیسیا مزبور نماید و همچنین شرط نمودند واقفتان مزبورتان که حصه طاحونه مزبور را نخرند و نفروشند و صلح نکنند و نبخشند و باجاره طویله ندهند نه بعقد واحد و نه بعقود متعدد و زیاده از سه سال باجاره ندهند و بصیغه شرعیه تلفظ نمودند وقف صحیح شرعی مشتمله جمیع شرائط و ارکان خالیه از نواقص و بطلان و به وقع الاشهاد و علیه التوکل و الاعتماد و حرر ذلک فی رابع عشر شهر محرم الحرام من شهور سنه اربع و خمسین و الف من الهجره النبویه علی من فها الف الف التحیه

[در حاشیه]

هو القاضی بالحق

علی عرض مضمونه

و اثباته عن واحد ممن یعتماد علیه و کتبه [مهر]:///

اقرنا بمافیه لدی تم [مهر]:///. شیخ الاسلام و المسلمین///

شهود تعریف و بمافیه

خواجه یعقوب ولد خواجه ست ارمنی ایروانی و مقدسی خاچیک ولد بقوس و قازر ولد مردیروس و بیریجان ولد اندریاس و کریکور ولد اراکل و اراکل ولد اصادر کلهم ارمنی ایروان.

۵. مصالحه‌نامه که بموجب آن در سال ۱۶۴۴ دو دانگ طاحونه واقع در دره‌کند بتصرف پیلیپوس خلیفه در آمده

الحمد لله رب العالمین و الصلوة و السلام علی سید المرسلین واله و عبرته الطاهرین و سلم تسلیما کثیرا کبیرا و بعد باعث بر ترقیم این ارقام خجسته فرجام آنست که حاضر شد باعلی محافل و هستی محاکم شرع شریف نافذ

الحکم سامی نامی کرامی نواب مستطاب معلی القاب مبادی آداب اعلم الفقهاء المقدمین افضل العلماء المتأخرین وارث علوم الانبیاء و المرسلین خاتم المجهدین شیخ الاسلام و المسلمین لازال کاسمه الشریف قاضیا للحق و السداد متوسل اعلی مسند الاجهاد و الارشاد مسماه شاه زمان بنت خواجه کریکور ارمنی ایروانی و مصالحه صحیحه شرعیه نمود باخلاصه الاماثل و الاقران و زبدة المسیحیه پلی‌بس خلیفه اوج‌کلیسیا ولد ملک‌ست ارمنی از هر حقی و دعوی و بهره و نصیبی و استحقانی که اورا بوده باشد در همکی و تمامی دو دانک متاع از جمله شش دانک که عبارتست از یکدر طاحونه معین معلومه دایره بسه سنک واقعه در قریه دره‌کندی من توابع قصبه ایروان محدود بطاحونه خاصه که مشهور است بطاحونه علی بیک صلاحی و بشارع عام و بطاحونه خواجه یعقوب از طرفین با جمیع توابع شرعیه و لواحق ملیه و آلات و ادواب حجریه و خشتیه و حدیدیه و عمارات و حجر و مدخل و سایر مایتعلق بها شرعا" سمی ام لم یسم ذکر ام لم یذکر بقدر الحصه الشایعه المزبور بمبلغ هشت تومان تبریزی بزر سکه فضی رایج الحال شهر وان مصالحه شرعیه و معاقده صریحه ملیه شامل جمیع شرایط و ارکان خالیه از فنان و بطلان و معرفت ۴ تومان معتبره مصالحه مزبوره بصحت و شرعیت مصالحه مزبوره و لزوم آن و بانکه دانسته و فهمیده و عالمه بالکمیة و الکیفیة و الغبن الفاحش بل الافحش صلح مزبور از و صادر شده و بعده بتقید و امضاء آن نموده و ضامن درک شده عند خروجه مستحق للغیر کلا او نقصا" غبنا" و منعقد ضمانی لازم شرعی بعد ذلک معتبره مصالحه مزبوره مرة بعد اخری مصالحه شرعیه نمود بامتصالح له مذکور از هر حقی و دعوی و بهره و نصیبی و استحقاقی که او را باقی بوده باشد در مصالح عند مذکور بهر جهتی از جهات شرعیه و بهر علتی از علل اسلامیه سیما بعلت غبن فاحش و افحش و مراتب عالیه و مدارج مقالیه آن بمبلغ دو تومان تبریزی موصوف مصالحه شرعیه حاویه جمیع شرایط معتبر و صیغه شرعیه عربیه و فارسیه بینهما جریان یافت و معرا متصالحه مزبوره کل مآل المصالحتین المزبورتین که مجموع آن به مبلغ دو تومان تبریزیست از ید مصالح له مذکور قبض و اخذ شرعی نمود و الحال بموجب مصالحتین مزبورتین قطع تعلق مقر با مصالحه مزبوره از متصالح عنیه مزبور شده اورا بهیچ وجه من الوجوه و سببی از اسباب و نوعی از انواع حقی و دعوی و استحقاقی در دو دانک طاحونه مزبور باقی نمانده و نیست و حق صدق و ملک طلق پلی‌بس خلیفه مصالح‌له مذکور است و او راست تصرف مالکانه در آن بهر نحو که خواهد و اراده نماید کتصرف الملاک فی املاکهم و حقت الحقوقاتی حقوقهم پس اکر بعد ذلک فقره مصالحه مزبوره بخلافمسطور و نقیض مذکور خود منفیها یا احد من فلها وکیلا کان ام وارثا دعوی نماید باطلست و از درجه اعتبار ساقط و هابط و به وقع الاشهاد وعید الموکل و الاعتماد و کان ذلک فی ۱۴ شهر محرم الحرام من شهور سنه اربع خمسین و الف من الهجره النبویه علی من فها الف الف التحیه

[در حاشیه]
هو القاضی بالحق
علی عرض مضمونه قانیا به عرفانی ممن یعمد علیه و کتب نواب
مستطاب معلی القاب مبادی اداب افضل العلماء المقدمین اعلم الفقهاء
المتاخرین وارث علوم الانبیاء و المرسلین خاتم المجهدین
هو علی عرض التطابق و به اصله المرقوم رقمی و کتب [مهر]:///
ذامع اصله المعتبر الشریف مطابق حرره [مهر]:///
هو
بعد جریان بعقود اللازمه و قبض المبالغ الموصوفه و اقریت المصالحه
المزبور بما کتب بما فیه لدی
مهر افادت و شریعت پناه فضلت و تفقدت‌کار نظاماموالانا سلطانمراد
مهر سیادت و رفعت پناه فضلت ارکان میر سید محمد
شهود///
خواجه یعقوب ولد خواجه ست ارمنی و مقدسی خاچیک ولد بقوس و قازر
ولد مردیروس و میریجان ولد اندریاس و کریکور ولد اراکل و اراکل ولد
اصادر کلهم ارمنی ایروانی و اسحق ولد کریکور ارمنی ایروانی و سرکیس
کشیش ولد میکائیل کشیش ایروانی و کیراکوز کشیش ولد پیرحمزه کنجه و
نیک‌اغس ولد کفرل؟ ایروانی و کفرل ولد طاطوس کشیش
بیست شهد فی المبایع ثبت مهر

۶. وقفنامه دو دانگ طاحونه در دره‌کند که در سال ۱۶۴۴ پیلیپوس خلیفه به کلیسای انانیا مقدس وقف نموده

بعد الحمد و الصلوة باعث بر تحریر این کلمات شرعیه البینات آنست که
حاضر شد باعلی محافل و هستی محاکم شرع شریف نافذ الحکم سامی
نامی کرامی نواب مستطاب معلی القاب مبادی آداب اعلم الفقهاء المتقدمین
افضل العلماء المتاخرین وارث علوم الانبیاء و المرسلین خاتم المجتهدین
شیخ الاسلام و المسلمین لازال کاسمه الشریف قاضیا" للحق و السداد و
متوسد اعلی مسند الاجتهاد و الارشاد زبدة المسیحیه پلی‌بس خلیفه
اوچ‌کلیسیا ولد ملک‌ست ارمنی و بالطوع و الرغبة و الاختیار دون الاکراه و
الاجبار وقف مخلد و حبس موید نمود بر کلیسیا انانیا حواریون اراکل که
واقعست برقصبه ایروان همکی و تمامی یکدر طاحونه معین واقعه در حوالی
قلعه ایروان محدود برودخانه زنکیچای و بنهر نرکود و بشارع عام و بقلعه
ایروان و همکی و قاطبیت دو دانک متاع از جمله شش دانک که عبارتست از
کل یکدر طاحونه معینه معلومه واقعه در قریه دره‌کندی دائره بسه سنک
محدود به طاحونه خاصه که مشهور است بطاحونه علی بیک ملک صلاحی
و بشارع عام و بطاحونه خواجه یعقوب از طرفین هر یک با جمیع توابع

شرعیه و لواحق ملیه از عمارات و آلات و ادوات حجریه و خشتیه و حدیدیه و ممار و مداخل و سایر مایتعلق بهاشرعا" سمی ام لم یسم وقف صحیح شرعی و تولیت آنرا مفوض ساخت بر نفس خود مادام حیاباقیا و بعد ازین بر کسی که او بعد ازین از جانب خود تعیین خواهد کرد مقرر و مشروط آنکه آنچه حاصل حصه و توابین بوده باشد. بعد از وضع اخراجات ضروری حصیت از تعمیر عمارت و قیمت سنک و غیره تمه را بالتمام صرف کلیسیا مزبور و صرف معیشت ساکنین آنجا نمایند و احدی از خلفا و ورتابید و مهرسیه و کشیش و غیره بهیچ وجه من الوجوه مدخل نسازند و بصیغهٔ شرعیه در جمیع مراتب تلفظ نمود و کان ذلک فی ۱۵ شهر محرم الحرام من شهور سنه اربع و خمسین و الف من الهجره النبویه المصطفویه علی من فها الف الف تحیه

[در حاشیه]

هو القاضی بالحق

علی عرض مضمونه قانیا بی شرعیت واحد ممن یعمد علیه و کتب [مهر]:

یا قاضی///

اقر بمافیه لدی [مهر]: عبد سلطان مراد

[مهر]: لا اله الا الله ///

ثبت فی التاریخ [مهر]///

[مهر]: عبد سلطان مراد

شهود شریف و بمافیه خواجه یعقوب ولد خواجه ست ارمنی ایروانی و مقدسی خاچیک ولد بقوس ارمنی ایروانی و قازر ولد مردیروس ارمنی و میریجان ولد اندریاس و کریکور ولد اراکل و اراکل ولد اصادر کلهم ارمنی ایروانی

۷. قباله زمین یکصد من زراعتی که مسیحیان دیاربیک و استواتساتور در سال ۱۶۴۹ از شخصی که اسمش مشخص نیست خریده

الحمد لله رب العالمین و الصلوة و السلام علی خیر خلقه محمد وآله اجمعین اما بعد باعث بر تحریر این کلمات شرعیه آنست که حاضر شد بمحکمه اسلامیه قصبه طیبه دهخوارقان به .///ولد حاجی الحرمین الشریف حاجی محمد کاظم دهخوارقانی و بفروخت وکالتا" عن قبل والد خود به///و حاجی الحرمین الشریفین حاجی دوست محمد ولد مرحوم ملک محمد مزرعی تمامی و همکی مبذر یکصد من زمین مساحة محدود بزمین فانوس و بزمین موکلان بایع مذکور و بشارع و به هناب مشهور بزمین چمن و یکقطعه زمین معین محدود بباغ فولاد و بشارع و هناب و بباغ اسوادور واقعات در نوغشین بمسمیان دیاربیک ولد میرزا و اسوادور ولد اونس کلا هما مسیحی و ایشان نیز خریدند مبیع مذکور را از بایع مزبور بمبلغ ششتومان و چهارهزار دینار تبریزی برینموجب:

دیاربیک : ۵ تومان ۴۰۰۰ دینار،
اسوادور : ۱ تومان
نصفه تأکیدا" الاصل و توضیحا" به سه تومان و دو هزار دینار تبریزی فضی مسکوک و واقع شد فیمابینهم مبایعه صحیحه شرعیه مشتمل بر کل شرایط و ارکان خالی از نواقص و بطلان جاری بر نهج شریعت خیر الانام افضل التحیة و اکمل السلام از قبض و اقباض در ثمن تسلیم و تسلم در مثمن قبضا" وصولا" شرعیا" لارسمیا" و ملتزم شد بایع مذکور از برای مشتریان مزبور اضمانی درک را عند خروج مستحق للغیر یوما" من الایام و سنه من السنواة و اسقاط دعوی غبن و خیاران از طرفین نمودند و لوکان فاحشا بعد ذلک اقرار و اعتراف صحیح شرعی صادر شد از بایع مذکور بانکه بعد الیوم بیع مسفور برینموجب:
- زمین چمن محدود بزمین فانوس و بزمین موکلان بایع مذکور و بشارع و به هناب باسم دیاربیک تام،
- زمین باسم اسوادور محدود بباغ فولاد و بشارع و هناب و بباغ اسوادور مزبور قطعه،
حق و مال مشتریان مزبوران است بهر طریق که خواهند اراده نمایند اینچند کلمه جهة سند قلمی شد. تحریرا" ۱۲ شهر ذی قعده الحرام سنه ۱۰۵۹.
[در حاشیه]
۱. آنچه درین صحیفه نوشته شده است برینموجب قبولست العبد جانی دوست محمد
۲. شهد بمافیه العبد محمد علی [مهر] بنده میر محمد علی
۳. برین موجب قبولست العبد حاجی کاظم
۴. ایضا" بفروخت بایع مذکور متن وکالتا" عن قبل موکلان مستور متن تمامی مبذر سیزده من مشهور بزمین چمن مذکورین بمسمی دیاربیک ولد میرزا یحی بمبلغ ششهزار و پانصد دینار تبریزی نصفه سه هزار و دویست و پنجاه دینار فضی و واقع شد فیمابینهما مبایعه صحیحه شرعیه تحریرا" ۱۵ شهر ذی قعده الحرام سنه ۱۰۵۹.
۵. جریت المبایعه المشروعه المشروحه لدی حرره العبد الاقل [مهر] /// عبد محمد رضا.

۸. مصالحه‌نامهٔ مقاسمه ارث در میان دختران خواجه گریگور در سال ۱۶۵۰

الحمد لله الذی جعل المصالحات وسیلة لرفع المنازعات و المناقشات بین المؤمنین والمؤمنات والصلوة والسلم علی خیر خلقه هی ومظهر لطف حقه محمد سید السادات و منبع السعادات و شفیع المدین مؤمن العرضات واله هو عزیز و ادامت الارضون و السموات و سلم تسلیما"کثیرا کثیرا" الی یوم الحساب اما بعد غرض اصلی و مقصد حقیقی از ترقیم و تحریر این کتابت

مستطاب واضح الدلالات و به المتممات شرعیه المبداء و المآب آنست که بعد از آنکه خواجه کریکور و ماران خواتون زوجه او فوت شده بودند از سر سه دختر اغونا زوجه عمده المسیحیه خواجه سرافراز ارمنی کلانتر ارامنه جولاهی و مرداد و ضامان لاغیر و ضامان مذکوره دعوی مینمود بر خواجه سرافراز مذکور خلاصه دعوی انکه حصه ارثه مرا از کل متروکات و مخلفات تنسوقان مرادجان مزبوران از نقد و جنس و ظروف و فروش مسینه الات و نقره الات تطلا الات و زرینه الات و غیر ذلک سوی املاک و بیوتات و باغات و خانه و طاحونه که از ایشان مخلف کردیده مشارالیه تصرف نموده است بخلافشرع و شرعا" بر مومی الیه لازم است که مال حصه مرا از متروکات و مخلفات تنسوقیان مزبوران بتصرف من داده تسلیم نماید و خواجه سرافراز مذکور منکر اینمعنی بود و قسم شرعی متوجه مشارالیه ساخته بود و خواجه مذکور مهیا قسم یاد نمودن شده بود الی اخر الدعوی المحرره.
حاضر شد در اعلی محافل شرع مطاع و هستی محاکم لازم الاتباع مومی بدارالسلطنه اصفهان جفت بالعافیه و الامن و الامان ضامان مدعیه مزبوره و از روی رضا و رغبت تمام بلا مظنه اکراه و اجبار بل الطوع و الرغبه و الاختیار اعتراف صحیح شرع و اقرار صریح دینی نمود که کل حصه خودش را از متروکات و مخلفات تنسوقات مذکوران تصرف نموده و چیزی از حصه ارثه اش از متروکات و مخلفات والدین اش را خواجه سرافراز مذکور تصرف ننموده و مع هذا هر حقی و دعوی و نصیبی و استحقاتی که اورا باقی بوده باشد بر ذمه مشارالیه بهر جهت از جهات شرعی و بهر علتی از علل اسلامیه خصوصا" بعلت حقوق معینه شرعیه‌اش که بر ذمه مشارالیه داشته باشد دانسته و فهمیده مصالحه صحیحه شرعیه نمود مدعیه مذکوره با خواجه مذکور بمبلغ معین قدره دویست دینار تبریزی مصالحه صحیحه شرعیه و معاقده صریحه ملیه مشتمله بر جمیع شرایط و ارکان خالیه از کل مفاسد و بطلان و تخریبه که دانسته و فهمیده مصالحه مذکوره از وی صادر کشته و بعد بقید و امضاء آن نموده و بعد ذلک اعتراف شرعی نمودند خواجه سرافراز ورتان و بابا ولدان او و مرداد و ضامان مذکوران که تمامت حصص معیینه مفصله ذیل اکرت که از متوفیان مذکوران مخلف کردیده و حسب الارث الشرعی مشارالیهما بایشان منتقل شده بود و بالاشاعهم مشترک بود بتراضی یکدیکر قسمت شرعی نمودند بنحوی که در تحت اسم هر یک نوشته شده و قابل شدند که هر یک از ایشان را قطع تعلق از حصه دیکری بموجب مقاسمه مزبوره بالکلیه شده و معهذا هر حقی و دعوی و نصیبی و خطی و بهره که هر یک از ایشانرا باقی بوده باشد در حصه یکدیکر دانسته و فهمیده :

- حصه: خواجه سرافراز و ورتان وبابا ولدان خواجه مذکور:

باغ معین معنب واقع در ایروان محدود بشارع و بکوجه ///بباغ مریجان و بباغ مکائیل بالتمام

باغ دیکر معین معنب واقع در ایروان مشهور بپل‌پس محدود بباغ هرابید
وبباغ استاد تومان و بشارع و بصحرا نورک بالتمام
طاحونه معیینه واقعه در ایروان که دایر است محدود بشارع و بباغ پیل‌پس و
بصحرا از طرفین
طاحونه معینه واقعه در ایروان که بایرست محدود بصحرا از طرفین و
بطاحونه مزبوره و بباغ پل‌پس مذکور است.
خانه معینه و باغچه مشجره مربوطه بان واقعه در ایروان محدود بخانه
ستپان کشیش و بخانه پانوس و ممرعام و بخانه کریکور بالتمام،
- حصه مسما مرداد مذکوره تمامت یکدر باغ معین معنب واقع در ایروان
محدود بباغ ابو الموسی و بباغ دیر عبدل و بشارع و بباغ سهم الدین و بباغ
تومان باالملحقات دینیه و مضمات اسلامیه و غیر ذلک
- حصه مسما ضامان مزبوره تمامت یکدر باغ معین معنب واقعه در ایروان
مشهور بباغ قراقاش محدود بمقبره جماعت ارامنه و بباغ تاتوس و بشارع
عام و بباغ مرکره و به سرحد معین معلوم بالملحقات دینیه و مضمات
اسلامیه و غیر ذلک از شرب و مشارب بالتمام
مصالحه شرعیه نمودند با یکدیکر بمبلغ دویست دینار تبریزی مصالحه
صحیحیه شرعیه و معاقده صریحه ملیه مشتمله بر جمیع شرایط و ارکان
خالیه از کل مفاسد و بطلان وتخریبه که دانسته و فهمیده و عالمون
بالکمینه و الکنیفه و الغبن الفاحش بل الافحش مصالحه مذکوره از ان سال
صادر شده و بعده مقر با سفت و اذعان ان نموده اند و مجددا" اعتراف صحیح
شرعی نمود ضامان مذکوره که اورا بهیچوجه من الوجوه و سببی از اسباب
و نوعی از انواع حقی و دعوی و نصیبی و استحقاتی و طلبی بر ذمه خواجه
سرافراز مذکور و ولدان او باقی نمانده و نیست و حصه ارثه خودش را از
اموال و اسباب معد والدین اش از نقد و جنس و غیر هما که برو وکلاء
والدین‌اش بوده بالتمام و الکمال از ید وکلاء والدین اش قبض نموده چنانچه
شئی بردانشان باقی نمانده و مع هذا هر حقی و دعوی و نصیبی و استحقاتی
و طلبی که اورا باقی بوده باشد برذمه خواجه سرافراز و ولدان او و وکلاء
والدین‌اش بهر جهتی از جهات شرعیه و بهر علتی از علل اسلامیه خصوصا"
بعلت حقوق شرعیه اش که در ذمه ایشان داشته دانسته و فهمیده مصالحه
شرعیه نمود با خواجه سرافراز و ولدان او بتمامی یکدر خانه و باغچهٔ
مربوطه بآن که در فوق در تحت اسم مشارالیهم اعنی خواجه سرافراز و ولدان
او قلمی شده مصالحه صحیحیه شرعیه و معاقده صریحه ملیه مشتمله بر
جمیع شرایط و ارکان خالی از کل نواقص و مفاسد و بطلان و از غبن در صلح
مذکور و مراتب عالیه آن بر مصالحه شرعیه نمودند با مشارالیهم بمبلغ
دویست دینار تبریزی معوض مصالحه صحیحیه شرعیه نمود و مصالح لهم
مذکورون بر قول مصالحین مزبور نمودند و بعد تلک المقدمات المزبوره
اعتراف صحیح شرعی نمود مرداد مزبوره که احدی خصوصا" خواجه

سرافراز و ولدان او و جماعت معینه وکلاء والدین اش شئی از حصه ارثیه اورا از متروکات و مخلفات والدین‌اش از نقد و جنس و ظروف و فروش املاک و باغات و طواحین و غیر ذلک تصرف ننموده اند و بهویچوجه من الوجوه و سببی از اسباب و نوعی از انواع اورا بر ذمه مشارالیهم حقی باقی نمانده و نیست و مع هذا هر حقی که اورا باقی بوده باشد بر ذمه ایشان بهر جهتی از جهات شرعیه و بهر علتی از علل اسلامیه خصوصا بعلت حقوق شرعیه اش که درذمه ایشان داشته مصالحه صحیحیه شرعیه نمود با جماعت مذکوره بمبلغ دویست دینار تبریزی مصالحه صحیحیه شرعیه و معاقده صریحه بینه مشتمله بر جمیع شرایط و ارکان خالیه از کل مفاسد و بطلان و تخریبه که دانسته و فهمیده مصالحه مزبوره ازوی صادر شده و بموجب مصالحات قطع تعلق و اسقاط دعاوی مسماه مرداد و ضامان مذکورتان از خواجه سرافراز و ولدان از بالکله شده و همچنین قابل شدند مرداد و ضامان مذکورتان که هر قسم قسمتی که بر خواجه سرافراز و ولدان او بهر علتی از جهات و علل شرعیه داشتند اسقاط نمودند پس اکر بعد ذلک هر یک بخلافمسطور ونقیص مسفور بر یکدیکر دعوی نمایند آن دعوی باطل و عاطل و از درجه اعتبار ساقط و هابط و حکام شریعت مقدسه مورد ایشانرا دران دعوی ممکن نخواهند داشت و بکله قد وقع الاشهاد و الانفاذ و علیه التوکل و التوسل و الاعتماد و حرر ذلک فی خامس عشر شهر رمضان المبارک من شهور سنه ستین بعد الالف من الهجره النبویه المصطفویه علیه الف الف التحیه ۱۰۶۰.

[در حاشیه]

بعد از انکه خواجه کریکور و باران خاتون زوجه او فوت شده بودند از سر سه دختر اغونا زوجه عمده الاقران خواجه سرافراز کلانتر ارامنه و مرداد و ضامان لاغیر حاضر شد ضامان مزبوره و معرفشد که اورا بعلت حصه ارثیه خود از متروکات و مخلفات والدین خود ظروف و فروش و نقود و طلا الات و نقره الات و غیره سوی املاک و باغات و بیوتات و طواحین برخواجه سرافراز زوجه اغونا همشیره اش ورتان و بابا همشیره‌زاده‌های خود حقی و دعوی و استحقاقی نمانده و نیست و این اقرار مستنداست بعقد مصالحه صحیحه شرعیه جاریه میانه او و ایشان بمبلغ معین مقبوض و بعد ذلک اقرار شرعی نمودند خواجه سرافراز ورتان و بابا ولدان او و ضامان و مرداد مذکورتان که تمامت املاک و حصص معیینه مخلفه مرادجان مزبوران را براضی یکدیکر بموجب ذیل قسمت نموده اند و دران قسمت عیب و خسرانی واقع نیست و هر یک حصه خود را بموجبی که در ذیل در تحت اسم هر یک نوشته شده متصرف شده اند و معهذا هر حقی و نصیب و بهره که هر یک از ایشانرا باقی بوده باشد در حصه یکدیکر با یکدیکر مصالحه شرعیه نموده اند بمبلغ معین تا خود فی المجلس و مجددا" اعتراف شرعی نمود ضامان مذکوره که اورا بهیچوجه من الوجوه حقی و طلبی و استخلافی بر خواجه سرافراز و

ولدان او باقی نمانده و نیست و معهذا از هر حقی که بر ذمه خواجه سرفراز مذکور و ولدان او وکلاء والدینش داشته باشد مصالحه نموده با خواجه سرفراز و ولدان او بتمامی یکدرخانه و باغچه مشجره مربوطه بان که در ذیل در تحت اسم عمدةالامثال خواجه سرافراز مزبور و ولدان او نوشته شده مصالحه صحیحه شرعیه مشتمله صفت ایجاب و قبول و از عیب در مصالحه با مشارالیهم صلح نموده بمبلغ دویست دینار تبریزی فضی تحریرا" فی ۲۶ شهر ذی حجه الحرام سنه ۱۰۶۰. [مهر]: /// محمد سیفی
الکتابت علی ثبته نسخ
عن بهم ذات ۸۴ اقازر سسیان ارمنی و بانویه میر عبداله و بغداسری باباجان و مردروس بن یعقوب و صفری بزرگ ارمنی
الحمد لله الواقف علی الضمایر العالم و السرایر والصلوة و السلم علی خیر خلقه و مظهر کر مراتب محمد مبعوث علی مشارق و المغارب و الروعب من لاقدسین الطیبین الطاهرین المعصومین لانحبین لاسما امیر المؤمنین اسد الله الغالب منظهر العجایب مطهر العرایب علی ان ابی طالب امام الغایت و الحاضرو سلم سلیما کثیرا"کثیرا"دائما" ابدا" و بعد

۹. گواهینامهٔ تعلق قریه قرانلق درق به ملک اصابو ولد ملک کمال (۱۶۵۲ میلادی)

جناب عظیم الشأنی رفیع القدر و المکانی محمد قلیخان
چون مطیع الاسلام ملک اصابو ولد ملک کمال ملک ناحیه مزرع بعرض وکلاء نواب مستطاب معلی القاب و فلکجناب امیرالامراء العظام بیکلربیکی چخورسعد رسانیده بود که قریهٔ موتخوار معروف بقرانلق درق من قرای ناحیهٔ مزبوره ملک ابتیاعی شرعی متصرف فیه اوست و کتابت دفترخانه سرکار نواب معظم له از دفاتر دیوانی حقیقت نوشته بودند که محل مزبور داخل صونکی نیست و حسب الامر العالی مقرر شده بود که بر طبق استحقاق خود در شرع مطاع اقامه بینه نماید بناءعلیه حاضر شدند بسرای بیضا ضیای شرع انور جماعت مفصله ذیل:
دیدار اقا وقا ولد صحت اقا ایاسلو قاجار، محمود اقا ولد حیدر نجلو ایضا، بهادر ولد ملا قرای ایضاء، نوروز علی ولد دویدار اقا حاجی بیکلو، شاهویردی ولد بایندر سحرلو، قدر ایروان ولد آیدین کچیلو ویلیجن ولد الله ویردی سحرلو قاجار، قحرمان اقا ولد یوسف ینکجوارلوی قاجار، عوض اقا ولد اسلمس
در حضور امناء محکمه محکم اسلامیه متفقا" باللفظ و المعنی اخبار و اشهاد نمودند که تمامی قریهٔ مزبوره تا بحلیه ابادانی رسیده در تحت تصرف و حیطه تملک ملک اصابو مذکور است بالفعل منازع و مخاصم و مشارکی در مقابل ندارد معذلک صاحب بدایت چون مضمون شهادت جماعة مذکوره بمضمون مسطور در مجلس شرع مطاع بصدور رسید اینچند کلمه بر طبق

صورت حال قلمی شد فی ۹ شهر رجب المرجب سنه ۱۰۶۲. [مهر]: /// محمود عیسی
[در حاشیه]
چون عالیقدر شیخ الاسلامی شرح متن تصدیق نموده و از دفتر تصدیق نوشته شده که محل مذکور داخل محل صونکی و دونکی و تیولنامچه وصول ملکون خان نیست و بنابرین انباردارن ناحیه مزرع مزاحمت بحال ملک اصابو نرسانند و مقدار ده خروار و هشتاد و هفت من غله که از بابت بهره آن داخل طومار ایشان نشده باشد /// طلبی نکرده از حشو جمع خود وضع داند بیضه

۱۰. وقفنامهٔ املاک قرای نره‌کخ یغورت و دره‌کند که در سال ۱۶۵۸ خواجه هاکوب به وانک اوچ‌کلیسیا وقف نموده

الحمد لله الواقف علی الضمایر العالم بالسرایر والصلوة والسلم علی خیر خلقه و مظهر کرم نبیه محمد المبعوث علی المشارق و المغارب و الدواعی من الاقدسین الطیبین الطاهرین المعصومین الانجبین لاسیما امیر المؤمنین اسد الله الغالب مظهر العجایب مطهر الغرایب علی ابن ابی طالب امام الغایب و الحاضر وسلم سلما" کثیرا" دائما" ابدا" و بعد مودای این کتابت صواب و خطاب مستطاب و نبی المبداء و المآب مجرد مشعر است بذکر آنکه دراعز اوقات و اشرف ساعات حاضر کردید زبدةالمسیحیه خواجه یعقوب ابن خواجه ست ارمنی ایروانی و از روی رضا و رغبت تمام بلامظنهٔ اکراه و اجبار و ابرام وقف صحیح شرعی نمود همکی و تمامی کلیت قریه معینه مشخصه مدعوه بقریهٔ نوره‌کخ من اعمال ایروان و قاطبت چهار دانک و نیم تامه کامل از کلقریه معینه موسومه بقریه یغورت من قرای کربی ایروان هر یک باالملحقات دیسه و مقرات اسبابیه از اراضی و صحاری و انبار وجداول و غیر ذلک سمی ام لم یسم و تمامت یکدر باغ معین معنب مشجر واقع در ایروان محدود بشارع بچل و بباغ دیکر واقف و بباغ امیر بیک شهره و کلیت یکدر باغ معین معنب مشجر واقع در درکندی ایروان محدود بچلی معین و نهراب زنکی نهره از طرفین و باملاک درکندی مذکور و تمامت یکدر طاحونه معینه مشخصه واقعه در درکندی مزبور محدود بنهرات از طرفین و بطاحونه قازار و بشارع باملحقات دیسه و مقرات اسبابیه از ممر و مدخل و غیر ذلک سمی ام لم یسم و کتب ام لم یکتب بر اوچ‌کلیسیا واقع در ایروان و تولیت حصص موقوفه را مرجوع و مفوض نمود بر خلیفه المسیحیه خلیفه یعقوب خلیفه کلیسیا مذکور و بعد از ان بهر کس که خلیفه کلیسیا مزبور بوده باشد بالعاقبوا عقبا بعد عقب و شرط شرعی نمود واقف مذکور که حاصل موقوفات مذکور را متولی مزبور بعد از وضع اخراجات و عوارضات و مالوجهات حصص مذکور یکخمس انرا صرف روستایی کلیسیا مذکور نماید و چهار خمس انرا تسلیم کشیشان و سکنه کلیسیا مزبور نماید و

چهار خمس انرا تسلیم کشیشان و سکنه کلیسیا مزبور نماید و معرفشد واقف مذکور بصحت و مرعیت و لزوم وقف مذکور و موقوفات مزبوره را بتصرف وقف داده و اورا بهیچوجه من الوجوه و سببی از اسباب وقوعی از انواع حقی و دعوی و نصیبی و استحقاتی در موقوفات مزبوره باقی نمانده و نیست و صیغه شرعی عربیه فارسیه کفته شد پس اکر بعد ذلک خود نفسه او احد من قبیله وکیلا" کان ام وارثا"بخلافمسطور و نغص مسفور دعوی نماید لم دعوی و طلب از درجه اعتبار و اعتماد ساقط و هابط و بکله قد وقع الاشهاد و الانفاذ و علیه بتوکل و التوسل بالاعتماد و حرر ذلک فی تاریخ ثامن عشر شهر ربیع الاول سنه تسع و ستین و الف ۱۰۶۹.

[در حاشیه]

هو

علی عرض مضمونه صریحا" علی واقر الواقف الشارط المعروف بما استدالله فیه وقاطبه یرید و کتبه فی تاریخ ۱۸ شهر ربیع لاول سنه تسع و ستین و الف ۱۰۶۹ [مهر]://علی رضا تاریخ سجل موافق تاریخ متن است

هو اقر بمافیه عند جریان المنقوله عن مهر [مهر]: عبده رضی الدین محمد الحسینی الکتابت علی ثبته نسخ [مهر]:///

هو

اقر بمافیه بمحضری وما حرره [مهر]:///

تاریخ سجل موافق تاریخ متن است [مهر]:///

برینموجب قبولست یعقوب مزبور [مهر]:///

مسوده الوقف و الملک و عاقبه

۱۱. قباله و مصالحه املاک در قرای یایجی، امیرکند، دره کند و نره‌کیغ که در سال ۱۶۶۱ هاکوب خلیفه اوچ‌کلیسا از اسحق کلانتر سابق چخورسعد خریده

هو المالک بالحق و الاستحقاق

من امن امن من للعذاب

الحمد لله الذی احل البیع والشری وحرم الغصب والربوا والصلوة والسلم علی محمد واله المعصومین الطیبین الطاهرین اما بعد باعث برتحریر این ارقام شرعیه لانجام آنست که بتاریخ ذیل حاضر شد بسرای شرع مطاع لازم الانقیاد و الاتباع قلعه مبارکه ایروان اصانه عن طوارق الافة و الحدثان مطیع الاسلام و المسلمین خواجه سهاک مشهور باسحق کلانتر سابق چخور سعد بن کریکور بن سیت ایروانی و بعد الحضور بالطوع و الرغبة و الاختیار بدون الجبر و الاجبار در هنکامی که صحیح و سالم بود ازوی جمیع اقاریر شرعیه و اعترافات مرعیه بفروخت در عقد واحد و صفقة متحده بعمده القسیسین و الرهبانین خلیفه یعقوب راهب کنیسهٔ اوج کلیسیا املاک مفصله ضمن را با جمیع توابع و لواحق و مضافات و منسوبات الیه سواء ذکر اولم یذکر بمبلغ

معین و ثمن مبین که قدر و کمیت آن بوده باشد مبلغ سی تومان تبریزی فضی عباسی ثانوی جید جدید رایج الحال نصفه پانزده تومان الموصوف و قد جری بین المتعاقدین المذکورین عقد المبایعه الشرعیه الازمه مشتمله علی الایجاب و القبول و القبض و الاقباض فی الثمن و التسلیم و التسلم فی المثمن و الروية المعتبره حین العقد و التفریق و التفرق للابدان و بعده بایع طایع مرید مختار در هنکامی که عالم بود بقیمت مبیعات مزبور مسطور ضمن مصالحه نمود کل دعاوی خیارات موجبه فسخ بیع سیما خیار الغبن فاحشاکان او افحش بمبلغ هشت تومان تبریزی و دعوی غبین غبن را بمبلغ دو تومان و تمامی ثمن را با وجه مصالحتین در مجلس شرع مطاع اخذ و قبض نمود ضامن درک شرعی کردید عند خروج المبیع مستحقا" للغیر فعلیه رد الثمن او تخلیص المثمن اکنون بموجب اینمبایعه لازمه شرعیه اراده و اختیار مر مشتری مذکور است در تصرف مبیع مسفور بای وجه شاء و اراد جری ذلک فی دهم شهر رمضان المبارک سنه احدی و سبعین و الف بعده الهجرة النبویه صلی الله علیه والسلام؟ سنه ۱۰۷۱.

[حاشیه]

هو الله تعالی شأنه العهد

اقر البایع الطایع الراغب بمبایعه الصحیحه الشرعیه الدینیه الاسلامیه لاثنی عشریه بما رزقیه و جمیع ما اسند الیه من البدایه الی النهایه لدی غفرالداعی لدوام الدوله القاهره الباهره

حرره [مهر]: افوض امری الی الله العنی محمد ابن محسن ///

هو النویر عز نوره تعالی

المبایعه الازمه الشرعیه المزبور المسفور من البدایه الی النهایه حرت و مضت لدی و قبض الثمن و وجه المصالحتین تماما" بلانقصانا" بین یدی

حرر عبد الداعی [مهر]: لا اله الا الله الملک الحق المبین عبد صلاح الدین

[ظهر]

هو الصادق

صح المبایعات المسطورات فی المتن حرره [مهر]: افوض امری الی الله العنی محمد ابن محسن//

بتاریخ هشتم شهر رمضان المبارک سنه ۱۰۷۱ ایقاع عقد مبایعه مزبورات و مصالحتین ان بوساطت خادم شریعت مقدسه صورت وقوع یافت

وبلفظ بیعه عربی صیغه کفته شد و حرر [مهر]: لا اله الا الله الملک الحق المبین عبد صلاح الدین

المبیعات :

قریه یایجی ناحیه دره چیچک من اعمال چخور سعد مستغنی از تحریره و توصیف صح ششدانک

قریه امیرکندی ناحیه کور کوکجه دنکز بشرح ایضا صح ۴ دانک و نیم

طاحونه: یکحجر واقع در قریهٔ دره‌کند و در کنار رود زنکی محدود برود زنکی

و بنهر طاحونه اوانیس و بطاحونه کریکور مع التوابع صح بالتمام
خانه مع محوطه واقع در قریهٔ نره‌کیغ مستغنی از تحریر و توصیف و
جهل عدد خم بزرک صح یکدست
شش دانک قریه یایجی و چهاردانک و نیم امیرکندی و یکحجر طاحونه
خانها مع محوطه دخل خم بشرح ضمن بیع نموده
انچه در ضمن و درین رو و درین مرقوم کشته قبول و صحیح است

۱۲. وقفنامهٔ نصف یکقطعه باغ در شهر قدیم که در سال ۱۶۶۴ سحک کلانتر سابق ایروان بقزلوانک وقف نموده

الله تعالی. هو الواقف بالضمایر. هو النویر عن نوره و به یقین
منِ امن آمن من العذاب فی الدنیا و الاخیره
بعد الحمد و البسمله و التصلیه سبب بر تنقیح این نفخات شرعیه الغایات
مرعیه النهایات آنست که مقارن تاریخ ذیل حاضر شد بسرای بیضا ضیاء
شرع مطاع بلده طیبه ایروان صانه عن طوارق الافه و الحدثان مطیع الاسلام
خواجه اسحق کلانتر سابق بن کریکور بن سیت ایروانی و بعد الحضور در
حالت صحت بدن و استقامت مزاج و بعد از انکه عالم بر فنای دنیا و بقای
آخره بود حدیث صریح صحیح حضرت نبوی وآله و سلم را که الدین
مزرعه الآخره است منظور داشته وقف مؤید و حبس دائمی مخلد شرعی
نمود همکی و تمامت نصف یکقطعه باغ معمور البعض را که واقع است در
شهر قدیم محدود به نصف باغ مزبور که واقف مشارالیه بمبلغ معین به
اوانیس ورطابیت مغنی فروخته و مشارالیه وقف کنیسه قزل‌وانک نموده و
بباغ اوانیس مقدسی و بکوچه باغ مزبور و بباغ وقفی خواجه ضادور مع
التوابع و اللواحق و المضافات و المنسوبات سواء ذکر او لم یذکر به
کنیسه قزل وانک مشهور عقد وقف را در حضور خادم شریعه مقدسه
واقف مذکور بر زبان خود جاری و واقع کردانیده موقوف علیه را از تصرف
خود اخراج کرده بتصرف خدمه کنیسه مزبوره داد که سال بسال حاصل
موقوف علیه را صرف ضروریات و روشنایی و واردین و صادرین موقوف
عنیه نموده بخلافشرع شریف تصرف و مدخل در موقوف علیه مزبور
ننمایند چون صورت حال بنهج مسطور کذشت اینچند کلمه بجهة وقف
نامچه قلمی شد. تحریرا" ۲۷ شهر شعبان المعظم سنه اربعه و سبعین بعد
الالف من الهجره ۱۰۷۴ النبویه المحمدیه المصطفویه ص ۴ واله شد
[در حاشیه]
قد وقف الواقف المذکور علی النهج المسطور لدی ووقع متن لدی نمودند
[مهر]: لا اله الا الله الملک الحق المبین عبد صلاح الدین
الحضار سرکار شریف
بیرام علی ولد محب علی حاجی بیکلو ساکن شهر قدیم ، بیکر یویردی ملازم محکم

دو سرکار ملازم محکم ، اوانیس ولد ملکجان ایروان [مهر]:///، اوانیس مقدسی ولد
امیربیک ایضا"، اکوب ولد خواجه طاسل ایضا، خواجه الیاس ولد اصادور ایضا" [مهر]: ԻԼԻԱՍ
بیدروس بن /// الاصل ساکن ایروان، سرکس ولد مردروس ایروان، اوتار ولد ///
کدخدا مرکره ولد ماروک ایضا" [مهر]: ՄԱՐԳԱՐԱՅ
بقوس ولد حخوم مقدسی ایضا [مهر]: ՔՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ռ[Ա]Յ ՊՈՂՈՍ
ذکریا ولد هرابیت [مهر]: ՔՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ռ[Ա]Յ ԶԱՔԱՐԻԱ
سرکیس خان ولد یعقوب ایضا" [مهر]://ՄԱՐԳԻՍ, مرکره ولد مارک [مهر]:ՄԱՐԳԱՐԱՅ
ملک خوبی [مهر]: ԹԱԹՈՍ ԽՈՊԻ، شهد بمافیه [مهر]:///
شهد بمافیه یقین علی آقا ولد حسن کردلر قاجار, شهد بمافیه [مهر]:/// صفی

۱۳. قباله و مصالحه‌نامهٔ نصف یکقطعه باغ در شهر قدیم که در سال ۱۶۶۴ اوانیس ورتابیت مغنی از سحک کلانتر سابق چخورسعد خریده

هو المالک بالحق
هو النویر عن نوره و به یقین
من امن آمن من العذاب

بعد الحمد و الصلوة باعث بر ترشح این رشحات شرعیه الغایات و مطلب از تسطیر این سطور مرعیه النهایات آنست که مقارن تاریخ ذیل حاضر شد بسرای بیضا ضیاء شرع مطاع لازم الانقیاد و الاتباع قلعه میمونه مبارکه ایروان صانه عن طوارق الافة و الحدثان زبدة الامثال خواجه اسحق کلانتر سابق بن کریکور بن سیت ایروانی و بعد الحضور بفروخت در حالت صحت بدن و استقامت مزاج به عمده القسیسین و الرهبانین اوانیس ورطابیت مغنی همکی و تمامت نصف یکقطعه باغ معمور البعض واقع در شهر قدیم محدود به نصف باغ مزبور که بایع مذکور وقف کنیسه قزل وانک نموده و بباغ وقفی اوج کلیسیا و بباغ وقفی قزل وانک از طرفین با جمیع توابع و لواحق از ممر و مدخل و غیرذلک بثمن مبلغ شش تومان تبریزی فضی عباسی ثانوی صاحبقرانی جید جدید رایج المعامله نصفه تاکیدا" الاصل و توضیحا" له مبلغ سه تومان الموصوف و قد جری بین المتعاقدین المذکورین عقد المبایعه اللازمه الشرعیه المشتمله علی الایجاب و القبول و القبض و الاقباض و التسلیم و التسلم بعده و بایع مذکور در هنکامی که عالم بقیمت مبیع مزبور بود مصالحه نمود کل دعاوی خیارات شرعیه سیما دعوی غبن را بمبلغ هشت هزار دیناری تبریزی و دعوی غبین غبن را بمبلغ دو هزار دینار تمامی ثمن و وجه مصالحتین را که مبلغ هفت تومان تبریزی است بایع مزبور از ید وکیل مشتری بالتمام و کمال در حضور خادم شریعه مقدسه اخذ و قبض نموده بعد اخذ هم ضامن درک شرعی شد عند خروج المبیع مستحق للغیر فعلیه رد الثمن او تخلیص المثمن اکنون بموجب این مبایعه لازمه شرعیه اراده و اختیار مر مشتری مشارالیه راست در تصرف

مبیع مزبور بای وجه شاء و بعد ذلک چون مشتری مشارالیه ثمن مبیع
مزبور را از جمله وقف کنیسه قزل وانک به بایع مذکور داده بود بنابرین
تمامی مبیع مذکور را وقف موئد و حبس دائمی مخلد شرعی نمود به کنیسه
مزبور که سال بسال متولی شرعی کنیسه قزل وانک حاصل باغ مزبور را
ضبط و تصرف نموده بروشنائی و صادرین و واردین و غیره اخراجات
صرف نماید چون صورت حال بدینمنوال بود اینچند کلمه بجهة قباله و
وقف نامه سمت تحریر یافت تحریرا" ۲۷ شهر شعبان المعظم سنه ۱۰۷۴
[در حاشیه]
المبایعه المزبور و المسفور المذکور من البدایه الی النهایه حرت لدی و بعد
وقوعها قد وقف الواقف المذکور علی النهج المسطور متن لدی
[مهر]: لا اله الا الله الملک الحق المبین عبد صلاح الدین ، [مهر]: عبده محمد،
الحضار دو شکلات ملازم محکمه
بیرام علی ولد محب علی حاجی بیکلو ساکن شهر قدیم،///ملازم محکمه صلاحیه
ایمانی ولد جهانکیر غلام منفق مرحوم مغفور شیخ محمد یوسف اوانس ولد ملکجان
/// ایروانی [مهر]: ///، اوانیس مقدسی ولد امیر بیک ایضا"، یعقوب ولد خواجه طاسل ایضا"
خواجه الیاس ولد اصادور ایضا [مهر]: ԻԼԻԱՍ , استاد بیدروس بن/// ساکن ایضا"
اوتار ولد /// ایضا"، سرکس ولد مردروس ایضا، کدخدا مرکره ولد ماروک [مهر]: ՄԱՐԳԱՐԱ
ذکریا ولد هرابیت [مهر]:///, ملک خوبی [مهر]:///، بقوس ولد حخوم مقدسی ایضا"
[مهر]: ՔՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ռ[Ա]Յ ՊՈՂՈՍ, سرکس خان ولد یعقوب [مهر]:///
مرکره ولد ماروک [مهر]: ///، شهد بمافیه یقین علی آقا کردلر قاجار [مهر]: عبده یقین علی
شهد بمافیه [مهر]: عبد محمد رضا، صح بالوسل [مهر]///، [مهر] عبد ازاریا ԱՋԱՐԻԱ

۱۴. وصیتنامه و صلح‌نامه از سال ۱۶۷۹ میلادی که بتوسط آن خواجه هوهانس توپچی تمام دارایی خود را به زوجه‌اش دادکام وصیت نموده

بعد الحمد و الصلوة علی[عن] مستحقهما غرض از تحریر این کلمات شرعیه
البینات واضحا لدلالات دینیه الآیات باهرة المقدمات ذکر و بیان آنست که
حاضر شد در اعلی محکمه محکم علیه عالیه بینه سامیه اقضی القضاة
جلیل القدر دارالسلطنه اصفهان لاذالت محفوفه باثار العدل و الاحسان
خواجه اوانیس مشهور بتوپچی ولد متوفی نیکقوس مسیحی جلفایی و در
حالت صحت بدن و نفاد تصدقات اقرار صحیح شرعی و اعتراف صریح دینی
نمود بانکه از وی بوجه تملیک شرعی و طرز معمول عنیه اسلامی انتقال و
اختصاص شرعی یافته بمسماة دادکام بنت کریکور ارمنی جلفائی زوجه
دائمی خودش تمامت و همکی مایعرف و بیت الیه از نقود و اجناس و ظروف
و فروش و اسباب و اثاث البیت و قالی سجد و کلیم و رخوت خواب و پوش و
مسینه الات و چینی الات و کاشی الات و طلا الات و نقره الات و املاک و
باغات و بیوتات و مستغلات و اما وعید و وجوه مطالبات و امانات و مضاربات

و غیر ذلک ممایطلق علیه بسم التر که و المال حسب الوقتی بدهجید اروسی قیمیه درهم او دینار قلیلا" او کثرا ظاهرا" ام مستورا" اعینا" او دینا" نقیرا" او قطمیرا" اصلا" و مرابحه مشغولا" او غیر مشغول خواه آنچه حسب الارث والدین و سایر اقارب باو انتقال یافته باشد و خواه آنچه خود اکتساب نمود و بنحوی از انحا شرعیه مالک شده باشد خصوصا" یکدست خانه معد معلومه مشخصه واقعه در جلفا قدیم اصفهان محدود بخانه سلطانم و بخانه اقازر و بخانه اواديک و بخانه هرابید با کافه ملحقات وقفات از ممر و مدخل و غیر هما و این اقرار و اعتراف مستند است بعقد مصالحه صحیحه شرعیه حاویه عنهما وارده بر تمامت مقریه مزبور منقول او غیر منقول بمصالح به مبلغ دویست دینار تبریزی فضی شاهی نقد و مقدار یکمن بوزن سیاه کندم مصالحه ملیه و معاقده دینیه شامله ایجاب و قبول شرعین و متعرف شد مقر مصالحه مزبور بصحت و شرعیه و لزوم مصالحه مزبوره و بانکه دانسته و فهمیده و عالما" بالکمه و الکیفیة و الغبن الفاحش بل الافحش صلحمزبور از وی صادر شده و تقید و امضاء نموده و صیغه شرعیه بعربیه و فارسیه جاری و واقع شده و الیوم حسب المفاد المزبوره تمامی مایعرف و بیت مقر مزبور بحقت و تملک مسماة زوجه مزبوره اش قرار و استقرار شرعیه یافته و اوراست انحاء تصرفات مالکانه مستحقانه در مایعرف زوجه مزبورش منقوللا" و غیر منقول بهر نحوکه خواهد و اراده نماید کتصرف الملاک فی املاکهم و ذوی الحقوق و الآیات فی حقوقهم پس اکر بعد ذلک مقر مصالح مزبور خود بنفسه او احد من قبیله وکیلا" کان ام وارثا" بخلاف مزبور و نقیص مسفور دعوی نماید باطل و عاطل و از درجه اعتبار و اعتماد ساقط و هابط است و حرر ذلک فی عشرین شهر ذیقعده الحرام من///سنه تسع و ثمانین بعد الف ۱۰۸۹.

[در حاشیه]

هو علی قد عرض مضمون ذلک صریحا". و کتبه

خواجه اوانس مشهور بتوپچی مقر مزبور بمضمون متن و تحقق مصالحه معروفه تحریرا" ۲۰ شهر ربیع الثانی سنه ۱۰۹۰. [مهر]: حسب الله الحسنی عبد علی رمضان شهد بمافیه العبد مرکر ولد سرحد [مهر]: عبد مرکر، [مهر]: از مهر عیسی مراد حاصل شد، ولد یغوبجان، مظهر لطف الهی باقر ۱۰۸۳، شهد بمضمون من صفر ولد اقا ولی اعیان و منافع عرصه چه [مهر]: حسبی الله الحسنی علی رمضان

۱۵. مجلس از سال ۱۶۷۱ میلادی در اثبات حقانیت مهراسیای وانک اگلیس در تعمیرات کلیسای آنجا و ساختن حصار و عمارت مهمانخانه در حوالی آن

بعد از آنکه جماعت اسلامی قریه اکلیس علیا عریضه بوکلای عالیجاه وزیر عدیم النظیره خلیل التقدیر عظیم المرتبه و الشأن ولایت آذربایجان داده در ضمن آن عرض نموده بوده که مهراسیا وانک قریه اکلیس در دور و حوالی وانک دیواری و عمارتی بیحکمجهانمطاع آفتاب شعاع و بدون تجویز و اطلاع

امناء شرع و وکلای عالی در غایت طول و عرض و ارتفاع ساخته و خلافشرع
انور نموده است حسب الاستدعا جماعت اسلامی قریه مسطوره وکلای
عالیجاه معظم له حکمی بعهدهٔ رفعت و معالی پناه محمد قاسم بیک قلمی و
مقرر فرمودیم بودند که بمحل مزبور رفته در حضور اهالی شرع و
کدخدایان و ریش‌سفیدان آنحدود بر حقیقت مقدمه و مطلب معروضه
رسیده مجله و سند بر حقیقت و چگونکی طول و عرض و ارتفاع حصار و
عمارت احداثی مزبور درست داشته با جمعی که باعث زیادتی تعمیر و حصار
مزبور شده باشند بحضور آورده که بحقیقت رسیده جمعی که بخلافشرع و
حکم و حساب عمل نموده باشند برو تأدیب کردد بتاریخ ذیل الکتاب رفعت و
معالی پناه مومی الیه وارد قریهٔ مسطوره و بمحلمزبوره باتفاق کدخدایان و
ریش‌سفیدان اسلامی که اسامی ایشان در حاشیه قلمی کردیده با
ریش‌سفیدان مسیحی رفته جماعت اسلامی قریه مسطوره را که عریضه
باسم ایشان قلمی شد استجواب کردید همکی ابا و استنکاف از مضمون
عریضه و عدم اطلاع دادن آن بوکلای عالیجاه معزله نمودند و کدخدایان و
ریش‌سفیدان و رعایای مسیحی قریهٔ مذکوره در جواب تلقی کردیدند که
مادام شخصی از جماعت اسلامی که عریضه بدیوان عدالت بنیان عالیجاه
وزیر عدیم النظیر داده حاضر و مواجهه و مشافهه بابا کفتکو و حسب‌الشرع
الانور برما و مهراسیا چیزی ثابت و محکوم به نسازد دخیل و پیرامون مقدمهٔ
معروضه که محض کذب است نخواهیم کردید بعد از کفتکوی بسیار ملاحظه
و مشاهدهٔ دیوار احداثی وانک قریه مسطوره در حضور رفعت و معالی پناه
مشارالیه و کدخدایان و ریش‌سفیدان اسلامی و عرض و طول آنرا پیموده با
ارتفاع آن که از ملک و وقف کنیسه داخل و استنباد و عمارت احداث برینموجب
نموده بود کردید و مقارن اینمراتب رعایا و کدخدایان و ریش‌سفیدان مسیحی
قریه مسفوره : طول سوای عمارت - ۴۴ ذرع، عرض سوای درکاه ۴۳ ذرع ،
طرف غربی -۴۴ ذرع ، طرف شرقی که تعمیر شد بحال خود است- ۴۳ ذرع،
ارتفاع اطراف ثلاثه آن تعمیر شد ناتمام و غیرمعین است بیضه□
متلفظ و متلقی کردیدند که دیواری که مهراسیا در دور و حوالی وانک و
عمارت قدیمی و از ملک و وقفی کنیسه کشیده بجهت محافظت و محارست
خود و چند باب مهمانخانه و وثاق تابستانی و زمستانی که در حوالی و دور
آن استنباد تعمیر نموده بواسطه مهمان و جمعی از ارامنه که از اطراف و
جوانب بزیارت کنیسه می آیند ساخته و چون در وثاقهای که در دور
کنیسه قدیمی است کشیشان و قزلباشان در انجا ساکن بطرز وآیین ملت
عیسوی بعادت و طاعت قیام و اقدام نمینمایند و همیشه در انجا می‌باشند و
اکثر اوقات مردم بیکانه و صادرین و واردین بوانک می‌آیند و آزار و اضرار
بسکنه و متوطنین آنجا میرسانند و ایشان بفراغ بال و ترفیه حال بطاعت و
عبادت و بدعای داشت مقدس نواب سپهر رکاب اشرف اقدس ارفع نمی‌توانند
اشتغال نموده لهذا مهراسیا دیواری از ملک وقفی کنیسه پایین خانهای

وانک قدیمی و نهری که آب بباغچه و باغات جماعت مسیحی جاری میشود استبنا و چند مهمانخانه و وثاق در دور و حوالی آن تعمیر نموده است و دیوار مزبور و مهمانخانه‌ها که در اطراف آن ساخته دخلی و نسبتی بکنیسه قدیمی و وثاقهای آن ندارد و بر وانک قدیمی چیزی نیفزوده و تغییر و تبدیل نیافته و نقصان و خسران باحدی از ساختن دیوار و چند خانه که در حوالی آن تعمیر نموده سیما بجماعت اسلامی نرسیده است چون جریان حال بدینمنوال بود این دو کلمه بذکره الحال متبینا المقال سمت تحریر یافت تحریرا" فی شهر جمادی الثانی من شهور اثنی و ثمانین و الف هجریه ۱۰۸۲

[در حاشیه]

۱. هو. ذا علی السحر الحال کما حرر و شرح وسطیر فیه لدی حرره [مهر]:///

۲الحال ما حرر فیه عبده [مهر]:///

۳. حسب المسطور چلبی ولد صفیقلی اکلیس ملاحظه دیواری با چند مهمانخانه که مهراسیا در دور و حوالی آن ساخته دخلی بکنیسه قدیمی ندارد [مهر]: مظهر لطف الهی صفی قلی.

۴. حسب المسطور رضا قلی ولد مرتضی اکلیس ملاحظه دیوار و عمارتی که در خارج کنیسه تعمیر شده نمودم و دخلی بکنیسه قدیمی و عمارت آن ندارد بیضه [مهر]: ///

۵. هو. بنحوی که در تفحصه قلمی کردیده العبد بهزاد ملاحظه دیوار جدیدی و عمارت که در حوالی ان ساخته و دخلی بهیچوجه من الوجوه بکنیسه قدیمی ندارد نموده ام [مهر]: بندهٔ آل محمد بهزاد

۶. ملاحظه دیوار و عمارتی که در اطراف آن تعمیر شد نموده ام و چند مهمانخانه ساخته شد العبد [مهر]: /// محمد قاضی

۷. هو. العبد الاقل محمد ابراهیم اکلیس ملاحظه و مشاهده حسب المسطور نموده‌ام که دیوار و عمارت احداثی دخلی و نسبتی بوانک ندارد و در خارج عمد حفظ خود مهراسیا دیوار کشیده بیضه [مهر]: /// ابراهیم

۸. مراد جان اکلیس ولد اقامیر میرزا مشاهده نموده ام که دیوار و مهمانخانه که در دوران ساخته شده دخلی بکنیسه قدیمی ندارد [مهر]: ///، بیضه

۹. هو. حاجی اسمعیل اکلیس ملاحظه و مشاهده دیوار احداثی و عمارتی که در دور و حوالی آن ساخته نموده ام و دخلی بوانک قدیم ندارد [مهر]: بندهٔ آل محمد اسمعیل

۱۰. هو. کمترین دعاکویان مهدی یحی موذن من اوله الی آخر ملاحظه نموده شاهدم [مهر]: ///محمد مهدی

۱۱. هو. آنچه درین صحیفه قلمی کردیده من اوله الی آخره ملاحظه نموده شاهدم العبد خلف محمد بوداق بیک اکلیسی [مهر]: بندهٔ آل محمد خلف

۱۲. هو. حسب المسطور احمد خان ولد ملا یوسف اکلیس شاهد و ملاحظه دیوار و عمارت و مهمانخانه که در حوالی آن ساخته شده دخلی بکنیسه قدیمی ندارد

۱۳. هو. کمترین محمد ولد رفعت پناه سلطان محمد بیک ملاحظه و مشاهده دیوار و عمارتی که در حوالی آن تعمیر شد نمودم حرره [مهر]: ///محمد ۱۰۷۸.

۱۴. هو. العبدلله ///خوج شاهد حسین اکلیس بمحلمزبور رفته ملاحظه دیوار و

عمارت که مهراسیا در دور و خارج کنیسه ساخته نموده ام و بهیچوجه
من الوجوه دخلی و نسبتی بوانک قدیمی ندارد [مهر]: شاه شهیدان حسین
۱۵. حسب المسطور اقل خلق الله العنی آقا محمد غلام خاصه شریفه ولد علیقلی
بیک /// مشاهد و ملاحظه دیوار آقا محمد غلام و عمارتی که در دور و حوالی
آن ساخته شده نمودم [مهر]: ///آقا محمد
۱۶. کمترین بندکان سلطان محمد غلام خاصه شریفه ولد علیقلی بیک ابنا طی
حسب المسطور متن مشاهده و ملاحظه دیوار و عمارت بنحوی که تعمیر
شده است نمودم که [مهر]: محب شاه دین سلطان محمد
۱۷. آنچه درین صحیفه قلمی شد بیان واقعست العبد استاد امیر چلانکر ولد علی
رضا ساکن قریه اکلیس
۱۸. آنچه در طی این صحیفه قلمی کردید ملاحظه و مشاهده نموده ام و چند
مهمانخانه در دور و حوالی آن بواسطه آمدورفت و مهمان ساخته شده است
العبد الافقر غلام حسین اکلیس
۱۹. اقل خلق الله العبد /// ولد قراخان بیک اکلیس خود بمحلمزبور رفته ملاحظه
و مشاهده دیوار و عمارت کنیسه قدیمی نموده ام که تغییر و تبدیل نیافته و
دیوار احداثی و چند مهمانخانه در خارج کنیسه ساخته و دخلی و نسبتی
بکنیسه قدیمی بخلاف کند ندارد [مهر]: المتوکل علی الله العبد///
۲۰. اقل خلق الله العنی عبد الرزاق ولد /// محمد زمان اکلیس خود بمحلمزبور
رفته ملاحظه و مشاهده دیوار و عمارت کنیسه قدیمی نموده ام که تغییر و
تبدیل نیافته و دیوار احداثی و چند مهمانخانه در خارج کنیسه ساخته و
دخلی و نسبتی بکنیسه قدیمی ندارد [مهر]:///
۲۱. هو. حسب المسطور اقل خلایق حیدر ولد مجنون اکلیس مشاهده دیوار و
عمارت چیزی که مهراسیا ساخته نسبتی و دخلی بوانک ندارد بلکه .
مهمانخانه چند در خارج ساخته شده [مهر]:///حیدر
۲۲. هو. کمترین خلایق ایمان خان اکلیس حسب المسطور ملاحظه نموده ام که
دخلی و نسبتی عمارت که الحال مهراسیا ساخته بکنیسه قدیمی ندارد بلکه
مهمانخانه بجهت آمد و رفت ساخته است. بیضه
۲۳. بشرحی که درمتن قلمی شده بیان واقع است و خلافی ندارد العبد الاقل
محمد عسکری اکلیس علی [مهر]:///
۲۴. حسب المسطور شاهد و ملاحظه دیوار و عمارت که مهمان‌خانه است
نمودیم و دخلی بکنیسه قدیی ندارد العبد محمد صالح ولد محمد عسکری اکلیس
۲۵. حسب المسطور شاهد و ملاحظه دیوار و عمارت که مهمان‌خانه است نموده ام
و دخلی بکنیسه قدیمی ندارد العبد محمد علی ولد ملا شاهقلی اکلیس [مهر]:///
۲۶. هو. خانویردی ولد امیر شاه دیره قردی شاهد است که مهراسیا در حوالی وانک
عمارت ساخته و چند خانه در حوالی آن تعمیر نموده است بیضه [مهر]: عبده خان‌وردی
۲۷. کمترین خلایق /// بیک ولد خلف بیک دیره قردی ملاحظه و مشاهده نموده ام
که مهراسیا دیواری در خارج کنیسه قدیمی کشیده و چند مهمانخانه در حوالی ان

ساخته و دخلی بکنیسه قدیمی ندارد
۲۸. حسب المسطور متن شاهدم العبد محمد ابراهیم‌بن شاهقلی اکلیس که چند مهمانخانه در دور دیوار ساخته و دخلی بکنیسه قدیمی ندارد بیضه [مهر]: /// محمد ابراهیم
۲۹. رفعت پناه خلف بیک دیره قردی نموده که وانک قدیمی و عمارت او تغییر نیافته و مذکور میشود که مهراسیا در خارج وانک و باغ او دیواری کشیده عمارت ساخته است و در حوالی آن چند مهمانخانه تعمیر نموده است. و الله اعلم بحقایق [مهر]: /// محمد
۳۰. هو. حسب المسطور حاجی قدیم ولد داود دیره‌قردی مشاهده و ملاحظه عمارت و دیواری که الحال مهراسیا در دور و حوالی آن ساخته نموده ام و دخلی و نسبتی بوانک ندارد و در خارج و باغ او دیواری کشیده در حوالی آن مهمانخانه نموده است [مهر]: /// حاجی قدیم
۳۱. اقل الخلق الله العنی نوروز ولد یارش دیره قردی ملاحظه و مشاهده و دیوار و عمارتی که الحال مهراسیا در دور و حوالی آن ساخته نمودم دخلی بوانک قدیمی ندارد بلکه در باغ کنیسه و خارج وانک است [مهر]:///نوروز
۳۲. العبد المذنب محمد هاتم بن خلف بیک دیره قرای شاهد است که مهراسیا در دور وانک دیواری ساخته و در اطراف آن عمارت نموده است بیضه [مهر]:/// محمد هاتم.

۱۶. وکالت‌نامه ملک و و کدخدایان محال کشتاسف سال ۱۶۹۱ میلادی باسم الیاس ولد ملک حقنظر و کدخدا گیکور که مطلب و مدعا ایشان را بدیوان ناظر بیوتات عرض نماید

اقرار کردید و اعتراف شرع ملک و کدخدایان محال کشتاسف تحویلات ناظر بیوتات سرکار خاصه شریفه که اسامی ایشان ذیل است:
ملک حقنظر ملک محال کشتاسف [مهر]:///، کدخدا اندریاس و غیه قریهٔ هلک، کدخدا /// و غیه قریه بایندور، کدخدا ///و غیره قریه خوضابرد، کدخدا مردورس و غیره قریه شروقان، کدخدا /// و غیره قریهٔ قوشچی، کدخدا بوقوس و غیره قریهٔ مرک، کدخدا ملکوم و غیره قریهٔ هرر، کدخدا /// و غیره قریهٔ عافت‌خر [مهر]: ///، کدخدا عیساخان و غیره قریهٔ مین‌کند [مهر]:///عیسی خان، کدخدا یعقوب و غیره قریهٔ پول [مهر]:///، کدخدا بدرس و غیره قریهٔ هوچاس، کدخدا سرکس و غیره قریهٔ یالقوزدم، کدخدا بدرس و غیره قریهٔ ارویس القصه بدانکه چون همکی و تمامی محال فوق برضا و رغبت خودشان بزبدة المسیحیون الیاس ولد ملک حق‌نظر و کدخدا کیکور محال مزبوره فوق را وکیل مطلق نمودند که مطلب حسابی و مدعا ایشان را بدیوان عالیجاه ناظر بیوتات سرکار خاصه شریفه عرض و استدعا نموده قبول ایشان است و هر چه موکیلان مزبوره در خدمت دیوانیان عظام عرض کرده و مطلب حسابی که در آنجا صورت داده همکی راضی و مدعی هستند که حکم و وکالت‌نامچه بدینمنوال قلمی کشت. تحریرا" فیشهر محرم الحرام سنه ۱۱۰۳.
۱. بموجبی که در متن مسطور کشته بیان واقع است [مهر]:///; ۲. بموجبی که در متن

مسطور کشته بیان واقع است [مهر]: عبد علی اقا میرزا، ۳. بدینموجب حقیقت است
خلافی ندارد علی قرای دیزاقی [مهر]:/// ۴. حقیقت بنوعیست که در متن قلمی شد
[مهر]///، ۵. بموجبی که در متن مسطورکشته قبول ملک هکاس ملک قپان [مهر]: ///هکاس
۶. شهد بمافیه هکاس برادر ملک حقنظر کشتاسف [مهر]:///, ۷. حقیقت بدینموجب است
خلافی ندارد العبد [مهر]:///, ۸. حقیقت بموجب متن است العبد [مهر]:/// ۹. حقیقت بدینموجب
است خلافی ندارد [مهر]:///, ۱۰. بشرحی که در متن مسطور کشته بیان واقع است
خلافی ندارد عبد الکریم کشتاسف [مهر]:///, ۱۱. بدینموجب حقیقت است خلافی
ندارد محمد رضی ملازم میرزا علی, ۱۲. بدینموجب حقیقت است خلافی ندارد کل علی
نومسلمانان [مهر]:///, ۱۳. شهد بمنقوله العبد [مهر]:///منوچهر، ۱۴. شهد بمنقوله العبد
[مهر]: /// عبد علی طوفان، ۱۵. حقیقت بموجب متن است [مهر]: عبد علی طوفان.
۱۶. حقیقت بموجب متن است و خلافی ندارد [مهر]:/// ۱۷. حقیقت بموجب متن
است و خلافی ندارد العبد [مهر]:/// ۱۸.حقیقت بموجب متن است و خلافی ندارد [مهر]:///
۱۹. حقیقت بموجبی که در متن قلمی شد [مهر]،/// ظل المحمد بهرام
۲۰. حقیقت بنوعی که مرقوم متن است [مهر]:.///

۱۷. وقفنامه یکقطعه زمین تخم‌افکن محل سی تغار در قریه گوک‌گنبد که در سال ۱۷۰۴ رعایای آن قریه به اوچ‌کلیساوقف نموده

بعد الحمد و الصلوة سبب تحریر این کتابت مستطاب مسکین نقاب و نبیه
الانتساب شرعیه المبداء و المآب آنست که حاضر شدند بسرای شرع مطاع
لازم الانقیاد واجب الاتباع دارالامان ایروان صانه عن طوارق الافة و الحدثان
مسمیون مناسکان و ضاروک و یقوب و مکردیج و ارمیا کشیش و کدخدایان
و غیره رعایای قریه کوک‌کنبد علیا قرخبلاغ و بعد الحضور در حالتی که
صحیح و نافذ و معتبر بود ازیشان جمیع اقاریر شرعیه و اعرافات معتبر
اسلامیه همکی و تمامی یکقطعه زمین تخم افکن محل سی تغار واقعه در
قریه مزبوره را که محدود بکفشن قریه مزبوره و برودخانه و نهر نو و بقریه
مزبوره است وقف کنیسه اوچ‌کلیسیا نمودند که متولی موقوفات کنیسه
مزبوره موقوف مزبور را مثل سایر موقوفات ضبط و تصرف نموده حاصل
اورا سال بسال صرف اخراجات کنیسه نموده از بیع و شری آن احتراز و اجتناب
نمایند وقف صحیح شرعیه جری ذلک فی ۲۳ شهر محرم الحرام من شهور سنه ۱۱۱۶.
[در حاشیه]
حری ثابت من فیه صریحا" لدی [مهر]: بسم الله الراحمن الرحیم ///
حضار
کمترین محمد رضا /// کلانتر. ملک اقامال ملک قرخبلاغ [مهر]: الملک اقامال
جری باویر فیه صریحا [مهر]: افوض امری الی الله محمد کریم
الشاهد بمافیه محمد صادق بیک کلانتر چخور سعد [مهر]:/// محمد صادق

۱۸. قباله چند قطعه زمین تخم افکن و علفزار در قریهٔ علی بیگلو که در سال ۱۷۱۹ استواضادور خلیفه اوچ‌کلیسیا از رعایا آن قریه خریده

بالحق المالک

بعد الحمد و الصلوة باعث بر تحریر اینحروف شرعیه آنست که حاضر شدند بدارالشریعه قهریه علیه عالیه دارالامان ایروان مسمیون الله‌ویردی ولد کرابیت و ارپانوس ولد خوکاس کشیش و قازار ولد اروطین و بیدروس ولد داود کلهم رعایای قریهٔ علی بیکلو ناحیهٔ کرپی اصاله عن نفسهم و بوکالت سایر رعایای قریهٔ مزبوره و بعد الحضور بفروختند بمبایعهٔ صریحه صحیحه شرعیه برضا و رغبت تمام بدون الجبر و الابرام به عمده القسیسین و الرهبانین استواضادور خلیفهٔ اوج‌کلیسا تمامت و قاطبت چند قطعه زمین تخم افکن و علف‌زار واقعه در قریهٔ علی‌بیکلو محدود بغوپی پالچقلو و به آب سیاه و بنهر فرش و بنهر صفی‌آباد مع جمیع التوابع و اللواحق و المضافات و المقربات الشرعیه بثمن مبلغ بیست و پنجتومان تبریزی نقد رایج المعامله نصفه تأکیدا" له و تصریحا" لآن دوازده تومان و پنجهزار دینار موصوف و تجدید مشتری مشارالیه تمامت مبیع محدود مشروح را از بایعون مزبورون بثمن معقود علیه مسفور و عقد مبایعه صریحه شرعیه فیمابین جاری شده بایعون راغبون مزبورون بعد از اقرار باخذ ثمن و تفویض و تملیک مثمن دانسته و فهمیده اسقاط جمیع خیارات شرعیه موجبه فسخ بیع ولوکان فاحش بل افحش و التزام بجهات درک شرعی عند خروج المبیع مستحق لیغیر نمودند غب ذلک مصالحه صریحه شرعیه نمودند بایعون مزبورون با مشتری مشارالله تمامی دعوی غبن و غبین غبن خود را من جمیع الجهات بمبلغ یکتومان تبریزی نقد وصفیه مصالحهٔ شرعیه نیز فیمابین‌کماهو المقرر فی الشرع الانور جاری و واقع گردید اکنون بموجب اینمبایعهٔ شرعیه اراده و اختیار در تصرف مبیع مزبور مر مشتری مشارالیه راست بهر نحوی که خواهند اراده و تصرف نمایند جری ذلک فی غره شهر ربیع الاول من شهور سنه ۱۱۳۱.

[در حاشیه]

اقر البایعون الراغبون المزبورون کما تحریر [مهر]: المتوکل علی الله عبده العنی‌ظهیرابن لطفی.

شهد اقر البایعون المزبورون جری بمحضرت [مهر]:///, عالیحضرت رفیع و معالی پناه عمده الاقران محمد علی بیک ریش‌سفید جماعة تیکلو [مهر]: /// محمد علی

الحضار: /// پناه نرسس اقا سرکار قریه مزبور.///[مهر]: لطف الهی

احمد ولد علیقلی [مهر]: /// احمد، [مهر]:ՊԵՏՐՈՍ [ՅԱՆ]Ո[Ա]Ծ Ի[ՍՏՈՒ]ՐՔ

۱۹. محضر بامهار و امضا کدخدایان و کشیشان محل ارامنهٔ شکی و شیروان در باب اقرار تابعیت به خلیفهٔ آقوانک (در دوره خلیفه‌گری اعیسی خلیفه گنجه‌سر)

باعث بر تحریر اینکلمات مبریه و موجب مسطور این رموز حاضر شدند

اقرار و اعتراف مینموده اند ارباب و اعیان و اهالی متوطنان کدخدایان و
و ریش‌سفیدان و مهراسیان و کشیشان و کلهم احشام و مجموع جمهور و
سایر سکنه ارامنه محالات شیروان و شکی اعتراف و استخبار و استعلام
میرود که از تواریخ قدیم الایام من الالانی خلیفکی ارامنه ولایت محالات
مسطور فوق از عبا و عنجد با خلیفه عیسی کنزه‌ساری مقرر و مستمر
یافته بنابران ارامنه کلهم ولایت شروان و شکی بنابر حسن سعی و خوش
سلوکی وکمطمعی و خیراندیشی زبدةالاشباه عیسی خلیفه قدیم والد
راضی و شاکر و قبول هستیم و خلیفه اوچ کلیسای که جهه خلیفکی
اینولایت بموجب نودر آمد استدعا و ادعا مینماید حسبة"الله رحمتا" طلبا"
بمرضاته از خلیفکی خلیفه اوچ کلیسا قبول نیستیم و راضی و شاکر نداریم و
هر کس که بدینمعنی اطلاعی حاصل وقوعی کامل و شامل داشته باشد
اسامی خودرا درینصحیفه مرقوم و امهار مزین کرداند و اکر خط نداشته
باشد اذن و رخصت داد که قلمی نماید

۱ اقرار و اعتراف نمودیم کدخدا سرکس قریهٔ نیج محال قبله [مهر]///،
۲ و کدخدا آوانس ایضا" [مهر]... آوانس، ۳ اعتراف نمودیم الله قلی ایضا" [مهر]///،
۴ اعتراف و قبول نمودیم بوقوس کشیش ایضا" [مهر]///، ۵ کدخدا بیرام قریه بومی قبله
۶ کدخدا نصیب ایضا" ، ۷ کدخدا متاس کشیش ایضا"، ۸ کدخدا کرکور کشیش قریه نخو
۹ کدخدا یوری شکیلو قبله اعتراف واقبال نمودیم [مهر]: عبده یوری ، ۱۰ کدخدا بابا قریه
چایکند قبله [مهر]:Քրիստոսի ծառա Պապա، ۱۱ کدخدا سمایون کشیش قری یقلوبلو
[مهر]: ԱՍՏՈՑ ԾԱՌԱ ՍԻՄԵՈՆ، ۱۲ کدخدا جانی داروکندی ایضا" [مهر]: ՃԱՆԻ
۱۳ کدخدا یادکار قریهٔ بابکی [مهر]: ՀԱՅՐ Ե[Ա]Ղ[Ա]Ց Ո[ԱՏՑ]Ո، ۱۴ کدخدا
قریهٔ زراپی قبله [مهر]: ՔՐԻՍՏՈՍ Ի[Ա]Ռ[Ա] ԳՐԻԳՈՐ، ۱۵ سرابین کشیش بابکی
کرکور، ۱۶ نرسس کشیش وبکنظر یقلوبلو، ۱۷ عیسی کشیش چایلو زادور کشیش ایضا"
امیر زرباف ، ۱۸ کدخدا هرتون خوشکچین، ۱۹ کدخدا داود ایضا"، ۲۰ کدخدا اندریاز بزوندی
۲۱ کدخدا اقابک ایضا" ، ۲۲ کدخدا سرکز اولمری، ۲۳ کدخدا اقاخان ایضا"، ۲۴ کدخدا یغه‌زر
داشوبلاغی [مهر]:ՔՐԻՍՏՈՍ Ի[Ա]Ռ[Ա] ԵՂԻԱՋԱՐ، ۲۵ منوال کشیش ایضا"
۲۶ کدخدا شاهنظر کردادولی ، ۲۷ کدخدا سمایون ایضا"، ۲۸ اوهان کشیش ایضا"، ۲۹ قرابیک
ایضا"، ۳۰ کدخدا ملک شاه وانکی، ۳۱ کدخدا جمال ایضا"، ۳۲ عیسی کشیش، ۳۳ کدخدا یخشی
بیک///، ۳۴ کدخدا اوانس ایضا"، ۳۵ باقده‌سر کشیش ایضا"، ۳۶ کدخدا اوانس ایضا"، ۳۷ کدخدا
بکنظر کلور، ۳۸ کدخدا یکن ایضا"، ۳۹ کدخدا اوهان قویخانی، ۴۰ کدخدا وارطان توسکی
[مهر]: عبده وارطان ۱۱۲۶، ۴۱ کدخدا سرکز ایضا" [مهر]: ՍԱՐԳԻՍ، ۴۲ کدخدا یوری///
۴۳ کدخدا سردار ایضا"، ۴۴ کدخدا زهراب آقچه‌بران، ۴۵ کدخدا عیسیخان ایضا"، ۴۶ کدخدا
شامخال ینکجه‌کندی، ۴۷ کدخدا عیسی خان په‌دره، ۴۸ کدخدا بابا ایضا"، ۴۹ کدخدا سرکز
وردانی، ۵۰ کدخدا قزر ایضا"، ۵۱ کدخدا بکلر زراپی، بایندور و آیدین ایضا"، ۵۲ کدخدا بکنظر
قریهٔ قوزلو شکی ، ۵۳ کدخدا ملکصد کشیش مجلس ایضا"، ۵۴ کدخدا مالجان ایضا"، ۵۵ کدخدا
قوی ایضا" ، ۵۶ کدخدا کرکور کشیش قریهٔ سالبکی، ۵۷ کدخدا آیدین، ۵۸ کدخدا عیسی
۵۹ کدخدا/// ایدین بلاغی، ۶۰ ملک‌سد کشیش ایضا" ، ۶۱ کدخدا قیاز ایضا"، ۶۲ ملک اوهان

نارلوجه، ۶۳ کدخدا اوسکان کیس، ۶۴ کدخدا آقاسی ایضا"، ۶۵ کدخدا نرسس شورلو
۶۶ کدخدا سمایون ایضا"، ۶۷ زادور کشیش ایضا"، ۶۸ کدخدا اوهان کشیش هاتم‌کندی
۶۹ کدخدا آوانس کشیش ایضا"، ۷۰ کدخدا ارزن کلوداغی، ۷۱ کدخدا عیسی ایضا"، ۷۲ کدخدا
سرکس کشیش ایضا"، ۷۳ مردرس کشیش، ۷۴ کدخدا مکردیچ چورقاتی [مهر]:///، ۷۵ کدخدا
اوانس ایضا"، ۷۶ کدخدا مردرس کشیش ایضا"، ۷۷ کدخدا الله‌ویردی کنکودی، ۷۸ کدخدا
مرکره ایضا"، ۷۹ کدخدا بدره ایضا"، ۸۰ کدخدا بوقوس ایضا"، ۸۱ کدخدا الخان ورطاشین
۸۲ کدخدا یعقوب /// [مهر]: Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ռ[Ա] Տ[Է]Ր ԱԿՕԲ ،۸۳ کدخدا
خانویردی ایضا"، ۸۴ کدخدا کلی جالودی، ۸۵ کدخدا الله ویردی ایضا"، ۸۶ عساد کشیش ایضا"
۸۷ کدخدا اوانس ایضا"، ۸۸ کدخدا الله‌ویردی مالغی، ۸۹ نظر کشیش ایضا"، ۹۰ کدخدا بابای
کوک‌بولاغی، ۹۱ کدخدا رستم ایضا"، ۹۲ ملک‌صد کشیش ایضا"، ۹۳ کدخدا اصتفان باشنجاقی
۹۴ کدخدا خاچانس ایضا"، ۹۵ کدخدا بدرس ایضا"، ۹۶ کدخدا تطوس ایضا"، ۹۷ کدخدایان
محال خزاورد، ۹۸ کدخدا منوچهر ملوکاوی [مهر]: عبده منوچهر، ۹۹ کدخدا بابا ایضا"
۱۰۰ کدخدا موسس کشیش ایضا"، ۱۰۱ کدخدا کرکور کشیش حاوری، ۱۰۲ کدخدا قزر کشیش ایضا"
۱۰۳ کدخدا تاخرخان ///، ۱۰۴ کدخدا اقاجان ایضا"، ۱۰۵ کدخدا قزار ایضا"، ۱۰۶ کدخدا بدرس
۱۰۷ صحک کشیش ایضا"، محال رعایت، ۱۰۸ کدخدا تورشی کشخرودی، ۱۰۹ کدخدا ملکوم ایضا
۱۱۰ کدخدا سمایون کشیش، ۱۱۱ کدخدا ملکوم پتکلو، ۱۱۲ کدخدا اوانس کشیش،۱۱۳ کدخدا داود
کشیش ایضا"، ۱۱۴ کدخدا یادیکر شکی، ۱۱۵ کدخدا کولکاسر ایضا"، ۱۱۶ کدخدا سرکس کشیش
کزرایی، ۱۱۷ کدخدا بالاسان ایضا"، ۱۱۸ کدخدا شاه ویردی ینکچه، ۱۱۹ کدخدا عیسی قوشکچه
[در حاشیه]

۱ بابا کدخدا توقی [مهر]: ,Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ռ[Ա] ԲԱԲԱ
۲ یغیا وارطابید [مهر]:Յ[ԻՍՈՒՍ]Ի Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ռ[Ա]Յ ԵՂԻԱ
(Ի) ՎԱՐԴԱՊ[Ե]Տ ՌՃԾԷ
۳ ملک یکن محال دیزاق [مهر]: ,ՄԵԼԻՔ ԵԿԱՆ
۴ ادی بیک کوخا هدروتی [مهر]: ,ԱԴԻ ՊԵԿ
۵ اسرایل وارطابید قریه ساقیانی [مهر]:Յ[ԻՍՈՒՍ]Ի Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի
Ծ[Ա]Ռ[Ա]Յ ԻՍՐԱԷԼ Վ[Ա]ՐԴ[Ա]ՊԵՏ ՌՃԿԱ
۶ تومان وارطابید شکیلو[مهر]: Յ[ԻՍՈՒՍ]Ի Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ռ[Ա]Յ
,Տ[Ե]Ր ԱԿՕԲ [Ա]Ռ[Ա]Ծ Ի[ՈՍՏՓ]Ք
۷ بندهٔ خلق الله دود خلیفه محال شکی [مهر]:Յ[ԻՍՈՒՍ]Ի Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի
Ծ[Ա]Ռ[Ա] ԴԱՒԻԹ Վ[Ա]ՐԴ[Ա]Պ[Ե]Տ Շ[Ա]ՔԻ[Ո]Յ,
۸ توما کشیش شکیلو [مهر]: ,ԹՈՎՄԱ ՎԱՐԴԱՊԵՏ
۹ ملک طمارس محال تلش [مهر]: ,ՄԷԼԻՔ ԹԱՄՐԱԶ [Ա]Ռ[Ա]Ծ Ի[ՈՍՏՐ]Ք
۱۰ مردروس وارطابید وانک میسری [مهر]: Յ[ԻՍՈՒՍ]Ի Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի
Ծ[Ա]Ռ[Ա] ՄԱՐՏԻՐՈՍ Վ[Ա]ՐԴ[Ա]Պ[Ե]Տ,
۱۱ کرکور کشیش [مهر]: ՔՐԻԳՈՐ Տ[Է]Ր [Ա]Ռ[Ա]Ծ Ի[ՈՍՏՐ]Ք
۱۲ صادور وارطابید و مهراسیای محال قبله و قسانی و غیره محالات شروان [مهر]:///
,ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ Վ[Ա]ՐԴ[Ա]Պ[Ե]Տ ՌՃԾ

۱۳ ملک باقر محال ورنده [مهر]: ՄԷԼԻՔ ԲԱՂԸՐ
۱۴ مسیس کشیش [مهر]: ՔՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ռ[Ա] Տ[Է]Ր ՄՈՎՍԵՍ
۱۵ نرسس کشیش قره‌بیکی [مهر]:ՔՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ռ[Ա] Տ[Է]Ր ՆԵՐՍԵՍ
۱۶ ملک مژنون محال چله برد [مهر]: ՄԷԼԻՔ ՄԵԺԼՈՒՄ
۱۷ بنحویت که در متن نوشته شده بیان واقع است العبد الاقل کدخدا ///[مهر]: بندهٔ آل محمد///،
۱۸ بنحویت که در متن قلمی شده بیان واقع استکمترین محمد سعید [مهر]: کمترین‌محمد سعید
۱۹ بنحویت که در متن قلمی شده بیان واقع است العبد الاقل ملا فتح علی [مهر]: فتحعلی
۲۰ بنحویت که در متن قلمی شده بیان واقع است العبد الاقل نوری [مهر]: عبده نوری ۱۱۳۰
۲۱ بموجبی که در متن نوشته شده بیان واقع است العبد الاقل کدخدا محمد شریف
[مهر]: عبده محمد شریف ۱۱۲۴،
۲۲ بموجبی که در متن قلمی شده بیان واقع است العبد الاقل میر مصطفی
[مهر]: صل علی سید المصطفی ۱۱۱۵،
۲۳ بنحویت که در متن قلمی شده بیان واقع است خلافی ندارد العبد الاقل
مشهدی قدیر شماخی الاصل [مهر]:///
۲۴ شهد بمافیه محمد علی /// [مهر]: /// عبده محمد ،
۲۵ بموجبی که متن نوشته شده بیان واقع است کمترین کدخدا سید احمد قبله [مهر]:///
۲۶ بنحویت که در متن قلمی شده بیان واقع است خلافی ندارد العبد الاقل ملا
یوسف /// [مهر]: /// عبده محمد یوسف ۱۱۹۰،
۲۷ بموجبی که در متن نوشته شده بیان واقع است کمترین هاشم خان [مهر]:
۲۸ بنحویت که در متن قلمی شده بیان واقع است خلافی ندارد کمترین
بندکان خلف ملک عیسایی [مهر]: بندهٔ شاه ولایت خلف
۲۹بنحویت که درمتن قلمی شده بیان واقع است خلافی ندارد کمترین بندکان
ملک حاجی ملک محال هایط و خراورد [مهر]:حسن شافع حاجی محمد،
۳۰ بنحویت که در متن قلمی شده بیان واقع است خلافی ندارد کمترین
بندکان عبد الکریم قوتکاشن [مهر]: /// محمد کریم،
۳۱ تمامی کدخدایان و رعایا ارامنه محال قبله در حضور کمترین بندکان محمد
شکر ملک قبله بسیار بسیار رضامندی از عیسی خلیفه راضی و شاکر بوده و از
خلیفکی اوچ کلیسا قبول ندارند[مهر] : لا اله الا الله الملک الاکبر عبده محمد شکر۱۱۲۰
۳۲ بنحوی که در متن قلمی شده بیان واقع است خلافی ندارد العبد الاقل
حاجی ملک حابط و خراورد
۳۳ بموجبی که در متن رضامندی و تصدیق بیان واقع است خلافی ندارد اقل
الطلبه [مهر]: /// عبدالله
۳۴ بنحویکه در متن قلمی شده بیان واقع است خلافی ندارد العبد الاقل میرزا
محمد ملک قراباغ [مهر]: /// میرزا محمد،
۳۵ بیان واقع است و خلافی ندارد [مهر]: /// ۱۰۶۱
۳۶ تحقیق مراتب اینقسم شده العبد [مهر]: /// عبده زین الدین
۳۷ هو. بشرحی که قلمی شده استماع و تحقیق شد الحضرة [مهر]: لااله الا

الله الملک الحق المبین عبده سعید ۱۱۱۴ ،
۳۸ بنحوی که در متن قلمی شده بیان واقع است خلافی ندارد العبد الاقل
ملک پادار و ارش ملک شهاب الدین [مهر]: لا اله الا الله الملک الحق المبین
۳۹ بشرحی که قلمی شهد استماع و تحقیق شد الحقیر [مهر]: لا اله الا الله
الملک الحق المبین عبده سعید،
۴۰ بنحوی که نایب داعی قلمی نمود بیان واقع و خلافی ندارد محمد صعید
قاضی قبله [مهر]: افوض امری الی الله عبده محمد سعید،
۴۱ یقین تحقیق است که مراتب مشروحه متن بیان واقع است الداعی
[مهر]: ///عبده محمد قاسم

۲۰. محضری بامهار و امضا کدخدایان چند قریه چله‌برد قراباغ که به پیشوایی و ملکی داود کشیش قریه دوشانلو رضایت میدهند

///کدخدایان و رعایا من محال خاچین
///آنکه چون از بعضی /// مانده ایم حسب الامر حاکم یکی پیشوای در میان عجزان معمورنیست و درینوقت خواهش بدرکاه چنان داریم که عنایت و مرحمت فرموده سایه دستی باسم داود نام کشیش قریهٔ دوشانلو مقرر فرمایند /// بدینموجب حکم اشرف اقدس همیون ملک و پیشوای این فقرا بوده باشد:
کدخدا آوانیس ولد باقوم قریهٔ قزانچی، و کدخدا کسبر ولد شاه‌دینار قریهٔ چورمان، و کدخدا امیریار ولد عاشق قریهٔ بازارکندی، و کدخدا ملک بیک کشیش ولد اریتون قریهٔ کله‌دک سفلا، و کدخدا عیسی ولد کوکجه قریهٔ حمزه، و کدخدا اقاجان ولد /// قریهٔ قزلقایه، کدخدا جانی ولد کسبر قریهٔ قزلو، کدخدا یاریجان ولد قراخان قریهٔ باللوقایه، کدخدا سرکس ولد کریکور قریهٔ حاجتکاه ، کدخدا منکسر ولد امیر///، کدخدا اوانیس ولد ساروخان قریهٔ خضرستان ، کدخدا منکسر ولد اوانیس قریهٔ ساروکشیش، کدخدا موسیس کشیش ولد بوقوس تمغاله، کدخدا ارکیل قریهٔ وانک، کدخدا کلنظر ولد /// قریهٔ شلوه، کدخدا بیکلر ولد صهراب قریهٔ خورامورت□
/// مزبور قبول و رضا داریم استدعاء آنکه حسب المضامین /// در ملکی و پیشوای مقرر دارند. باقی امره‌کم مطاع
بحضور جماعت ذیل اقرار و اعتراف نموده /// که حکم شده [مهر]: کدخدا/// ۱۱۴۰ ،
شاهدم خلافی ندارد، ابراهیم یوزباشی [مهر]:///ԱՊՐ [ԱՅ]ՈՒ Ծ Ի[ՈՍՏՈՐ]Ք
شاهدم خلافی ندارد، مرتضی قلی بیک ایکرمی‌درت [مهر]: /// مرتضی قلی،
شاهدم خلافی ندارد، علیرضا آقای ایکرمی‌درت [مهر]:///
شاهدم خلافی ندارد، ملا محمد کدخدا ایکرمی‌درت [مهر]:////
شاهدم قذر کلستان [مهر]: عبده قذر ՂԱՋԱՐ
درینباب شاهدم خلافی ندارد، میرزجان کلستانی [مهر]: [ԱՅ]ՈՒ Ծ Ի[ՈՍՏՈՐ]Ք
ՄԻՐՋԱԽԱՆ
شاهدم خلافی ندارد، یغیای کلستانی [مهر]: ԵՂԻԱ [ԱՅ]ՈՒ Ծ Ի[ՈՍՏՈՐ]Ք

شاهدم خلافی ندارد، مکردج کلستانی [مهر]: [illegible]
شاهدم خلافی ندارد، اکوب کلستانی [مهر]: [illegible]
شاهدم خلافی ندارد، نواصارد کلستانی [مهر]: [illegible]

ترجمه

بشرحی که در متن معروضه قلمی شد خلافی ندارد ملک یکن محال دیزاق

۲۱. قبالهٔ زراعت کفشن قریهٔ علی بیگلو که در سال ۱۷۳۶ ابراهام خلیفهٔ اوچ‌کلیسا از رعایا آنجا خریده

سبب تحریر این دو کلمه صحیحه شرعیه آنست که الله ویردی ولد کرابت و ایلکم ولد ورطان و صاروخان ولد قباد و کوستان ولد داود و استپان ولد دیر خوکاس و ایوم ولد محراب و کسبار ولد الکسان و اقاباب ولد اروطین و سرکز ولد بارسیق و ایوم ولد عیسی خان و اوهان ولد بقوس و ذکرا ولد اوانس و الله‌ویردی ولد تریانوس و بیکوم ولد جهانکیر و انان ولد کل اصلان و غیره مسیحیان کلهما رعایای قریه علی بیکلو ناحیه کرپی بحسب الرضا و رغبت خودشان بلااجبار اراضی زراعتکاه کفشن قریه خود واقع است در ارالیق امام ارخی که فیمابین رود اب سیاه و رود اوج‌کلیسیاست محدود طرف شرقی نهر قریه صفی‌آباد و طرف جنوب فرش و رود آب سیاه و طرف غربی مشهور به پالچقلو قوپی مع التوابع بفروختند بمبلغ دوازده تومان تبریزی که نصف آن شش تومان تبریزی باشد به عمده الطوایف العیسویه زبدة الملة المسیحیه ابراهیم خلیفه خلیفهٔ اوج کلیسیا و تمام مبلغ مزبور را اخذ و قبض نموده اراضی زراعتکاه مذکور را به بیع و تصرف خلیفه مذکور دادند که بهر نحوی که خواسته باشند متصرف نموده چراکاه اموال خود و مراعی و معاشی خلیفه مذکور دایم الاوقات از چایرلوبلاغ آب خوبجه و چراکاه نموده احدی متعرض و مانع نشوند شرط شرعی نمودند رعایای مذکوره که هر کاه من بعد الیوم من الایام احدی در باب و خصوص اراضی زراعتکاه و کفشن مذکور و چایرلوبلاغ که چراکاه آب و علف مراعی و مواشی خلیفه مذکوراست احدی ادعا و دعاوی نماید و یا بچراکاه چایرلوبلاغ مانع و متعرض شود رعایای مذکور از عهده جواب ان بیرون آیند. تحریرا" فی ۱۷ شهر شعبان المعظم سنه ۱۱۴۸.
[مهر]: [illegible]، [مهر]: [illegible]، [مهر]: [illegible]، ///

[در حاشیه]

المبایعه الصحیحه الشرعیه وقعت لدی [مهر]: /// عبده العظیم محمد قدیم بعد از ملاحظه مهر نایب عالیحضرت شیخ‌الاسلام و خطب و تمسک و اقرار سه نفر از بایعان مذکوران متن به بیع املاک مذکوره و اخذ ثمن آن شاهد و مطلعم. العبد کمترین بندکان بیضه [مهر]:///بندهٔ شاه ولایاتی
اقل عبادالله حاجی رضوان [مهر]:///

الحضار حضرت و نجابت و رفعت و فضلت شعار میرزا صلاح الدین محمد
خطب [مهر]:/// صلاح الدین بن محمد
العبد الاقل عبادالله که ملحق بمحکمه محمد به شود و استحکام یابد [مهر]://محمد علی
شهد بمافیه بشهادت کدخدایان اهانس و سحک [مهر]: بندهٔ خدا صحاک
الشهودان کدخدایان قریه اوج‌کلیسیا
کدخدا اصریل کدخدا اوادیس کدخدا جانی‌بیک
مکردیچ کشیش کدخدا اوید کدخدا صحاک کدخدا بقوص

۲۲. موافقت‌نامه ملکان، یوزباشیان و محراسیایان محال خاچین در باب تقسیم صادریات و عوارضات در میان قرای دوشانلو و کلادک (سال ۱۷۴۵ میلادی)

مشروط برآنکه ملک اولخان ملک محال خاچین و سایر کدخدایان خاچین براورد نموده اند که سیوای متوجهات نقد و جنس مال دیوانی آنچه صادریات و عواریضات در میان الکای حکم حسابی صادر شود قریهٔ دوشانلو و قریهٔ کلادک سفلی بهم برابر بدهند که تفاوت در باب صادریات ندارد هر دو طرفین و ملک و کدخدایان راضی اینمعنی شده اند هر کاه من بعد اینمعنی را تجدید دعوای نمایند مجرم و مخاطب دیوان اعلی باشد این دو کلمه جهة مقرر و مقید بهم قلمی شد. تحریرا" فی ۲۶ جمادی الاخر سنهٔ ۱۱۵۸.
[مهر]: بندهٔ خدای عیسی الوخان ۱۱۵۸.
شاهد بمافیه ملک عیسی ملک دیزاق [مهر]: ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԾԱՌԱՅ ԵՍԱԻ
باطلاع کمترین مشروط کردید، [مهر]: /// صفی، [مهر]: عبده ملک کریکور
شهد بمافیه ملک طهمورث ملک طالیش [مهر]: مظهر لطف الهی طهمورث،
شهد بمافیه محمد نقی، ملک حسین ورنده [مهر]:///، ملک حاتم [مهر]:عبده حاتم
سرکیس یوزباشی [مهر]:بندهٔ خدا سرکس، ملک بیک [مهر]:عبده ملک بیک
شهد بمافیه بدروس مهراسیه [مهر]: ՊԵՏՐՈՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ
شهد بمافیه کیرکور مهراسیه [مهر]:ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏ
ملک الله قلی چاله‌بردلو [مهر]: عبده الله‌قلی
یغیازار کوخا [مهر]: ԵՂԻԱԶԱՐ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԾԱՌԱՅ

۲۳. مجلس در اثبات تعلق مزارع و علف‌زار ارالق در قریهٔ علی‌بیگلو به اوچ کلیسیا (سال ۱۷۶۲ میلادی)

چون درینوقت مطیع الاسلام خونکانس محرسه نایب خلیفه اوچ‌کلیسا بدارالشرع انور دارالامان ایروان حاضر و دو طغری قبالچه ممهوره بامهار اهالی شرع‌ابراز و ادعا نمود که بموجب قبالچهای ملحوظ تمامی و همکی مزارع و علف‌زار ارالق من توابع قریه علی بیکلو را رعایای قریهٔ مزبوره بخلیفه اوجاق اوچ‌کلیسا فروخته و حال ارالق مزبور را عالیشأن قوچی خان

و اقا اکبر کماشته ورثهٔ میرزا علی اکبر ولد میرزا رحیم وزیر سایق سابق ایروان بخلافشرع متصرف شده اند باید تخلیه ید از محل مزبور نمایند مدعی علیهما در جواب بعد از ملاحظهٔ قبالچهای مزبوره تقریر نمودند که رعایای مزبوره حق الزراعت و اراضی محل مزبور را فروخته اند نه اصل ملک اورا بلکه اصل ملک از راه ملکیت تعلق بمالکان قریهٔ مزبوره دارد باید امنای اوجاق اوچ‌کلیسا محل مزبور را زراعت و ملک را با بهره دیوان مهمسازی نمایند. مدعی مزبور تقریر نمود که محل مزبور ملک مالک قریه مزبوره نیست بلکه ملک ورثه مرحمت پناه صفی قلی خان بیکلربیکی سایق سابق ایروان است که ملک محلمزبور را با ملک سایر قرای که در تحت رود آب سیاه است برعایا و زارعین انها واکذاشته اند درینخصوص از مدعی بینه مطالبه کردید مدعی مزبور عالیقدر حاج الحرمین الشریفین حاجی بابام بیک حاجی بیکلو و احمد علی ولد علی و حسن ولد مراد علی و اله‌ویردی ولد حقویردی سکنه اکلنلو و ولی ولد تاشتمور ضولورا اقامه نمود و مومی الیهم ادای شهادت نمودند بدینموجب حاجی بابابیک مشارالیه شهادت داد که کل مزارع و قرایکه در تحت رود آب سیاه است تعلق بورثهٔ صفی قلی خان مشارالیه دارد که حال غایب اند بدینجهة ملک در نزد زارعین می‌ماند و محل مزبور همین حکم دارد و باقی شهود شهادت دادند که ما از جمعی شنیده‌ایم که محل مزبور را با مزارع قرای تحت رود آب سیاه را مالک آنها که زوجهٔ صفی قلی خان است بزارعین واکذاشته خیرات نمود و ما مدتی در محل مزبور زراعت نموده‌ایم ملک از ما نکرفته اند و دیده ایم که دیکران هم زراعت نموده اند بدون اخراج ملک حاصل را متصرف شده اند و از شهادت شهود مرقومه مفهوم می‌شود که محل مزبور خارج از حکم سایر مزارع قریه علی‌بیکلو است بنابرین مالکان قریهٔ علی بیکلو با عجز از اثبات ملکیت محل مزبور مرایشانرا بهیچ وجه ادعا و مطالبه ملک از امنای اوجاق اوچ‌کلیسا که زراعت محلمزبور نمایند نمی‌توانند نمود باید بدون تکاهل کماشته‌کان خلیفه اوچ‌کلیسا محل مزبور را زراعت و بهر قسم که سایر زارعین قرای تحت رود آب سیاه سلوک می‌نمایند منظور دارند و السلم و حجتیکه چند یوم قبل ازین بجهة مدعی علیهما قلمی شده بود اعتباری ندارد فی ۱۷ شهر شوال سنه ۱۱۷۵. [مهر]://احمد

۲۴. محضر از سال ۱۷۶۳ با امضا و امهار ارباب و اعیان، ملکان و کدخدایان الکاء قراباغ که به خلیفه‌گری اوهانس در اوجاق خلیفه‌نشین آقوانک موافقت نموده

استخبار و استعلام و استفهام میرود از جمعی ارباب و اعیان و اهالی و متوطنان و کدخدایان و ریش‌سفیدان اسلام و مسلمین الکاء قراباغ و ملکان و کدخدایان و محراسیان و کشیشا[ن] و سایر جمهور اهالی ارامنهٔ الکاء مزبور مشتمل بر انکه از تاریخ قدیم الایام الی الان خلیفه‌کی و پیشوائی طایفهٔ ارامنه ولایت محالات مسفور فوق بموجب ارقام و احکام مطاع پادشاهان جنت مکان فردوس اشیان

ماضی صفویه و مجله‌جات معتبرین اهالی اعیان و ارکان ولایت مذکور آبا عنجد تعلق باولاد و اجداد عیسی خلیفه آغونکی مأمور و مستمر بوده فی الجمله درین اوان بنابر حسن سعی و صاحب شعوری و خیر اندیشی زبدةالاشباه اوهانس خلیفه برادرزادهٔ عیسی خلیفهٔ مزبور راضی و شاکر و قبول هستیم که در اوجاق خلیفه نشین قدیم خود بدستور سابق و بقانون اجداد خود بامر خلیفه‌کی و دعاکوئی بجهة ذات اقدس و مقدس اشتغال و به لوازم امر مزبور قیام نماید مشروط بر آنکه هرگاه چنانچه بعد الیوم من الایام احدی از اطراف و اکناف محراسیه و سیاه‌کلاه و غیره ظهور و بخلیفه‌کی اوهانس خلیفه حجت و دقت آورده حرف و مقالات او باطل و از درجهٔ اعتبار ساقط و هابط کردد هر کس بدینمعنی علم کامل و اطلاع شامل داشته باشد اسامی خود را درین صحیفه مرقوم و امهار خود را مزین کرداند و هر کاه خط نداشته باشد اذن و رخصت دهد که قلمی نمایند.
تحریرا" فی پنجم شهر شعبان المعظم سنه ۱۱۷۶.

۱. بنحویکه در فوق حق خلافیت خلایق فرزعلی بیک ریش‌سفید کبرلو توشمال، [مهر]:عبده فضل علی،
۲. بنحویکه در متن تحریر بیان واقع است خلافی ندارد عالیشان محمد قاسم بیک بن دوربندبیک، [مهر]: /// عبده محمد قاسم،
۳. بنحویکه در متن تحریر بیان واقع است خلافی ندارد عالیشان شرفخان بیک [مهر]: عبده شرفخان بیک،
۴. آنچه در متن قلمی شده حق و صدق است خلافی ندارد عالیقدر مکائیل بیک [مهر]:/// مکائیل،
۵. بنحویکه در متن تحریر کردیده بیان واقع است خلافی ندارد عالیقدر نماز بیک،[مهر]: عبده نماز قلی
۶. بموجبی که در متن رضامندی و تصدق بیان واقعست خلافی ندارد عالیقدر محمد قلی بیک [مهر]: ///،
۷. بنحویکه در فوق متن حق خلافیت خلاق ندارد علی قلی بیک [مهر]،
۸. بنحویکه در فوق متن حق خلافت خلاق ندارد محمد علی بیک [مهر]:/// عبده محمد
۹. بنحویکه در متن تحریر کشته بیان واقع و خلافی ندارد عبدی العبد حضرتقلی بیک
۱۰. انچه در متن قلمی کردید بیان واقع است خلافی ندارد اقل العبد عبدی بیرامقلی بیک میر ناظر [مهر]،
۱۱ بموجب که در متن تحریر حق و صدق است خلافی ندارد عالیشان علی حسین بیک امیر الامور جماعه تبریزی [مهر]:///
۱۲ بنحویکه در متن تحریر بیان واقعست خلافی ندارد عالیشان محمد قاسم بیک [مهر].///،
۱۳ بنحویکه در فوق متن خلافت خلاق ندارد جبراعیل بیک [مهر]: لا اله الا الله الملک الحق المبین عبده جبرائیل ۱۱۱۲ ،
۱۴ بنحویکه در متن تحریر بیان واقعست خلافی ندارد عالیقدر ملک شاهنظر ملک محال ورنده [مهر]: عبده شهانظر ،
۱۵ انچه در فوق قلمی حق و صدقست خلافی ندارد ملک عیسی محال دیزاق [مهر]: منظر لطف الهی سایی ،

۱۶ بنحویکه در متن شرح کشته بیان واقع است خلافی ندارد ملک میرزا خان محال خاچین [مهر]:...میرزا خان
۱۷ آنچه در فوق تحریر کردیده حق و صدقست خلافی ندارد ملک ولی محمد،
۱۸ بنحویکه در متن تحریر بیان واقعست خلافی ندارد عالیقدر محمد اقا ریش‌سفید قره قوینلو [مهر]:..محمد
۱۹ بنحویکه در فوق قلمی حق و صدقست خلافی ندارد حاجی اقا قره قوبلو [مهر]: افوض امری الی الله عبده ///
۲۰ انچه در فوق تحریر کردید حق و صدقست خلافی ندارد جمیل اقا [مهر]: العبد جمیل،
۲۱ بنحویکه در متن تحریر بیان واقعست خلافی ندارد عالیقدر میرزا اسکندر بیک حاجیلو [مهر]: /// اسکندر،
۲۲. بنحویکه در فوق حق خلافت خلاق ندارد عیسی بیک قزاق [مهر]:افوض امری الی الله عبده عیسی،
۲۳. بنحویکه در فوق قلمی حق و خلافت خلاق ندارد سلیمان اغا بای احمدلو، [مهر]: افوض امری الی الله عبده سلیمان
۲۴ انچه در فوق تحریر کردید حق و صدقست خلافی ندارد محمد رضا بیک حاجیلو [مهر]:///،
۲۵ بنحویکه در فوق حق خلافیت خلاق ندارد حسینعلی بیک [مهر]: عبده حسین،
۲۶ بنحویکه در فوق حق خلافیت خلاق ندارد محمد بیک جارچیلو [مهر]: /// محمد،
۲۷ بنحویکه در فوق حق خلافیت خلاق ندارد علی اقا صارصنلو [مهر]:
۲۸ بنحویکه در فوق حق خلافیت خلاق ندارد حاجی لازم کبرلو [مهر]: /// لازم
۲۹ بنحویکه در فوق حق خلافیت خلاق ندارد رسول بیک [مهر]: لا اله الا الله عبده رسول،
۳۰ بنحویکه در فوق حق خلافیت خلاق ندارد محمد قلی بیک قرادقلو [مهر]: بندهٔ آل محمد قلی،
۳۱ بنحویکه در فوق حق خلافیت خلاق ندارد درکاه بیک جارچیلو [مهر]///
۳۲بنحویکه در فوق حق صداقت خلاق ندارد محمد آقا [مهر]: جهان روشن شد از نور محمد ۱۱۵۷،
۳۳ بنحویکه در فوق حق خلافیت خلاق ندارد ملک اسد [مهر]: بندهٔ خدا ملک اسد.

۲۵. محضر از سال ۱۷۹۴ با امضا و امهار ارباب و اعیان، ملکان و کدخدایان الکاء گنجه و قراباغ که به خلیفه‌گری سرکیس در منصب خلیفه آقوانک موافقت نموده

سبب تحریر این کلمات صدق بیانات و باعث تمهید این مقدمات حقیقت علامات آنست که داب قدیم و ضابطه مستقیم اینولا همواره ازینقرار پایدار و در رعایت ضوابط نصب خلیفه همیشه براهالی این سرزمین باین آیین شعار و دثار بوده است که هرکاه خلیفه از خلفای ملت مسیحی ارمنیان رود و متوفی کردد در هر یک از محراسیه‌ها که آثار صلاح و سداد مشاهده نموده و در رسوم دین‌پروری آزموده دانند متفق اللفظ و البیان تصدیق خلافت آنرا کرده استشهادی براینمعنی املاء و بنظر بندکان بکلربیکی جلیل القدر و الشان الکاء رسانیده حکم لازم الاتباع او را در باب خلافت خلیفه مزبور امضاء و بی آنکه محتاج براذن و اجازهٔ خلیفه اوچ‌کلیسا باشد همان خلیفه را در مسند شریعت ملت مسیحی علی سبیل الاستقرار و الانفراد جامی داده اند و احیانا"که

ساحت ایران از اشراقات انوار شاهنشاهی مزین و مجلی باشد بندکان بیکلربیکی معظم‌الیه حقیقت مراتب را بعرض مقربان درگاه حضرت پادشاهی رسانیده نظر به تمنا و تصدیق او فرمان مطاع واجب الاتباع از دربار معدلت مدار بر اجرای امر خلافت صادر و خلیفه را در امر خلیفه‌کی مستقل و مفتخر می فرموده‌اند بنا علیه هذا درین اوان که خلیفه در میان نیست از اعیان و اشراف ولایت هرکس که سرکس محراسیه را که از دودمان خلفای آق وانک و امر خلافت اق وانک باشد که عبارت از کنجه و قراباغ و شیروان باشد و همواره بر اجداد او اختصاص داشته است آلان بر خلیفه‌کی شایسته و سزاوار دیده بر خلافت او اذعان دارند حواشی این استشهاد را بامهار کرامی و اسامی سامی خودشان مزین و مجلی دارند تا که این وثیقه بنظر سعادت منظر بندکان صاحبی قبله کاهی بیکلربیکی جلیل القدر و الشان رسیده خلافت اق‌وانکستان بدستور قدیم بمعزالیه مفوض و واگزار و باعث بر مزید عز و اعتبار و حصول سربلندی و افتخار او گردد. تحریرا" فی شهر ربیع الاول سنه ۱۲۰۹.

المصدقین

۱ عالیشآن ملک مجنون بیک ملک محال چلبرد [مهر]: العبد المذنب مجنون، ۲ عالیقدر ملک اله‌قلی بیک ملک محال طالش [مهر]: اللهقلی، ۳ عمدة الامثال اوید کوخا کدخدای قریهٔ کلیساکندی [مهر]:ՔՐԻՍՏՈՍ Ծ[Ա]Ռ[Ա] ԱԻԵՏ ՌՄԺԱ، ۴ عمدة الاعیان مقدسی هریتون کدخدا ینکی‌کند، [مهر]:Մ[Ա]ՀՏ[Ե]ՍԻ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՌՄԺԳ،

۵ ملک سرکس ملک محال چای کندی، ۶ ملک زادور ملک سابق مواضع کنجه‌باسان [مهر]: ՔՐԻՍՏՈՍ Ծ[Ա]Ռ[Ա] ԾԱՏՈՒՐ، ۷ ملک یوسف ملک محال سنقراباد ۸ بقوس محراسیه چلبردی،۹ اریطون محراسیه طالشی،[مهر]:Մ[Ա]ՀՏ[ԵՍ]Ի_

ՀԱՐՈՒԹ[ԻՒ]Ն، ۱۰ ساموبل محراسیه مواضع کنجه‌باسان، ۱۱ باقدسر محراسیه مواضع شمکور، ۱۲ کبریل محراسیه قریهٔ بیان، ۱۳ سرکس محراسیه سنقرابادی، ۱۴ ایرمیا محراسیا کلیسیاکندی ، ۱۵ بدرس محراسیه چای کندی، ۱۶ سهک محراسیه آق‌ونکی، ۱۷ مسروب محراسیه چوداری، ۱۸ سرکز محراسیه آق ونکی، ۱۹ بدرس محراسیه آق‌ونکی [مهر]: Հ[ՈՍՏՈՍ]Ք [Ա]ՐԻ[Ա]Վ ՊԵՏՐՈՍ [Ա]Ռ[Ա]Ծ، ۲۰ مقدسی اوهان کلیسیاکندی ۲۱ مقدسی اودیس کلیسیاکندی، ۲۲ خواجه استپان کلیسیاکندی، ۲۳ خواجه بقوس کلیسیاکندی ۲۴ مقدسی ابرس کلیسیاکندی، ۲۵ کبرایل کدخدای کوچه کلیسیاکندی، ۲۶ سرکس صباغ کلیسیاکندی، ۲۷ بقوس ولد ایاتی کلیسیاکندی، ۲۸بقوس کدخدای کوچه کلیسیاکندی ۲۹ باغده‌سر کلیسیاکندی، ۳۰ اوهان ولد خواجه بایانی کلیسیاکندی، ۳۱ بقوس ولد مقدسی یعقوب کلیسیاکندی، ۳۲ استاد وارطازر قدک‌سان، ۳۳ سمیون خلف اعلی کلیسیاکندی ۳۴ شاهویردی خیاط، ۳۵ ملخاص بزاز کلیسیاکندی، ۳۶ ابرهم ولد قلی, ۳۷ سرکس بزاز کلیسیا کندی، ۳۸ کبرائیل بزاز کلیسیاکندی، ۳۹ اقاجان بزاز کلیسیاکندی، ۴۰ مقدسی سهک کلیسیاکندی، ۴۱ اقاجان ولد مکردوم کلیسیاکندی، ۴۲ اوانس کلیسیاکندی، ۴۳ ابرهیم کشیش کلیسیاکندی، ۴۴ نرسس کشیش، ۴۵ اوهان کشیش کلیسیاکندی، ۴۶ اوانس کشیش کلیسیاکندی، ۴۷ مردورس کشیش کلیسیاکندی، ۴۸ ماطوس کشیش کلیساکندی، ۴۹ زکره کشیش ینکی‌کندی ۵۰ بدروس کشیش ینکی‌کندی، ۵۱ یعقوب ینکی‌کندی، ۵۲ کیرکور ینکی‌کندی،۵۳ کبراییل ینکی‌کندی، ۵۴ بقوس ینکی‌کندی، ۵۵ اوکیم ینکی‌کندی، ۵۶ اوانس ینکی‌کندی،۵۷ بقوس

ینکی‌کندی
۱ عالیشأن دولت و عزت الشأن /// اقا محمد امین بیک زیاداغلی،
تصدیق خلافت سرکز خلیفه مینمایند [مهر]: عبده محمد آمین زیاداغلی،
۲ عالیجناب مقدس القاب آخوند ملا یوسف پیشنماز مصدق اینمعنی میباشند،
۳ ایاتی اقا فتح علی بیک زیاداغلی برشایستکی خلیفهٔ مزبور شهادت میدهد [مهر]: ///زیاداغلی،
۴ اقا محب علی بیک زیاداغلی خلیفهٔ مزبور را شایسته بر امر مزکور میدانند [مهر]://محب علی،
۵ اقا اسدالله بیک زیاداغلی براهلیت این خلیفه اقرار می‌کنند [مهر]:/// اسدالله زیاداغلی،
۶ اقا مصطفی بیک زیاداغلی از مصدقین اینمعنی میباشند [مهر] : عبده مصطفی زیاداغلی
۷ عالیجناب شیخ الشیوخ شیخ محمد زمان متولی ایام سلف واجب الاحترام
در مقام تصدیق میباشند [مهر]: /// صاحب الزمان ،
۸ عالیشان حاجی رحیم بیک دلو از اثابت خواهان اینمعنی است [مهر]: مظهر لطف الهی رحیم،
۹ عالی شان یعقوب بیک قدیمی ولد به‌المکان احمد الکاتب عالی از جمله مصدقین است [مهر]:
عبده یعقوب،
۱۰ عالیقدر اقاسی بیک ایشک اقاسی راضی بر خلیفه‌کی اوست [مهر]: عبده اقاسی،
۱۱ عالیقدر یوسف بیک تحویلدار رکاب /// اهلیت بر اثبات خلیفهٔ مزبور اقرار مینماید، [مهر]:
المتواکل علی الله عبده یوسف،
۱۲عالیقدر اقا بیک داروغه بلده مقر اهلیت و قابلیت خلیفه مزبوراست، [مهر]:مظهر لطف‌الهی اقا
۱۳ عالی‌شان اسرافیل بیک مین‌باشی محال کنجه‌باسان بر شایستکی خلیفهٔ مزبور اذعان
مینماید [مهر]: عبده اسرافیل،
۱۴ عالیقدر حسن اقا بانایب بلده از مقرین میباشد [مهر]: عبده محمد حسن،
۱۵ عالیقدر اقا حسین کلانتر بلده اظهار رضامندی بر اینمعنی می کند،[مهر]:عبده محمد حسین،
۱۶ عالیقدر حسن خان بیک مین‌باشی شمکور بر اینمعنی راضی است،
۱۷ عالیقدر ملک برسیک ملک محال کورک‌باسان در مقام قبول و اذعان است[مهر]:العبد برسیق،
۱۸ عالیقدر ملک محمد خان ملک محال گنجه‌باسان راضی براینمعنی میباشد [مهر]:عبده
محمدخان،
۱۹ عالیقدر حاجی اقا کلانتر سابق بلده تصدیق اینمعنی مینماید [مهر]: عبده حاجی،
۲۰ عالیقدر بابا قوجه بیک کدخدای کوچه چایلو راضی بر خلافت اوست،[مهر]: عبده بابا قوجی،
۲۱ عالیقدر محمد اقا کدخدای کوچه ضرابی از مقرین برینمعنی است [مهر]: /// محمد،
۲۲ عالیقدر محمد اقا کدخدای کوچه صبوقلو قبول بر قابلیت اوست [مهر]: یا محمد،
۲۳ عالیقدر حاجی اقامالی کدخدای کوچه اماملو از رضامندان است ،
۲۴ عالیقدر حسن بیک جارچی باشی راضی و مصدق اینمعنی است هو الله تعالی شانه العزیز
[مهر]: /// محمد حسن ۱۱۸۳ ،
۲۵ عالیحضرت میرزا اقاسی منشی تصدیق دارد [مهر]: عبده اقاسی۱۱۸۶،
۲۶ عالیقدر نقی بیک مهردار در مقام اقرار است [مهر]: امام محمد نقی،
۲۷ خیر الحاج حاجی قدیم بزازباشی براینمعنی راضی است [مهر]: عبده محمد قدیم،
۲۸ عالیقدر حاجی ملک بیک یوزباشی چولک از جمله مقرین میباشند،
۲۹ عمدة الاعیان صفی خان بیک یوزباشی قزل حاجیلو از مصدقین اوست

۳۰ قضلت مآب محمد افندی قاضی محال کورک باسان در مقام اذعان است [مهر]: یا محمد،
۳۱ عالیحضرت حسین چلبی ریش‌سفید قریهٔ قراسقال بر قابلیت خلیفه اقرار دارد،
۳۲ عالیقدر مهرعلی بیک کشیکچی باشی در مقام اقرار است [مهر]///مهرعلی ،
۳۳ عمدة الاعیان بالا بیک یوزباشی الدشلو از جمله مقرین میباشد،
۳۴ عالیقدر کلبعلی بیک یوزباشی جماعت سیفللو اقراری بر اهلیت او دارد
۳۵ عمدة الاعیان علی بیک یوزباشی قپانلو از مصدقین اوست
۳۶ عمدة الاعیان ولی محمد بیک یوزباشی کرد ملک خواهان خلافت اوست،
۳۷ حاج الحرمین الشریفین حاجی کاظم کدخدای کوچه چهارزاد براینمعنی‌مصدق و کواه است
۳۸ خیرالحاج حاجی ربیع کدخدای کوچه شاهسون از مصدقین این سخن میباشد
۳۹ عالیقدر اقا بابا بیک کدخدای طاوقچی تصدیق اینمعنی مینماید [مهر]: /// عبده اقا بابا،
۴۰ عمدة الاعیان علی نقی بیک کدخدای کوچه عطار براینمعنی اقرار دارد [مهر]:یا امام علی النقی
۴۱ عالیقدر کرکین بیک قوللراقاسی رضامندی براینمعنی حاصل است [مهر]: افوض امری الی الله عبده کورکین،
۴۲ عمدة الاعیان سید معصوم بیک یوزباشی کرد صافی شهادت بر قابلیت خلیفه مذکور می‌دهد،
۴۳ عمدة الاعیان ادیکوزل بیک یوزباشی زازالو تصدیق این مدعا مینماید
۴۴ عالیقدر شیرین اقا کدخدای جماعت سراب قبول و مصدق است
۴۵ عالیقدر ملک نبی ملک محال شمکرباسان در مقام اذعان میباشد [مهر]:عبده ///
۴۶ عمدة الامثال کاظم کوخا مصدق این مدعاست [مهر]: یا امام کاظم،
۴۷ عالیقدر محمد بیک مشرف برشایستکی خلیفه اقرار دارد [مهر]: /// محمد
۴۸ زبدة الامثال محمد علی بیک تحویلدار جنسی از مقرین لیاقت خلیفهٔ مذکور میباشد [مهر]: /// محمد علی،
۴۹ عالیقدر حاجی ترویردی ناظر بر لیاقت خلیفه مذکور مصدق است [مهر]: عبده تریوردی
۵۰ عالیشان سلاله النجبائی میرزا محسن وزیر کواهی بر لیاقت خلیفه مزبور میدهد [مهر]: عبده محسن نصیری.

Բառարան
հարկային, սոցիալական, վարչական և այլ եզրույթների

Ամիր ալ-ումարա (امیر الامرا) - Այսպես էին կոչվում բարձրագույն զորահրամանատարները, նահանգապետներն ու կուսակալները: Բառացի նշանակում է «ամիրների ամիր» և համապատասխանում է հայոց «իշխանաց իշխան» եզրույթին: Սա փաստորեն թուրքական «բեկլարբեկ – بیگلربیگ» եզրույթի արաբական համանիշն է:

Ամիր ախոռ բաշի (امیرآخورباشی) – Գլխավոր ախոռապետը, որը պետք է ներկա գտնվեր *խաասե-ե շարիֆեի* կողմից նվիրված կենդանիների և այլ նվերների ախոռ տարվելու և *խաասեի* ավանգարդների հեծնելու ժամանակ, հետևեր արքունի ախոռների կարգուկանոնին և նշակեր *ամիր ախոռներին* ու ախոռների մյուս աշխատողներին: Նա էր նախապես գրում հիշյալ անձանց և *խաասեի* ձիապանների ու մյուս ծառաների *թա'յիղենները*, որոնց *նազիր-ե բոյութաթը* ծանոթանում էր և ապա տալիս *ամիր ախոռ բաշիի* հաստատմանը: Ախոռում աշխատող մնացած ծառաների՝ պայտողների, անասնաբույժներին նա էր հաստատում, ապա բարձրագույն դիվանի հրամանագրով նրանց *թանխահ* էր նշանակվում[368]:

Այաթ (آیات)- Ղուրանի գլուխների՝ «սուրաների» մեջ մտնող և մեկ ամբողջական միտք արտահայտող առանձին ասույթները կամ տուները:

Ավարիզաթ (عوارضات) - եզրույթի տակ հասկացվում էր ռայաթների պարտադիր աշխատանքը զանազան արտակարգ պատահարների ժամանակ: Այս պարտավորությունը ևս շատ հաճախ փոխարինվում էր դրամական տուրքով[369]:

Բազազ (بزاز) - Մանուֆակտուրային ապրանքով առևտուր անող: Բազազբաշին այդ առևտրականների ղեկավարն էր:

Բահրե կամ բահրեչե (بهره ،بهرچه) էր կոչվում հողագործ գյուղացիության կողմից կալվածատիրոջն ու պետությանը վճարվող հողային հարկը, որի պետությանը հատուցվող մասը կոչվում էր «բահրաչե-ե դիվանի» (بهرچهٔ دیوانی), իսկ կալվածատիրոջը հատուցվողը՝ «բահրեչե-ե մալիքանե» (بهرچهٔ مالکانه): Եզրույթի վերջում ավելացված «չե» փոքրացուցիչ մասնիկը նրա բովանդակության մեջ փոփոխություն չի մտցնում

---

368 تذکره الملوک، بکوشش محمد دبیرسیاقی، تهران، کتابفروشی زوار، 1332، ص. 17

369 Հ. Փափազյան, հրովարտակներ, պրակ Ա, էջ 105:

և հանդիսանում է զուտ լեզվական երևույթ, ինչպես օրինակ «ղաբալչե» (կալվածագիր), «փարվանչե» (հրովարտակ), «վաղֆնամչե» (կտակագիր) և այլ բառերում:

Բեկլարբեկ (بیگلربیگ) - Սեֆյան Իրանի սահմանամերձ նահանգներում կամ կուսակալություններում իշխող խաներն ու ամիրները կոչվում էին «բեկլարբեկեր»: Իրանում XVI - XVII դարերում կային 13 բեկլարբեկություններ, որոնցից հյուսիս-արևմտյան սահմանումն էին գտնվում Ատրպատականի, Ղարաբաղի (կամ Գանձակի), Շիրվանի և Չոխուր Սաադի կամ Երևանի բեկլարբեկությունները[370]:

Բեյթ ուլ-մալ (بیت المال) - Բառացի «գանձատուն» իմա՝ պետական գանձարան: Այս եզրույթը գործածության մեջ է եղել խալիֆայության տիրապետության շրջանից, երբ արքունի գանձարանը կոչվում էր «բեյթ ուլ-մալ-ե մուսլիմին – بیت المال مسلمین»: Այնուհետև այս եզրույթի տակ հասկացվում էին նաև պետական հարկերը, իսկ ավելի ուշ հարքունիս գրավվող և պետական սեփականություն դարձվող ամեն ինչ[371]:

Դաֆթար (دفتر)- Տետր, մատյան: Գլխավորապես օգտագործվում էր հարկային մատյանների իմաստով. *դաֆթար* կամ *դաֆթարխանե* - دفترخانه - էր կոչվում նաև այն հիմնարկությունը, որտեղ պահվում էին հարկային մատյանները[372]:

Դարուղա (داروغه) - Այսպես էր կոչվում տվյալ վայրի ոստիկանապետը, որն ակտիվ մասնակցություն ուներ բնակչությունից գանձվող հարկերի իրացման գործում[373]:

Դինարը (նոր պարսկ. دینار, միջ. պարսկ. *dēnār* < լատ. *denarius aureus*), ոսկի դրամն է: *Denarius* բառը գործածվում էր դեռ Հռոմի Հանրապետության շրջանից դրամի իմաստով: Իրանում այն սկսում է հատվել Սասանյան Արտաշիր Ա -ի օրոք և կշռում էր 7 - 7.4գ: Իսլամական ոսկի *դինարները* սկսել են հատվել սկսած 696 թվականից և կշռով հավասար էին 4.25 գրամի: Իսլամական ոսկե *դինարներ* սկսում են հատել սկսած 835 թվականից Մերվում, այնուհետև նաև Ահվազում, Մուհամմադիեում, Սամարղանդում, Կովկասի, Իրաքի ու Ատրպատա-

---

370 تذکره الملوک، بکوشش محمد دبیرسیاقی، ص. 5

371 Հ. Փափազյան, հրովարտակներ, պրակ Ա, էջ 107:

372 Հ. Փափազյան, հրովարտակներ, պրակ Ա, էջ 108:

373 Հ. Փափազյան, հրովարտակներ, պրակ Բ, էջ 214:

կանի քաղաքներում մինչև XIII դարը[374]: XV դարից *դինարը* խիստ արժեզրկվում է՝ վերածվելով արծաթի դրամի: XVII դարում 200 *դինարը*, որ կոչվում էր մեկ աբասի, կշռում էր 7-9 գրամ մաքուր արծաթ[375]:

Դիրհեմը (հուն. *drakhmē'* "drachma", միջ. պարսկ. *drahm*, պարսկ. Ůçok) արծաթ դրամական միավորն էր, որը շրջանառության մեջ է եղել դեռ Աքեմենյան ժամանակաշրջանից՝ պահպանելով իր կշիռը 4 գրամ չափով ողջ նախահիսլամական շրջանում: Նրա կշիռը վաղ խալիֆայության տարածքում 2.80 - 2.95 գրամ էր: Աբբասյան խալիֆայության սկզբից այն որոշ փոփոխություններ կրելով թե՛ իր արտաքին տեսքում և թե՛ կշռում՝ ի վերջո ալ-Մու'թասիմ խալիֆայի իշխանության սկզբից ֆիքսվում է և այդ կերպ շարունակում շրջանառվել մինչև XI դար: Լենգ Թեմուրի նվաճումից հետո Իրանում իսպառ դուրս է գալիս շրջանառությունից և այլևս չի կիրառվում՝ փոխարինվելով շահի կամ ռիալ դրամներով[376]:

Դունքի (دونکی) – Դինաստիական փոփոխություններից ու պատերազմներից հետո հողային տիրույթների ընդհանուր ստուգումների ժամանակ երբ կալվածատերը կարողանում էր իր սեփականության իրավունքը հաստատել, նրա կալվածքը հայտարարվում էր «դունքի» (թուրք. վերադարձնելիք, վերադարձ, վերադարձվող) և վերադարձվում իրեն[377]:

Զաբիթ (ضابط) - Գրավող, բռնագրավող: XVII - XVIII դարերում *զաբիթ* էին կոչվում նաև պետական հարկերի վարձակալները, որոնք նախապես որոշ գումար մուծելով պետական գանձարանը, իրավունք էին ստանում տվյալ օբյեկտի հարկերը գանձելու[378]:

Զար' (ذرع) - Երկարության միավոր, որ հավասար էր 1,4 մետրի:

Զիմմի (ذمی) - Այդպես էին կոչվում քրիստոնյա և հրեա հպատակները, որոնք ի տարբերություն մուսուլման հպատակների, բոլոր հարկերից ու պարտավորություններից բացի, պարտավոր էին վճարել

---

374 **Philippe Gignoux**, Michael Bates, Dinar, Encyclopædia Iranica, Vol. VII, Fasc. 4, pp. 412-416 http://www.iranicaonline.org/articles/dinar

375 Հ. Փափազյան, հրովարտակներ, պրակ Ա, էջ 108:

376 **Philippe Gignoux**, Michael Bates, Dirhem, Encyclopædia Iranica, Vol. VII, Fasc.4, pp. 424-428, տե՛ս կայքէջ http://www.iranicaonline.org/articles/dirham

377 Հ. Փափազյան, կալվածագրեր, պրակ Ա, էջ 187-189:

378 Հ. Փափազյան, հրովարտակներ, պրակ Բ, էջ 215:

նաև հատուկ գլխահարկ՝ «ջիզյա», որով իրավունք էին ստանում իրենց կրոնը դավանելու[379]:

Թահվիլդար (تحویلدار) - Գանձապետ, պաշտոնյա, որ զբաղվում էր դրամական գործարքներով:

Թաղար (تغار) - Պարսկական կշռի միավոր, որը հավասար էր մոտ 83,4կգ: Որպես ծավալի միավոր, այն ուներ տարբեր մեծություն, և համարժեք էր 100 մանին:

Թիուլ (تیول) - XVI - XVII դարերում ֆեոդալական պարգևական հողատիրության տարածված ձևերից մեկը: Պետական և զինվորական ծառայության դիմաց թիուլներ էին տրվում ինչպես ամբողջական գյուղեր - (եթե դրանք պետական՝ «դիվանի» գյուղեր էին), այնպես նաև առանձին մուլքային գյուղերից և այլ հարկատու օբյեկտներից ստացվող պետական հարկերը կամ նրանց մի մասը[380]:

Թիուլնամե (تیولنامه) – Թիուլ հաստատող փաստաթուղթ: Պարգևագիր:

Թողրա (طغرا) - Հրովարտակների սկզբում դրվող և թագավորի, կրոնապետի կամ այլ բարձրաստիճան անձնավորության անունը պարունակող մոնոգրամ, որը գրվում էր իրար մեջ հյուսված բարդ և դժվար ընթեռնելի գրությամբ: Թողրան գործածվում էր նաև փաստաթղթի կամ հրովարտակի բնօրինակ իմաստով: Մասնավորապես կալվածագրերում այդ բառով նշվում էին որպես ապացույց, հիմք ներկայացվող փաստաթղթերը՝ ներկայացվող փաստաթղթի տեսակի հետ միասին, ինչպես օրինակ «երկու թողրա ղաբալչե – دو طغری قبالچه»[381]:

Թուման (تومان) - Դրամական խոշոր միավոր, որ հավասար էր 10.000 *դինարի*: XVI - XVIII դարերում Իրանում ընդունված էին չափ ու կշռի և դրամահատության վաղուց հետե Թավրիզում հաստատված չափերը: Անկախ դրանից, առանձին նահանգներում կային նաև տեղական չափեր: Այդ է պատճառը, որ շատ հաճախ առուծախի վերաբերյալ փաստաթղթերում, կալվածագրերում և պաշտոնյաների ոռճիկների նշանակման հրամանագրերում, նշվում էր, որ դրամը պետք է վճարվի «թավրիզի *թումանով*»[382]:

---

379 **Հ. Փափազյան**, հրովարտակներ, պրակ Ա, էջ 108:

380 **Հ. Փափազյան**, հրովարտակներ, պրակ Բ, էջ 218:

381 Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 1գ, վավ. 438:

382 **Հ. Փափազյան**, հրովարտակներ, պրակ Բ, էջ 219:

Թումար (طومار) - Մատյան, ցուցակ, որոնցում գրանցվում էին ռայաթներին ու ամիլներին հատկացված բաժինները:

Իխրաջաթ (اخراجات) - Բառացի նշանակում է «ծախսեր»: Այդպես էին կոչվում այն արտակարգ ծախսերը, որ տարբեր առիթներով ռայաթները պարտավոր էին հատուցել պետությանը կամ նրա պաշտոնյաներին[383]:

Իշիք աղասի –(ایشیک اقاسی)-պալատի արարողապետը:

Խան (خان) «Ղան» (տեր, իշխան) տիտղոսն է, որով մեծարվում էին բարձրաստիճան զինվորականության ներկայացուցիչները: Պարսիկները այդպես էին կոչում նաև վրաց թագավորներին՝ «վալիներին»: Ավելի ուշ այս տիտղոսը դարձավ հատկապես խոշոր ֆեոդալ-նահանգապետների սեփականություն[384]:

Խասսե-ե շարիֆե (خاصه شریفه) էին կոչվում արքունի կալվածները, արհեստանոցներն ու գործատները, և առհասարակ, շահին ու թագավորական ընտանիքին պատկանող մյուս բոլոր հաստատությունները միասին վերցրած: Դրանք բոլորն ունեին հատուկ գործերի կառավարչություն, որ կոչվում էր «սարքար-ե խասսե-յե շարիֆե»[385]:

Խարվար (خروار) - Կշռի խոշոր միավոր, որ հավասար էր 100 մանի: Եթե ի նկատի ունենանք, որ յուրաքանչյուր Թավրիզի *ման* կշռում էր 3000 գրամ, ապա մեկ խարվարը կարող էր կշռել 300կգ[386]:

Խութբա (خطبه) – Մահմեդականության մեջ աղոթք, որն ընթերցվում է իշխող տիրակալի և հավատացյալների ողջ համայնքի համար:

Խումս (خمس) - Բառացի «հնգորդ», եկեղեցական տուրք[387]:

Հադիս (حدیث) – Պատմություն, ավանդապատում (հիմնականում Մուհամմադ մարգարե ու շիա իմամների կյանքին վերաբերող):

Համեսալե (همه ساله) - Այսպես էր անվանվում ոռճիկների հատուցման այն ձևը, ըստ որի ոռճիկ ստացող պաշտոնյան իրավունք էր ստանում, ցնոր տնօրինություն, ամեն տարի նույն վայրի հարկերի հաշվից ստանալու իր ոռճիկի գումարը: Այսպիսի իրավունք ստացող զինվորականներն ու պետական պաշտոնյաները կոչվում էին «համեսալեդար»[388]:

---

383 Հ. Փափազյան, հրովարտակներ, պրակ Ա, էջ 110:

384 Նույն տեղում:

385 Նույն տեղում:

386 Հ. Փափազյան, հրովարտակներ, պրակ Բ, էջ 220:

387 Հ. Փափազյան, հրովարտակներ, պրակ Ա, էջ 111:

388 Հ. Փափազյան, հրովարտակներ, պրակ Բ, էջ 221:

Ղաբալե (قبالە) – Կալվածագիր, փաստաթուղթ:

Ղազի (قاضی) - Դատավոր, շար'ի դատական ատյանի պետը, որը նշանակվում էր բարձրաստիճան հոգևորականության շարքերից, որը շարիաթի օրենքով քննում էր քաղաքացիական ու քրեական գործերը[389]:

Ղուլամ (غلام) - Այսպես կամ պարզապես «ղուլ» էին կոչվում այն հեծյալները, որոնք մեծ մասամբ կամ իրենք էին նոր մահմեդականություն ընդունել և կամ հանդիսանում էին մեկ կամ երկու սերունդ առաջ մահմեդականություն ընդունած քրիստոնյաների զավակներ: Սրանք փաստորեն կազմում էին շահի անձնական թիկնապահների գվարդիան՝ «ղուլլար - قللر», որոնց թիվը տարբեր աղբյուրների վկայությամբ տատանվել է 10-30 հազարի միջև: Շահի օրինակով, ղուլամների հատուկ ջոկատներ ունեին նաև վիլայեթներում և սահմանամերձ կուսակալություններում իշխող բեկլարբեկերը[390]:

Ղուլլարաղասի (قللر اقاسی) – Ղուլլարաղասի շահի անձնական թիկնապահների 10-30 հազարանոց գվարդիայի՝ «ղուլլար - » պետն էր, որը Սեֆյան պետության 7 հենասյուներ (ارکان دولت) անվանված պաշտոնյաներից էր:

Ղուրչի (قورچی) - Թագավորական հեծյալ գվարդիայի զինվոր[391]:

Մազրաե (مزرعه) – Հացահատիկի հող, գյուղակ, որ պատկանում է մայր գյուղին:

Մալիք (ملک) - Սեփականատեր, անշարժ կալվածների, հատկապես գյուղերի տեր խոշոր կալվածատեր:

Մալիքանե (مالکانه) - Կալվածատիրոջ կամ մալիքին վճարվող հողային ռենտա: Համանիշներ «*բահրայե*», «*մուլք*»: Այն կազմում էր ամբողջ բերքի 1/10-ը[392] կամ 2/10-ը: *Խասս* համարվող գյուղերում *մալիքանեն* ինչպես և *բահրայե-ե դիվանին* գանձվում էին հօգուտ արքունիքի, իսկ *դիվանին* պատկանող գյուղերում՝ հօգուտ պետական գանձարանի: Վանքերին պատկանող գյուղերի բնակիչները այդ հարկը վճարում էին վանքին: Էջմիածնի ու Գանձասարի, հայոց վանքերի առաջնորդները նախանձախնդիր էին վանական կալվածքներից այդ հարկի գանձման հարցում և Մատենադարանի մի շարք հրովարտակներ հրապարակվել են այդ հարցում ծագած խնդիրները՝ գյուղա-

---

389 **Հ. Փափազյան**, հրովարտակներ, պրակ Բ, էջ 222:

390 Նույն տեղում:

391 Նույն տեղում:

392 Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 1գ, վավ. 974:

ցիության անհնազանդություն, օտարների ոտնձգություններ, կարգավորելու նպատակով[393]: Էջմիածնին պատկանող Օշականի բնակչությունը ծանր վիճակում գտնվելով 1722 թ. Աստվածատուր կաթողիկոսի հետ համաձայնության է գալիս, որ նրա տրամադրած 150 *թումանի* դիմաց վանքին ամեն տարի վճարի ոչ թե բերքի 1/10-ը, այլ 1/5-ը[394]: Մալիքանեն պետք է վանքին վճարվեր, եթե նույնիսկ նրա հարկերից բաժին էր հատկացվում որպես *համեսալե* այլ անձանց[395]:

Մալոջահաթ (مالوجهات) - Եզրույթը կազմված է «մալ» (ապրանք, հարստություն) և «ջահաթ» (կողմեր, վայրեր, վարելահողեր) բառերից: «Մալը» սեփականության հարկն էր, իսկ «ջահաթը» գյուղի վարելահողերից գանձվող հողային հարկը: Այս երկու հարկերը միշտ միատեղ էին հաշվվում և ընդհանուր գումարով գանձվում գյուղական համայնքից: Մալոջահաթը բնակչությունից գանձվող ռենտա-հարկի մեծ մասն էր կազմում և մի անգամ որոշված լինելով անխախտ չափերով գանձվում էր ռայաթներից: Դրա համար էլ, շատ հաճախ այս անվան տակ հասկանում էին տվյալ օբյեկտից գանձվող նաև այլ հարկերը, այս դեպքում «մալոջահաթ» եզրույթը դիտվում էր որպես հավաքական հարկային եզրույթ[396]:

Մահալ (محل) - Շրջան, գավառ, XVII-XIX դարերում Այսրկովկասի վարչական բաժանման միավորներից է:

Մահզար (محضر)- Նոտարական գրասենյակ:

Ման (من) - Կշռի միավոր: XVIII դարում 1 թավրիզի մանը հավասար էր մոտ 3 կգ[397]:

Մինբաշի (مینباشی) -1000 շնչից բաղկացած զորագնդի հրամանատար:

Միրախոռբաշի – տե՛ս ամիրախոռբաշի

Մոհրդար (مهردار) - Կնիքապահ, դպիր: Սեֆյան ժամանակաշրջանում կային մի քանի *մոհրդարներ*՝ գրանցման մասին փաստող թագավորական կնիքի *մոհրդարը*, մատանու կնիքի *դավաթդարը*:

Մուեզին (مؤذن) – Նա ով մահմեդականներին աղոթքի է կանչում:

---

393 **Ք. Կոստիկյան**, հրովարտակներ, պրակ Գ, վավ. 13, 30, էջ 47, 79; նաև Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 1դ, վավ. 552, 572; թղթ. 1ե, վավ. 794բ,

394 Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 1զ, վավ. 870:

395 Մատենադարան, կաթողիկոս. դիվան, թղթ. 1է, վավ. 1096:

396 **Հ. Փափազյան**, հրովարտակներ, պրակ Ա, էջ 112:

397 **Հ. Փափազյան**, հրովարտակներ, պրակ Բ, էջ 223:

Մութավալլի (متولی) - Խնամակալ, տնօրեն: Այսպես էին կոչվում հատկապես մզկիթների կամ վանքերի առաջնորդները: Այդ պաշտոնում գտնվելու ընթացքում, տվյալ կրոնական հաստատությանը պատկանող բոլոր կալվածների և այլ ստացվածքների իրավասությունը և նրանցից ստացվող եկամուտների տնօրինության իրավունքը ամբողջապես վերապահված էր նրանց[398]:

Մուլք (ملک) - Սեփականություն, տիրույթ, ժառանգաբար ստացած կամ դրամով գնած ու սեփականություն դարձրած հող կամ այլ անշարժ կալված[399]:

Յասավուլ-ե ղուտ (یساول قور) - զինամթերքի ու պահեստի զենքերի համար պատասխանատու սպասավոր, հեծյալ զինվորական:

Յասավուլ-ե սոհբաթ (یساول صحبت) - Շահի ընդունելության սրահի սպասավոր: Այս պաշտոնին նշանակվում էին հիմնականում նշանավոր *ամիրների* որդիները: Նրանք, որ ընդամենը 8 – 9 հոգի էին, *իշիք աղասիի* ենթականերն էին, ծառայում էին *իշիք աղասիին խաասեի* ժողովների ժամանակ, իսկ *ամմեի* հանդիսությունների ընթացքում՝ կանգնած էին շահի դիմաց: Նրանց էին վստահում վտանգավոր հանձնարարություններ, և այնպիսի ձեռնարկումներ, որոնց համար անհրաժեշտ էր լիակատար նվիրվածություն: Արքունի բարձրաստիճան սպասավորի պարտականություններից էր շահի սեղանի վրա կարգուկանոնի պահպանումը[400]:

Յուզբաշի (یوزباشی) - 100 շնչից բաղկացած զորագնդի հրամանատար:

Նազիր (ناظر) - Արքունի ծախսարարապետ, մատակարարումների գլխավոր վերակացու, որը գլխավորում էր արքունիքին առընթեր բոլոր տնտեսական հաստատությունները «բոյութաթը», դրա համար էլ նա սովորաբար կոչվում էր «նազիր-ե բոյութաթ – ناظر بیوتات»: «Բոյութաթի» մեջ մտնում էին արքունի պահեստները, խոհանոցները, ախոռատները, հատկապես հագուստներ և հանդերձանք արտադրող արհեստանոցներն ու գործատները և այս կարգի տնտեսական այլ հաստատություններ: Որքանով որ արքունի մատակարարումների մեծ մասը կատարվում էր ի հաշիվ բնակչությունից ստացվող հարկերի և ընդհանրապես սերտ աղերս ուներ ընդհանուր ֆինանսների հետ, ուստի հարկերի հետ

---

398 Հ. Փափազյան, հրովարտակներ, պրակ Բ, էջ 224:

399 Հ. Փափազյան, հրովարտակներ, պրակ Ա, էջ 115:

400 A Man of Two Worlds Pedros Bedik in Iran 1670-1675, p. 265:

կապված և տնտեսական հարցեր շոշափող բոլոր հրովարտակները ենթակա էին նազիրի հաստատմանը, որը վավերագրի մյուս երեսում մակագրում էր «աչքի անցկացվեց» (بنظر رسيد) ու կնքում: Մի այլ մակագրությամբ՝ «համեմատվեց» (مقابله شد) նա հաստատում էր նաև շահի կողմից տրվող պարգևներին, շնորհումներին և այլ նվիրատվություններին վերաբերող հրովարտակները: Շահական արքունիքի օրինակով, առանձին երկրամասերում իշխող խաների և բեկլարբեկերի գլխավոր ծախսարարները ևս կոչվում էին նազիրներ[401]:

Նահիե (ناحیه) - Գավառ, շրջան: Համանիշ՝ «մահալ»:

Նայեբ (نایب) - Տեղակալ, փոխանորդ:

Շար՛ (شرع) - Մուսուլմանական գլխավոր, կրոնական, հոգևոր օրենսդրական-դատական խորհուրդ, որին մասնակցում էին տվյալ վայրի բարձրաստիճան հոգևորականները[402]:

Շարի՛աթ (شریعت) - Մուսուլմանական կրոնական օրենքներ, հաստատված նորմեր, որոնցով առաջնորդվում էր հոգևորականների բարձրագույն կրոնական - դատական ատյանը: Այս հաստատությունը հաճախ անվանվում էր հենց այդ օրենքների անունով, սակայն սովորաբար այն կոչվում էր «Շար՛»: Շարի՛աթի կամ Շար՛ի հոգևոր ատյաններում էին քննվում մեծ մասամբ տնտեսական հարցերի շուրջը քաղաքացիների միջև առաջացած վեճերը: Այդ ատյանին կից կային նաև նոտարական գրասենյակներ՝ «մահզարներ», որտեղ տեղի էին ունենում կալվածքի առուծախի, վարձակալման, փոխատվության, ամուսնության և քաղաքացիների սոցիալական դրությանը վերաբերող այլ ակտեր, կազմվում էին արձանագրություններ և տրվում էին համապատասխան փաստաթղթեր և նոտարական պատճեններ[403]:

Շեյխ ուլ-իսլամ (شیخ الاسلام) - Այսպես էր կոչվում տվյալ վայրի մուսուլմանների գլխավոր կրոնապետը: Յուրաքանչյուր խոշոր նահանգային-վարչական կենտրոն ուներ իր «շեյխ-ուլ-իսլամը», որը գլխավորում էր «շար՛ի» հոգևոր դատական խորհուրդը: Խորհրդում քննվող զանազան հարցերի մասին շեյխ-ուլ-իսլամները տալիս էին վճիռներ՝ «ֆաթվաներ», որոնք օրենքի ուժ ունեին և ենթակա էին գործադրման տվյալ նահանգի կամ շրջանի սահմաններում[404]:

---

401 Հ. Փափազյան, հրովարտակներ, պրակ Բ, էջ 226:

402 Հ. Փափազյան, հրովարտակներ, պրակ Ա, էջ 117:

403 Հ. Փափազյան, հրովարտակներ, պրակ Բ, էջ 227:

404 Հ. Փափազյան, հրովարտակներ, պրակ Բ, էջ 227:

Շիքար (شیکار) - Այս հարկային եզրույթը նախապես եղել է «շահքար», ապա դարձել է «շա-քար», որ ըստ Գևորգ Դպրի բառարանի նշանակել է թագավորի, շահի (իմա՝ արքունիքի) համար կատարվող անվճար աշխատանք: Լինելով համանիշ և միշտ հիշվելով «բիգար» եզրույթի հետ միատեղ, ենթարկվել է բառային ասիմիլյացիայի և դարձել «շիգար»: Այնպես որ սխալ է այն բացատրել «շիքար –شیکار» (որս) բառով[405]:

Ջադիդ օլ-իսլամ (جدیدالاسلام) - Նոր մահմեդականություն ընդունած: Այսպես էին կոչվում այն քրիստոնյաներն ու այլադավանները, որոնք հասուն տարիքում հավատափոխ էին լինում և մահմեդականություն ընդունում[406]:

Ջամ'- (جمع) , կամ աբվաբ-ե ջամ' – (ابواب جمع) - էր կոչվում հարկերի հաշվառման այն ձևը, երբ որևէ հարկատու օբյեկտից կամ առանձին գյուղական համայնքից գանձվող բոլոր պետական հարկերը մանրամասնությամբ հաշվվում էին և առանձին-առանձին հարկային մատյաններում գրանցվելուց հետո, ի մի բերվելով, դրամական արտահայտությամբ արձանագրվում, թե որքան հարկ պետք է վճարվի և դրանից որքանը որ հարկի հաշվից[407]:

Ջառչի (جارچی) - Մունետիկ: Զինվորական պաշտոն:

Ջառչի բաշի (جارچی باشی) – Մունետիկների պետ:

Ջենս (جنس) - բնամթերային հարկ:

Ռայաթ, ճիշտը՝ ռա'իյյաթ (رعیت) Սկզբնաղբյուրներում գործ է ածվում հպատակ և հարկատու ժողովրդի, հատկապես նստակյաց, հողագործ գյուղացիության իմաստով[408]:

Սադերիաթ (صادریات) – Արտակարգ հարկեր:

Սարքար (سرکار) - Գործերի լիազոր-կառավարիչ, տնօրեն: Գործ է ածվում հատկապես տնտեսական գործերը տնօրինող հաստատության կամ վարչության իմաստով[409]:

Սեիդ (سید) - Տեր, պարոն: Այսպես էին կոչվում հատկապես այն հոգևորականները, որոնք, իբր սերած էին Ալիի սերունդներից[410]:

---

405 **Հ. Փափազյան**, հրովարտակներ, պրակ Ա, էջ 117:
406 **Հ. Փափազյան**, հրովարտակներ, պրակ Բ, էջ 228:
407 **Հ. Փափազյան**, հրովարտակներ, պրակ Ա, էջ 103:
408 Նույն տեղում, էջ 118-119:
409 **Հ. Փափազյան**, հրովարտականեր, պրակ Բ, էջ 230:
410 Նույն տեղում:

Սիաղ (سیاق) – Գրչության և թվերի գրության համակարգ, որը մինչև Ղաջարական ժամանակաշրջանի վերջը կիրառվում էր հաշվապահական ու հարկային դրամով ու կշռով հաշվարկները կատարելու համար:

Սիղե (صیغه) - Կրոնական աղոթք – բանաձև, որն ընթերցվում էր գործարքների կնքման ժամանակ:

Սիջիլ (سجل) - Վավերագիր, հաստատուն գրություն, վկայական, սիգիլ[411]:

Սուլթան (سلطان) - Սուլթանը իշխանական աստիճանակարգում հաջորդում էր խանին և որոնց հաջորդում էին մինբաշիները ապա յուզբաշիները[412]:

Սունքի (صونکی) - Դինաստիական փոփոխություններից ու պատերազմներից հետո հողային տիրույթների ընդհանուր ստուգումների ժամանակ, երբ կալվածատերը չէր կարողանում իր սեփականության իրավունքը հաստատել, կամ սեփականատերը անհայտ էր լինում, նրա կալվածքը հայտարարվում էր «սունքի» (թուրք. ենթարկելու, ենթարկելի) և մտցվում դիվանի հողերի շարքը[413]:

Վակիֆ (واقف) - Վակֆ անող, եկեղեցուն կամ մզկիթին, որևէ բան, հարստություն, հող կամ կալված նվիրող:

Վակֆ (وقف) - Բառացի նշանակում է «կանգ առնել», «ամրանալ»: Այսպես էին կոչվում եկեղեցիներին կամ մզկիթներին նվիրված, վակֆ արված հողերն ու այլ ստացվածքները, որովհետև, նվիրվելով որևէ կրոնական հաստատության, դրանք այլևս ենթակա չէին ոչ մի կարգի օտարման և մնում էին որպես եկեղեցու կամ մզկիթի մշտական սեփականություն և որպես այդպիսիք ազատվում էին պետական հարկերից[414]:

Վակֆնամե (վակֆնամչե) (وقفنامچه) - Ավելի հաճախ հանդիպում է առանց վերջի «չե - چه» փոքրացուցիչ մասնիկի «վակֆնամե - وقفنامه» ձևով: Տե՛ս առաջաբանում:

Վաքիլ – (وکیل)- Որևէ մեկի կողմից լիազորված անձ, ներկայացուցիչ կամ գործերի տնօրեն, նաև գործակատար[415]:

---

411 Հ. Փափազյան, հրովարտակներ, պրակ Ա, էջ 120:
412 A Man of Two Worlds Pedros Bedik in Iran 1670-1675, p. 278.
413 Հ. Փափազյան, կալվածագրեր, պրակ Ա, էջ 187-189:
414 Հ. Փափազյան, հրովարտակներ, պրակ Ա, էջ 120:
415 Հ. Փափազյան, հրովարտակներ, պրակ Ա, էջ 121:

Վեզիր (وزیر)- Սեֆյանների օրոք այսպես էին կոչվում այն բարձրաստիճան ֆինանսական պաշտոնյաները, որոնք մուսթովֆիների հետ միասին հսկում էին պետության, արքունիքի և բանակի ֆինանսները և զինվորականությանը տրվող ռոճիկների բաշխման գործը: Նրանք անմիջապես պատասխանատու էին էէթեմադ ալ-դովլեի առաջ և փաստորեն հանդիսանում էին վերջինիս ագենտները ֆինանսական կառավարչություններում՝ սարքաբրություններում: Երկրամասային և նահանգային խոշոր կենտրոններում ևս կային լայն արտոնություններ վայելող վեզիրներ, որոնք հանդիսանում էին մեծ վեզիր՝ էէթեմադ ալ-դովլեի ներկայացուցիչները իրենց ենթակա մարզերում[416]: Աֆշարական թագավորական տան իշխանության շրջանում վեզիր եզրույթը հիմնականում հանդես է գալիս մի որևէ շրջանի կամ քաղաքի ներքին գործերը տնօրինող պաշտոնյայի անվան կամ ընդհանրապես պետական պաշտոնյայի իմաստով[417]:

Վիլայեթ (ولایت) - Երկիր, երկրամաս, նահանգ: Աղբյուրներում և վավերագրերում գործածվում է փոփոխակի իմաստով: Երբեմն *վիլայեթ* անվան տակ հասկացվում էր մի ամբողջ երկիր, երբեմն ընդարձակ նահանգ, իսկ երբեմն նույնիսկ մեծ գավառ[418]:

'Ուրֆ (عرف) էին կոչվում սովորույթային օրենքով առաջնորդվող քաղաքացիական դատարանները, որոնց գլխավորում էին տեղական նահանգապետներն ու գավառապետները՝ խաները, բեկլարբեկերն ու հաքիմները: 'Ուրֆի դատարանների դերը ավելի մեծ էր հատկապես երկրի ոչ մուսուլմանական բնակչություն ունեցող նահանգներում: Ընդհանրապես *'ուրֆի* դատարանները ավելի մեծ իրավասություններ ունեին և *շարի'* հոգևոր դատարանների վճիռները մեծ մասամբ ենթակա էին նրա վավերացմանը: *'Ուրֆին* էր վերապահված հատկապես քրեական խոշոր հանցանքների (սպանություն, բռնաբարություն, մարմնական վնասվածքներ հասցնել) քննությունը: *Ուրֆի դաֆթարդարը* պետք է ենթադրել, որ այդ դատարանների մատյաններում գրանցում կատարող պաշտոնյան էր[419]:

Քալանթար (کلانتر) էին կոչվում քաղաքների կամ քաղաքային խոշոր թաղամասերի աշխարհիկ ղեկավարները, որոնք զբաղվում էին

---

[416] Հ. Փափազյան, հրովարտակներ, պրակ Բ, էջ 232-3:

[417] رضا شعبانی، تاریخ ایران عصر افشاریه، جلد 2، ص. 645

[418] Հ. Փափազյան, հրովարտակներ, պրակ Ա, էջ 121:

[419] Հ. Փափազյան, հրովարտակներ, պրակ Բ, էջ 233:

բնակչության քաղաքացիական հարցերով և հետևում քաղաքի հասարակական գործերին: Սրանք սովորաբար ընտրվում էին քաղաքի մեծահարուստ վաճառականների կամ խոջաների շարքերից[420]:

Փիշնամազ (پێشنماز) - Հոգևորական, որն առաջնորդում է ընդհանուր նամազը:

Փիշքաշ (پێشکەش)- Զանազան առիթներով բնակչության կողմից ֆեոդալին կամ պետական պաշտոնյաներին նվերների անվան տակ հատուցվող տուրք, ինչպես նաև ստորադաս պաշտոնյաների կողմից իրենց վերադասին, կամ խոշոր ֆեոդալների կողմից՝ շահին մատուցվող նվեր[421]:

Քյադխոդա (کەدخدا) - Այսպես էին կոչվում գյուղական ավագները: Սակայն չպետք է հասկանալ միայն գյուղի «գեղջավագի», «տանուտերի» կամ «ռեսի» իմաստով. մի գյուղում կարող էին լինել մի քանի *քյադխոդաներ*, դրանք փաստորեն գյուղի ավագների կամ «աղսախկալների» (պարսկ. – «ռիշսեֆիդ») խորհրդի անդամներն էին, որոնք այդ անունը ստացել էին երբևէ գյուղի տանուտեր եղած ժամանակ: Այդ պաշտոնից ազատվելուց հետո էլ նրանք շարունակում էին կոչվել *քյադխոդա*ներ ու մասնակցում էին ավագների խորհրդին[422]:

Քյոֆշան (کەفشن) - Այսպես էր կոչվում գյուղի սահմանների մեջ մտնող ամբողջ հողային տարածությունը, կամ, ավելի շուտ, տվյալ գյուղի համայնքի իրավասության տակ գտնվող և նրա կողմից մշակվող ամբողջ հողային ֆոնդը: Այս տերմինը հաճախ օգտագործվում էր նաև հողային տարածությունների վերջին սահմանագծի իմաստով[423]:

Օլքա (ئاڵا) - Հողային այնպիսի տիրույթներ, որոնք որպես ավատ տրվում էին քոչվոր ցեղերի պարագլուխներին և բարձրաստիճան զինվորականությանը՝ ամիրներին: Օլքա ստացող ամիրները պարտավոր էին պահանջված դեպքում որոշյալ քանակությամբ զորք տրամադրել կենտրոնական իշխանությանը: Օլքայի ամիրները իրավունք ունեին առանձին դրոշակ ունենալ և հանդիսավոր երթերի ու զորաշարժերի ժամանակ հատուկ թմբուկներով թմբկահարել[424]:

---

420 Հ. Փափազյան, հրովարտակներ, պրակ Ա, էջ 122:

421 Նույն տեղում:

422 Նույն տեղում:

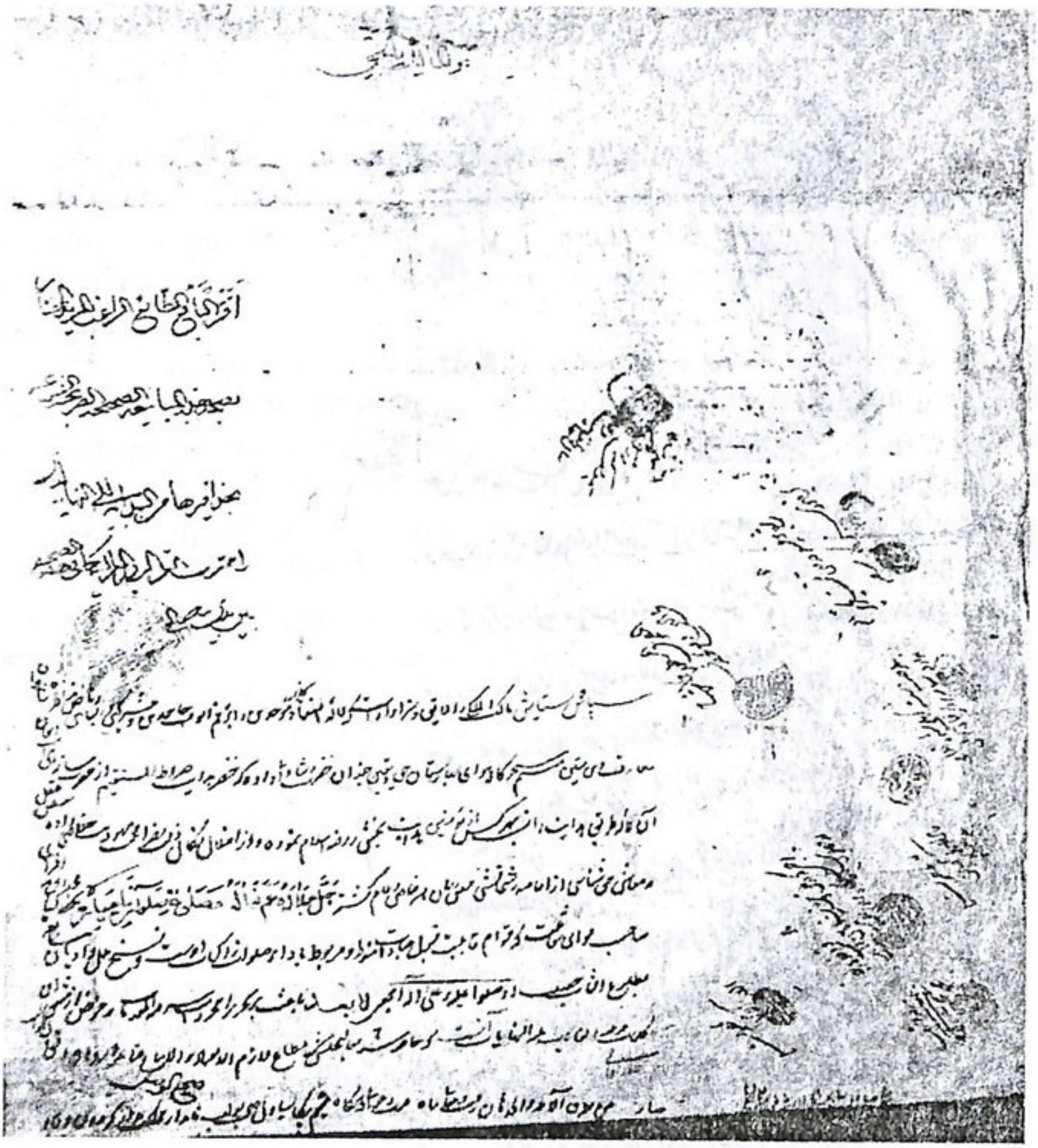
423 Հ. Փափազյան, հրովարտակներ, պրակ Բ, էջ 234:

424 Հ. Փափազյան, հրովարտակներ, պրակ Ա, էջ 123:

Վավերագիր 1

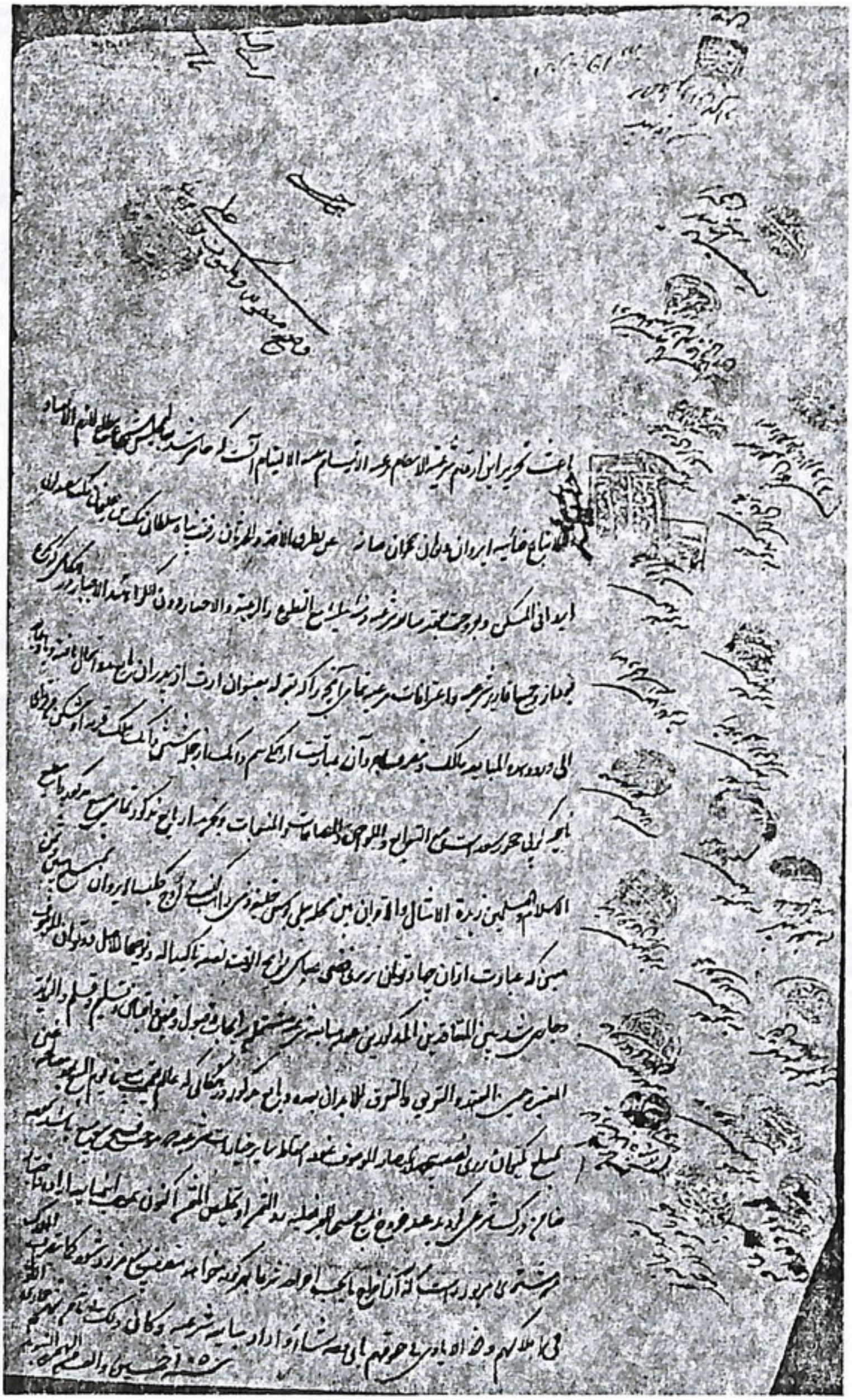
Վավերագիր 2ա

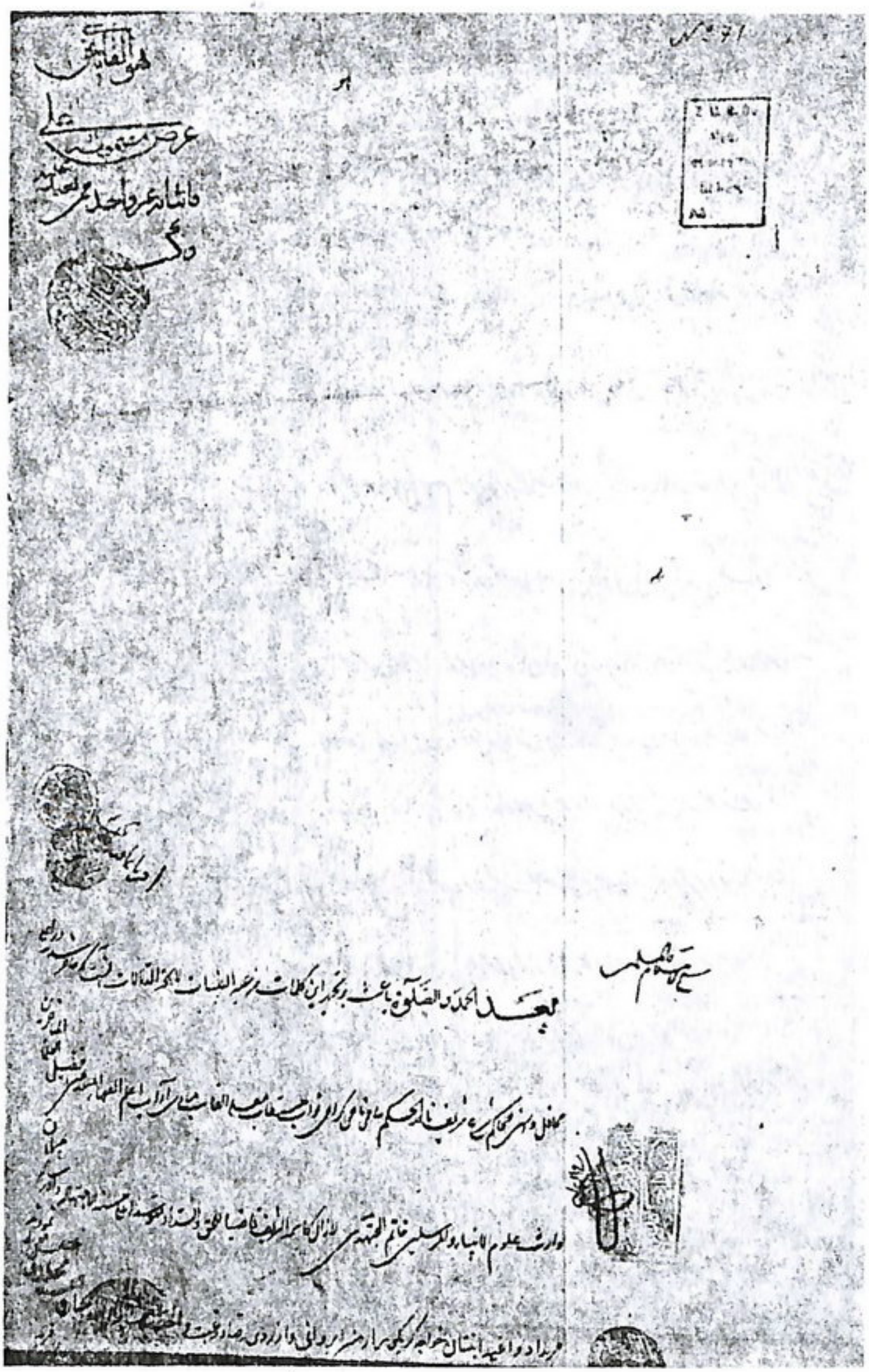
Վավերագիր 2բ

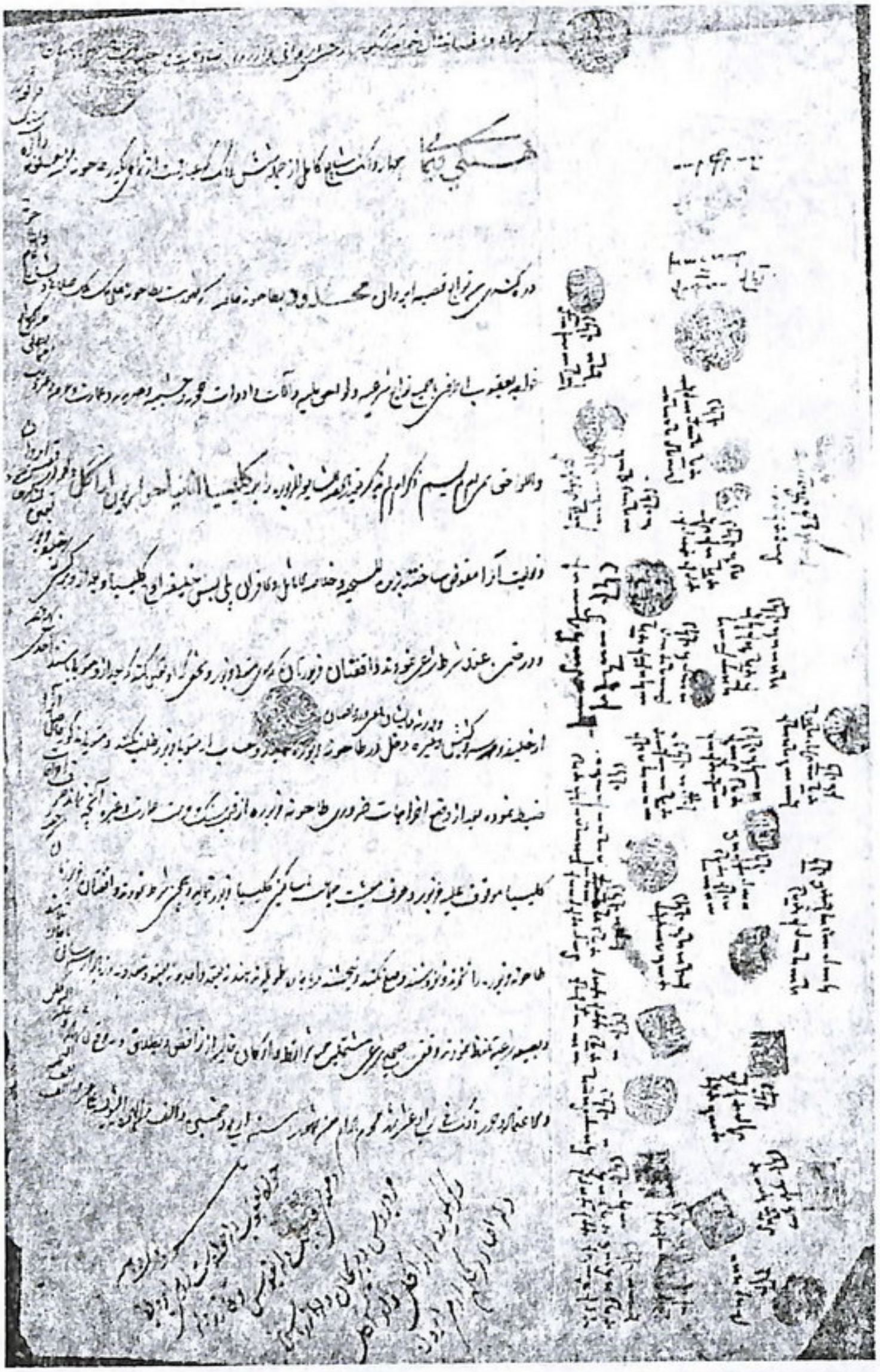
Վավերագիր 3

Վավերագիր 4ա

Վավերագիր 4բ

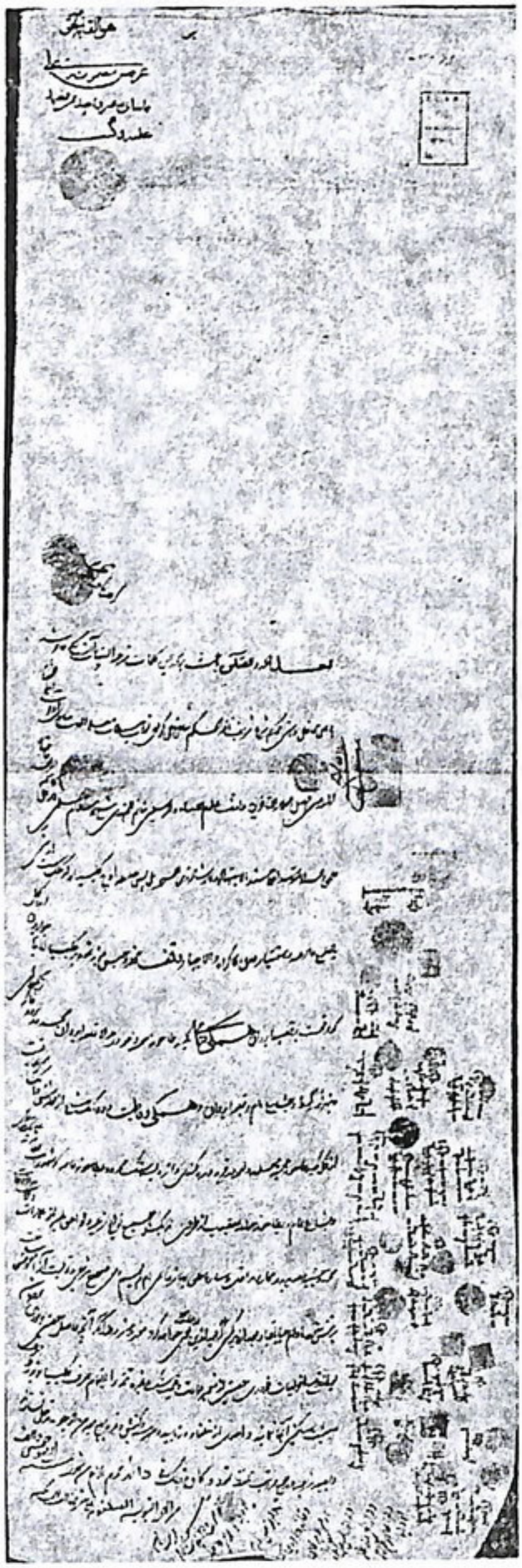
Վավերագիր 5ա

Վավերագիր 5բ

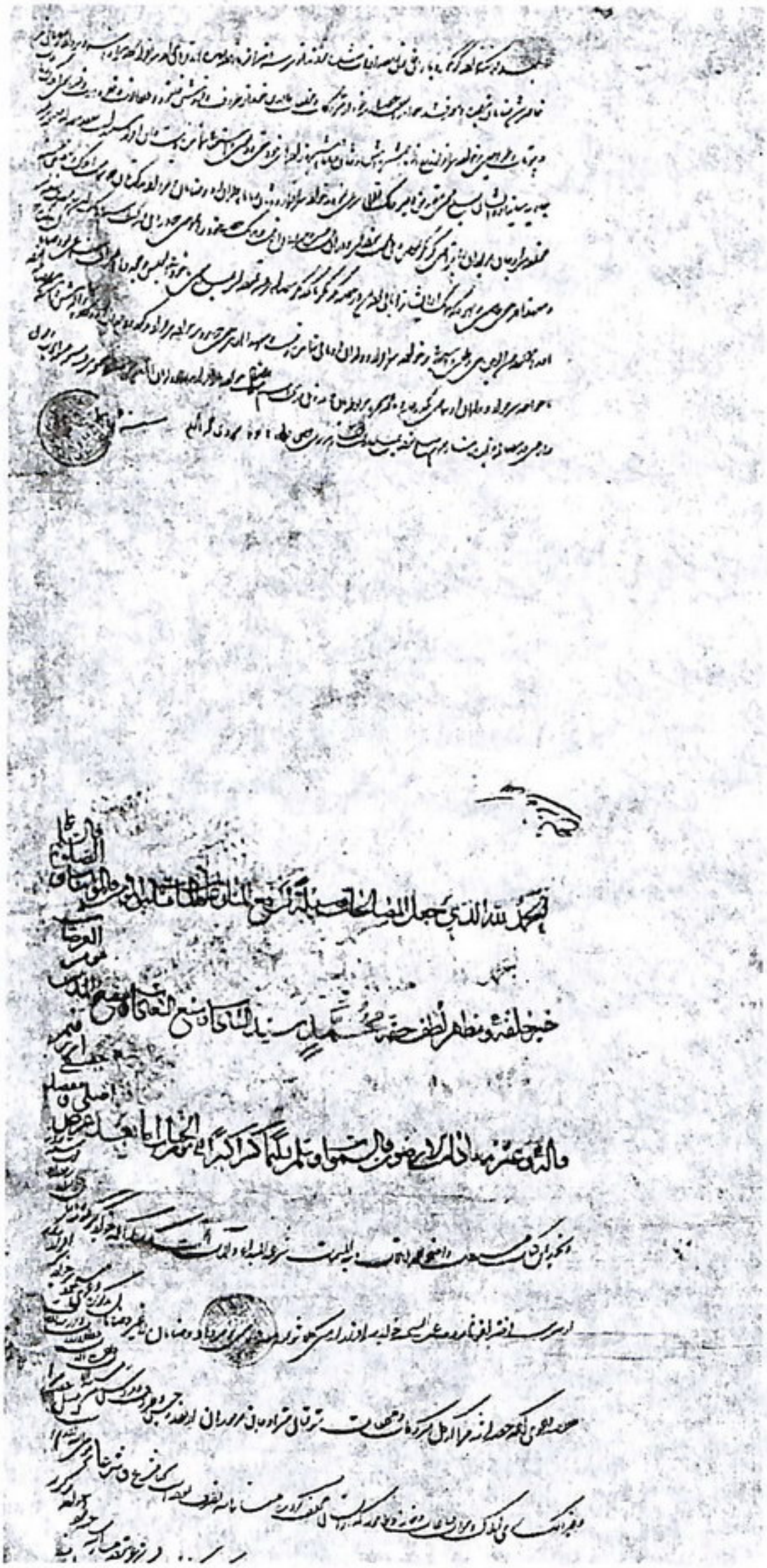

Վավերագիր 6

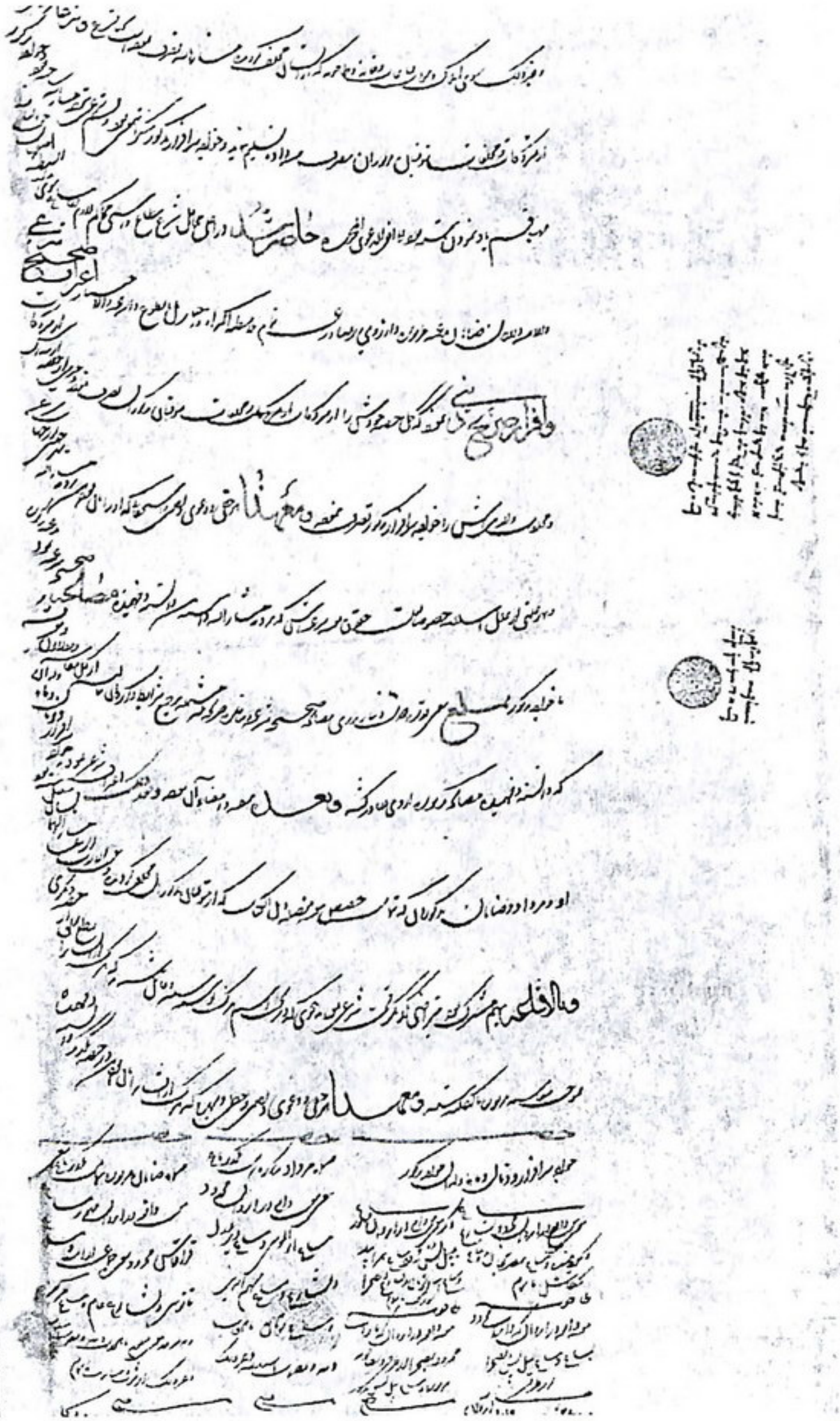

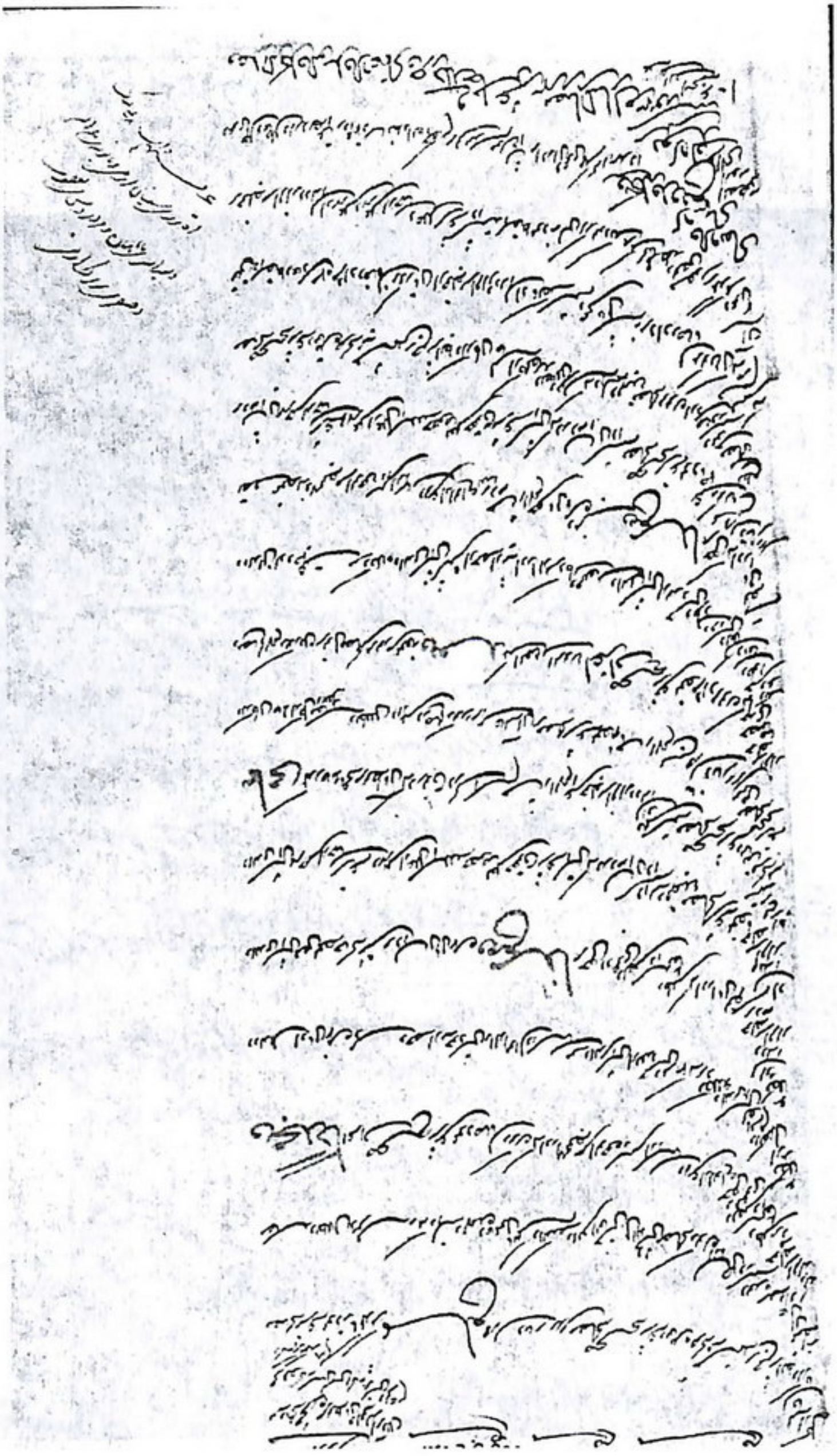
Վավերագիր 7

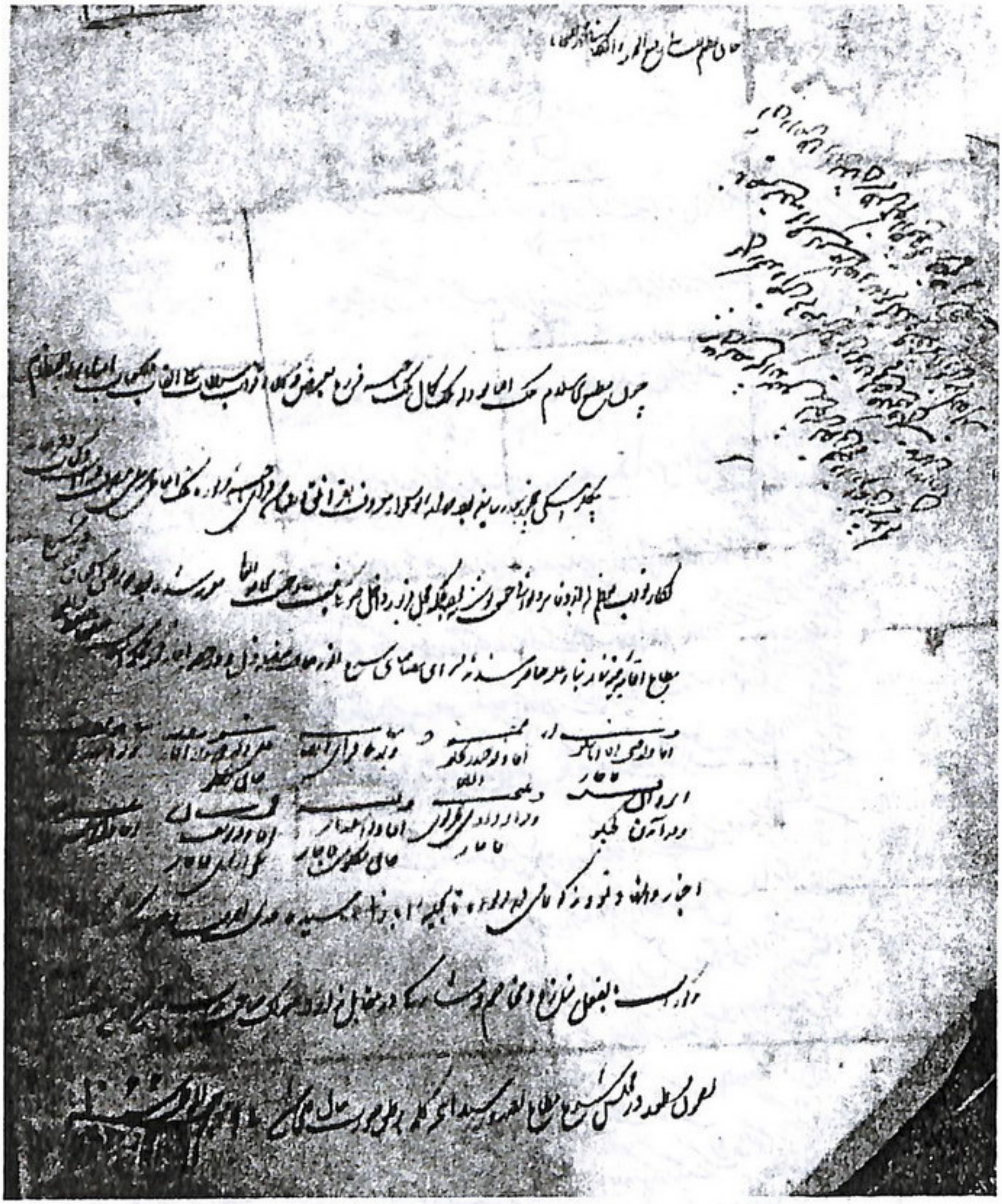

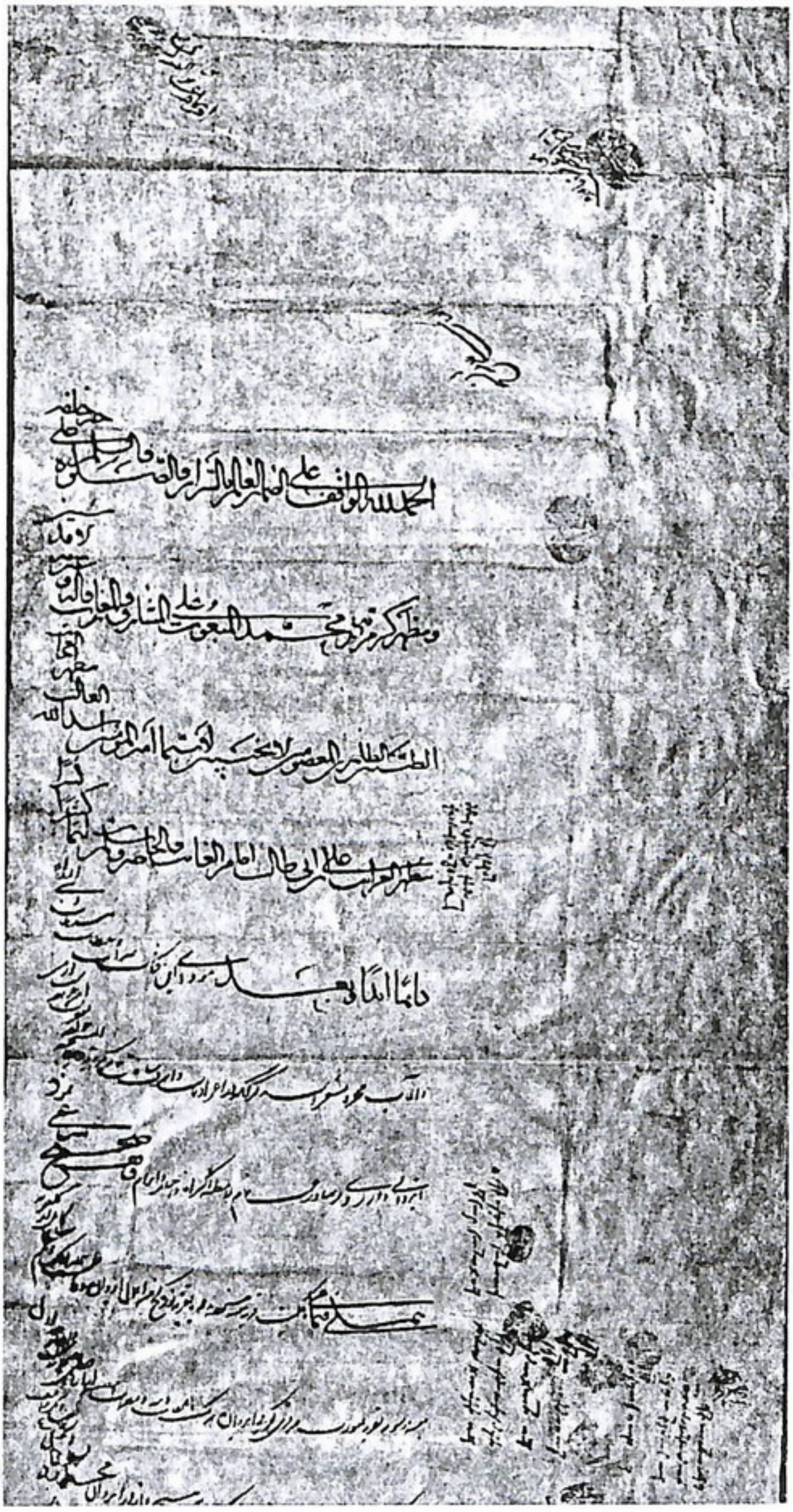
Վավերագիր 8բ

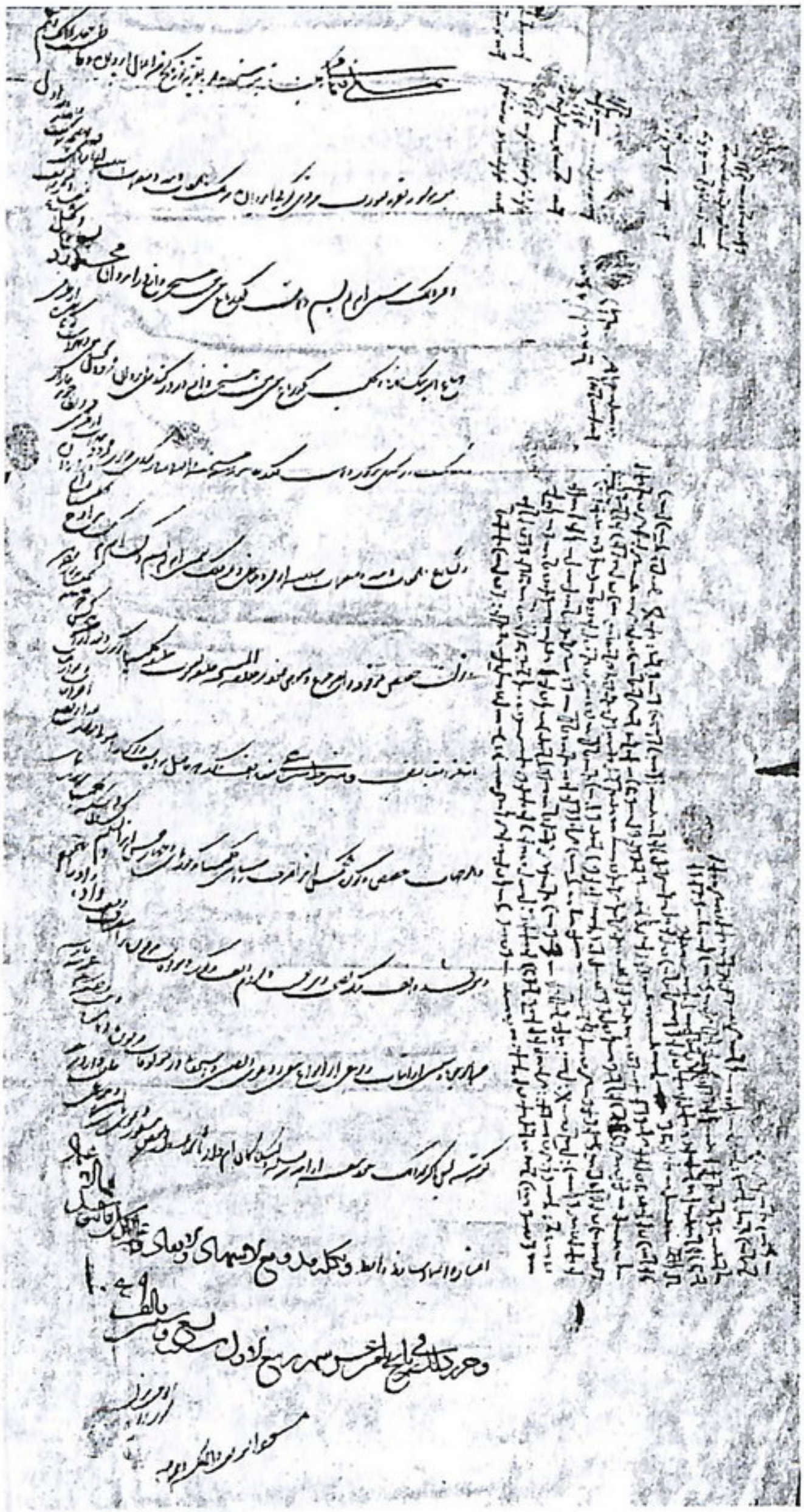

Վավերագիր 10ա

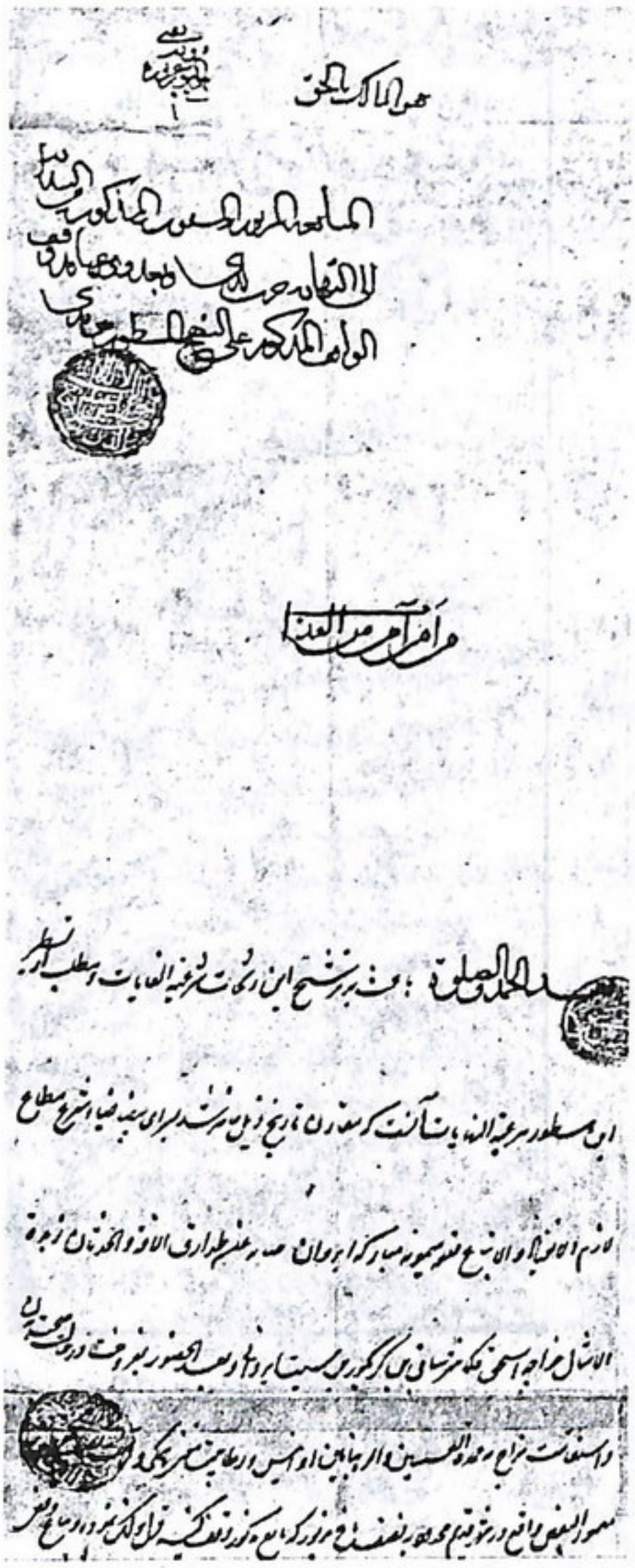
Վավերագիր 11

Վավերագիր 12

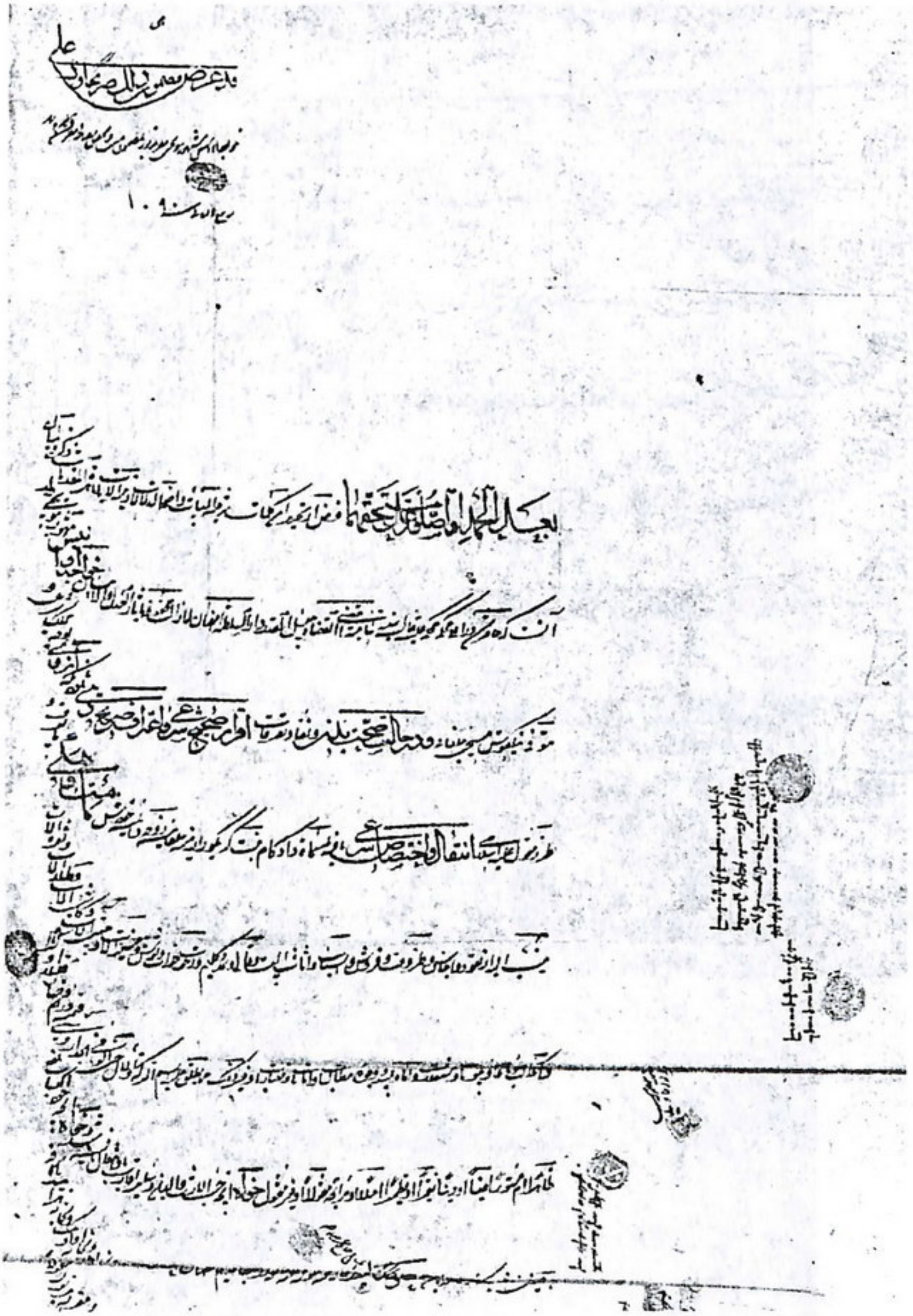

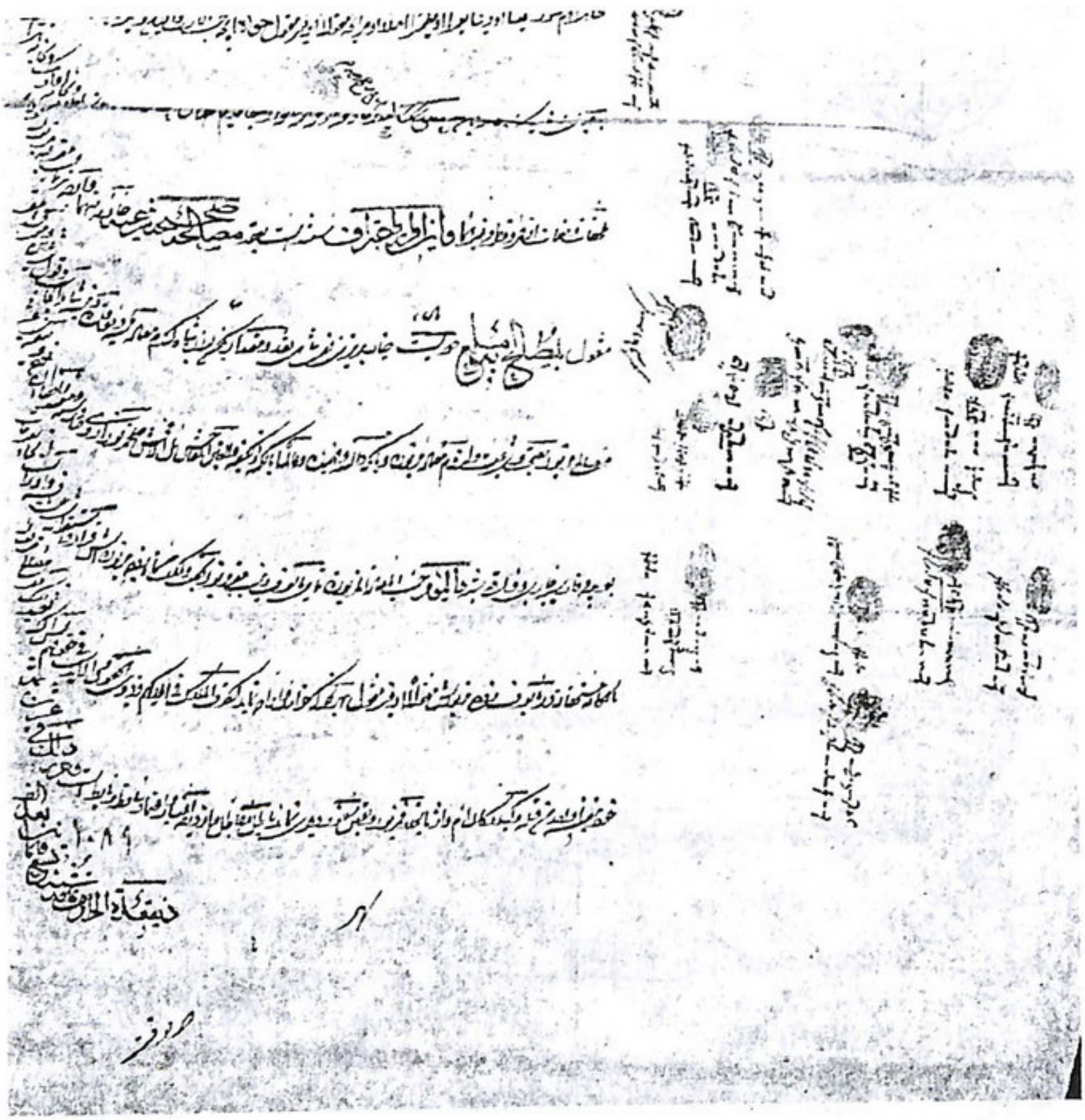
Վավերագիր 13ա

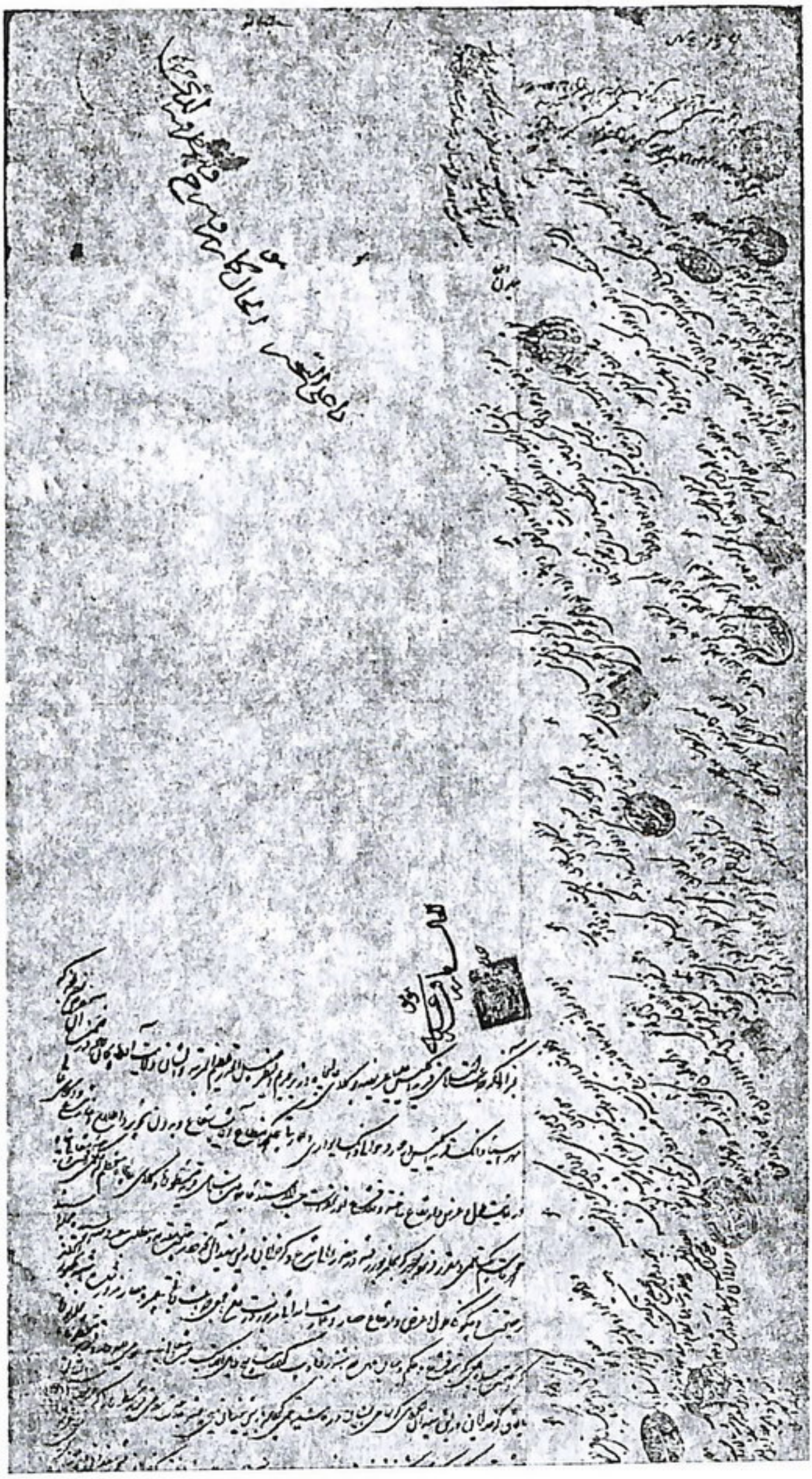
Վավերագիր 13բ

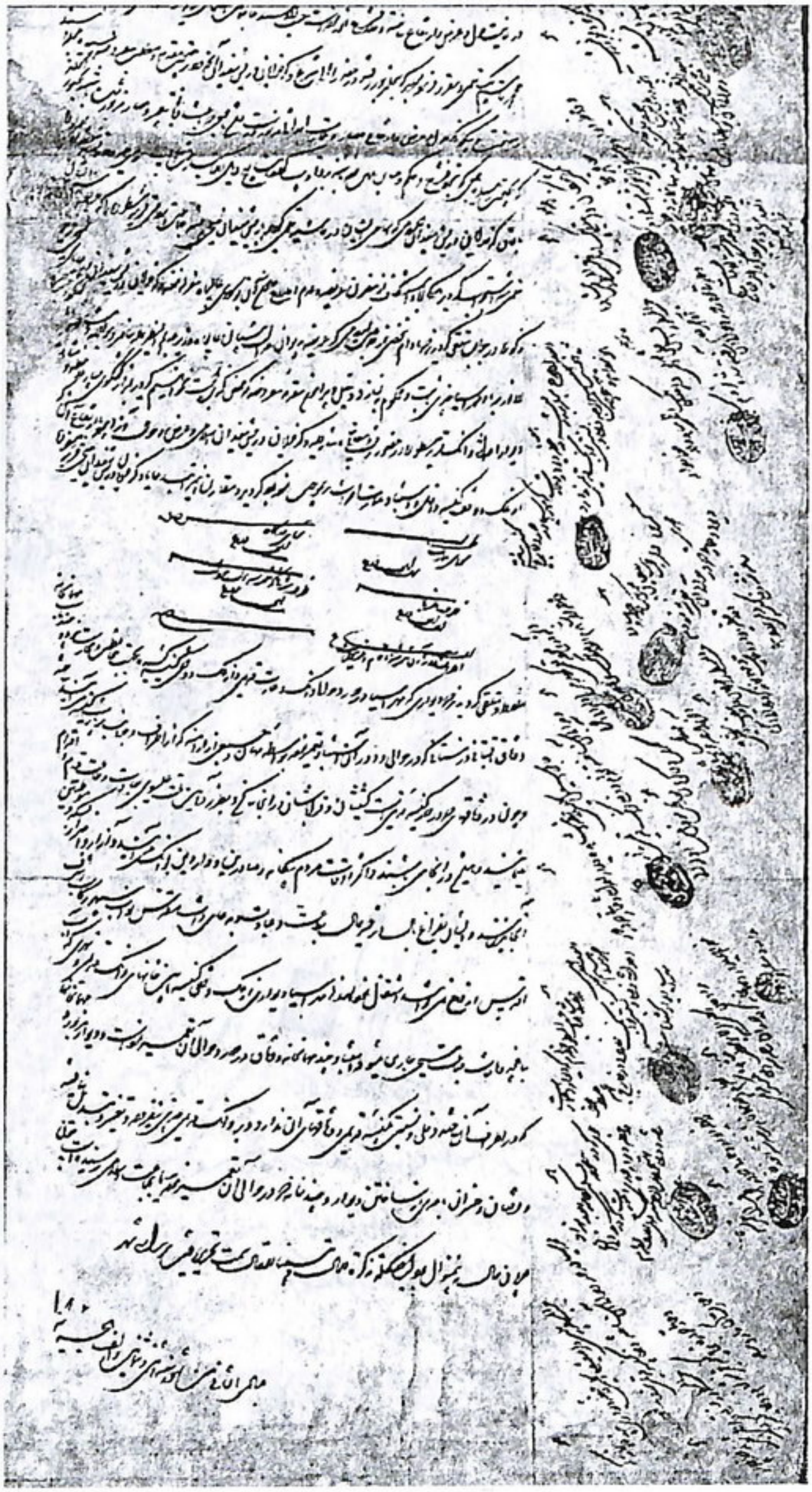

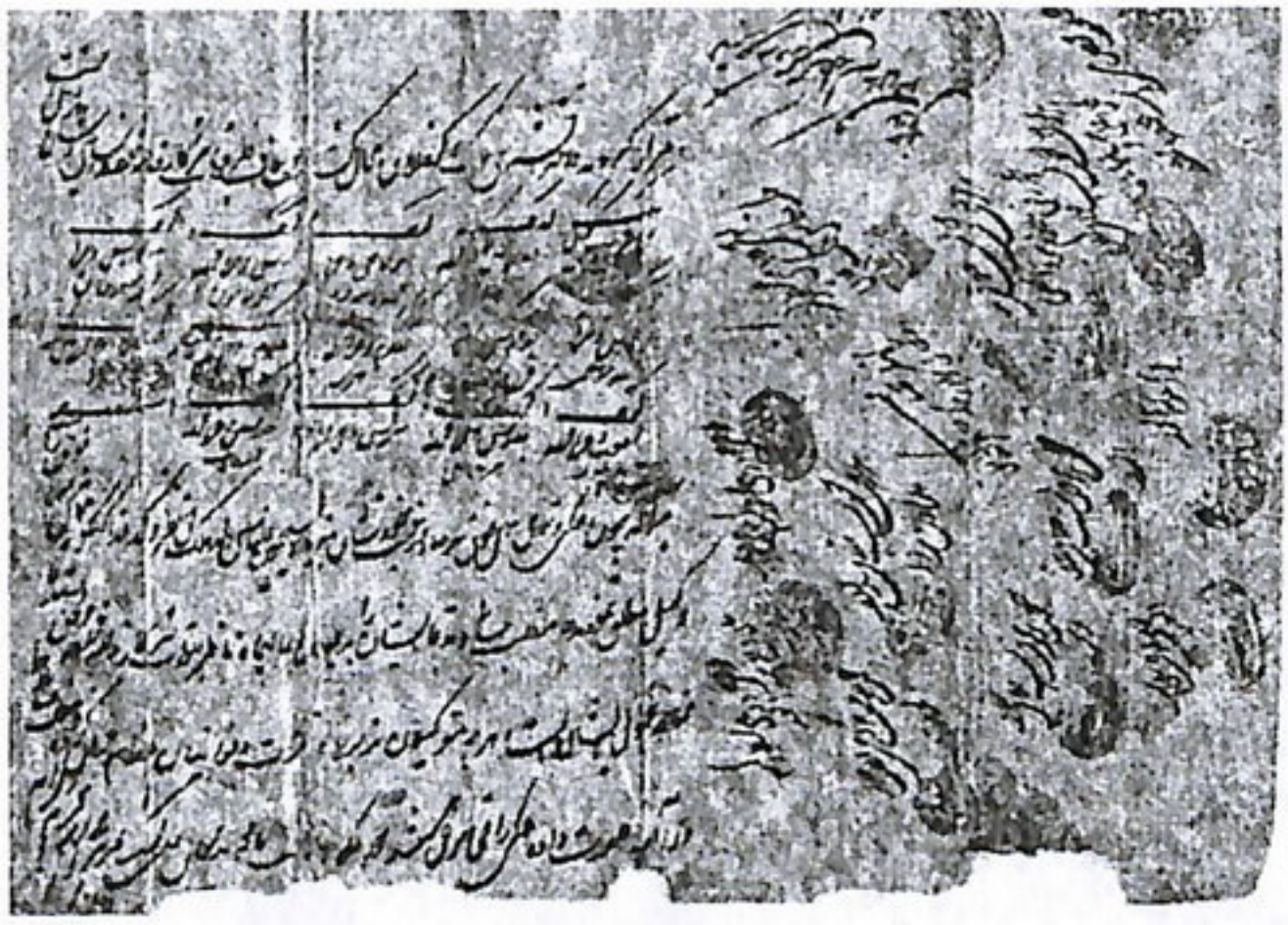

Վավերագիր 15ա

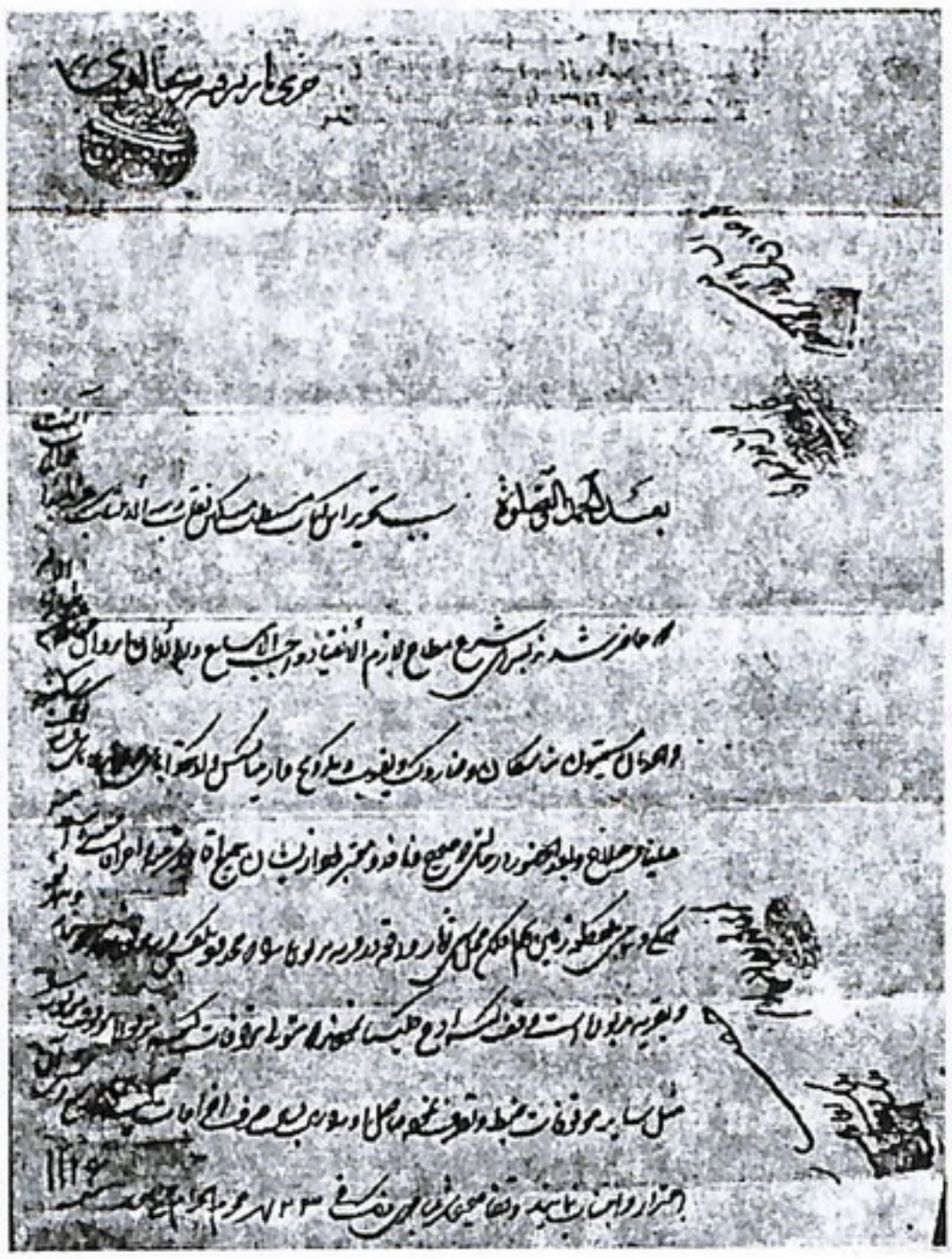

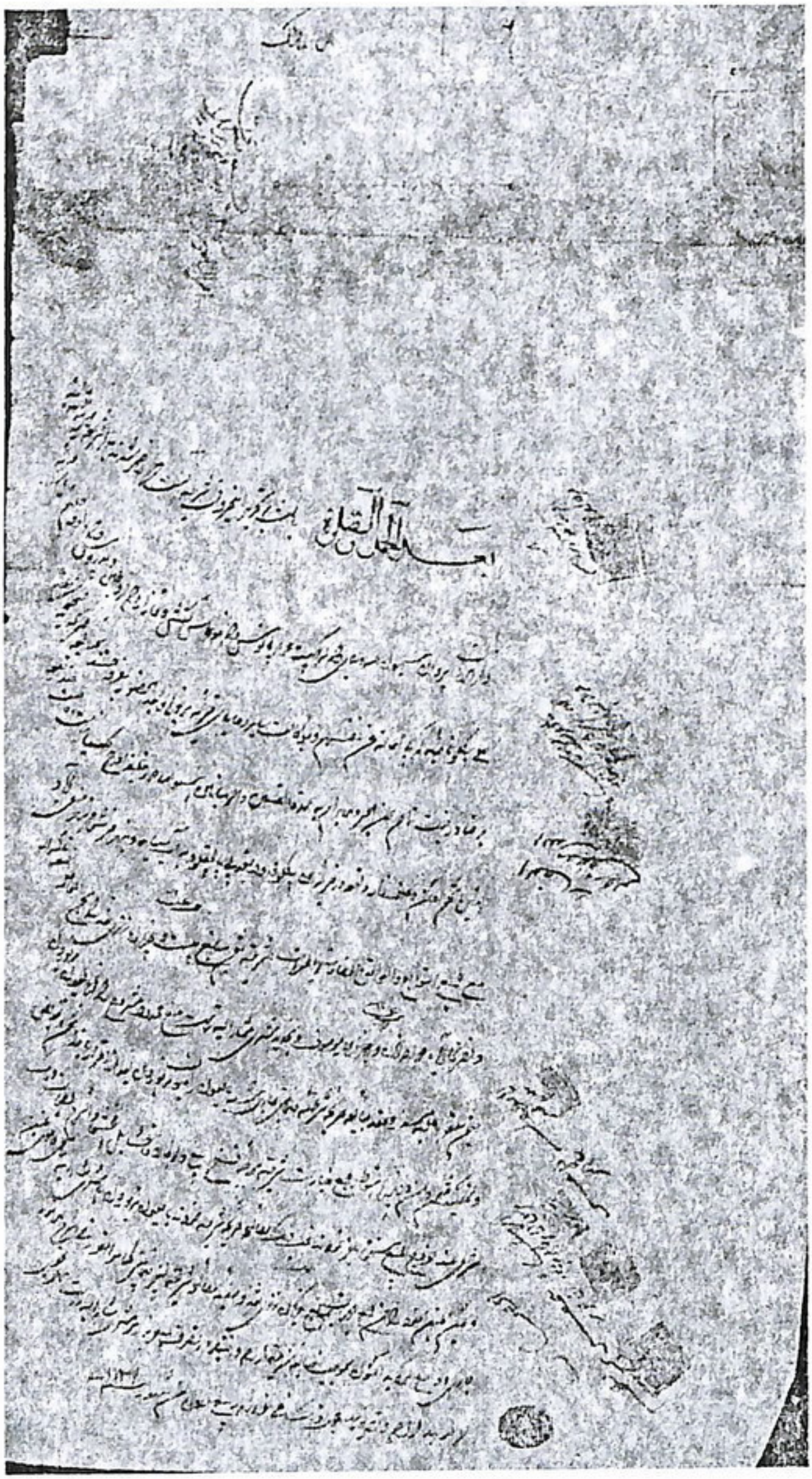
Վավերագիր 16

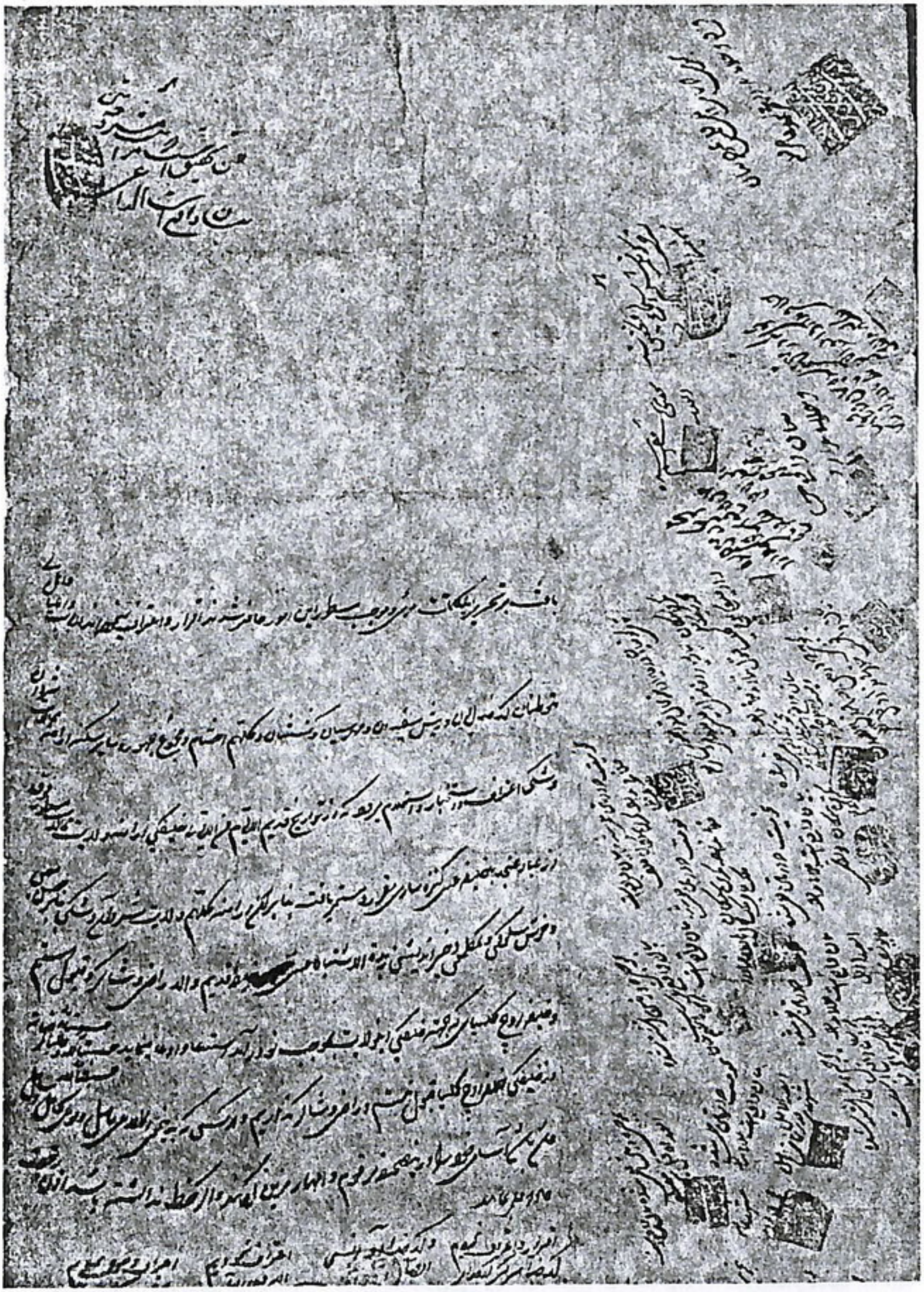

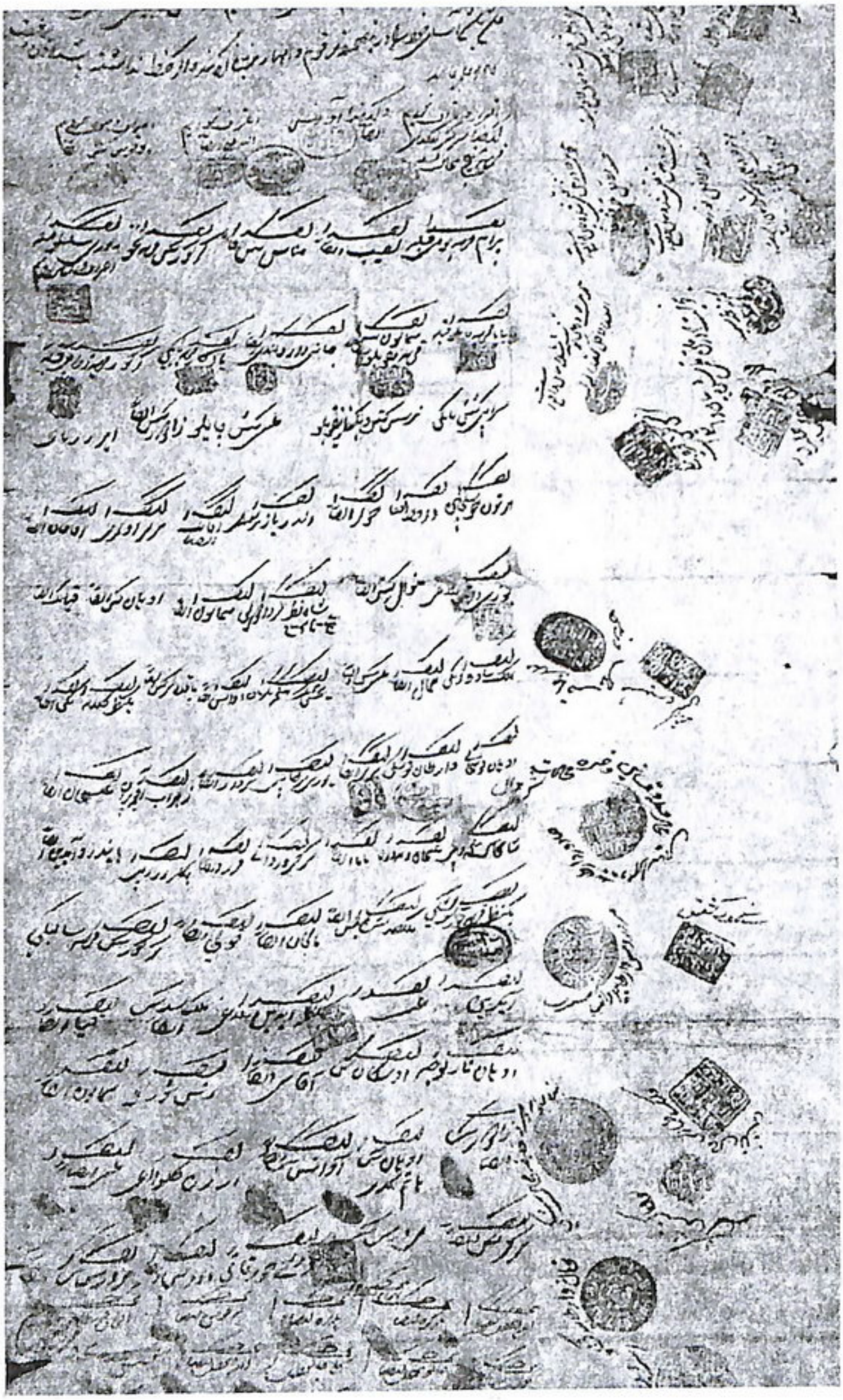
Վավերագիր 17

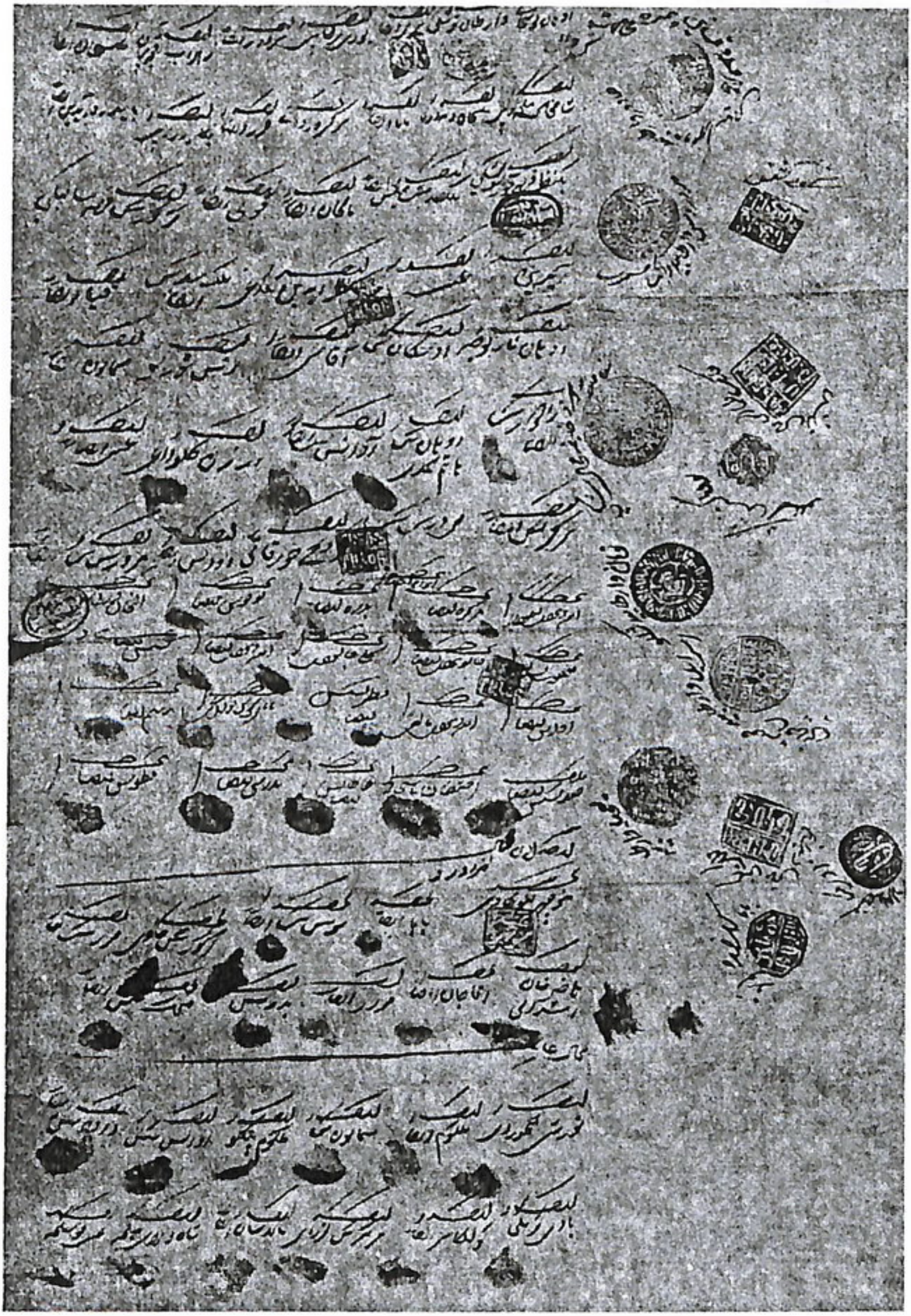
Վավերագիր 18

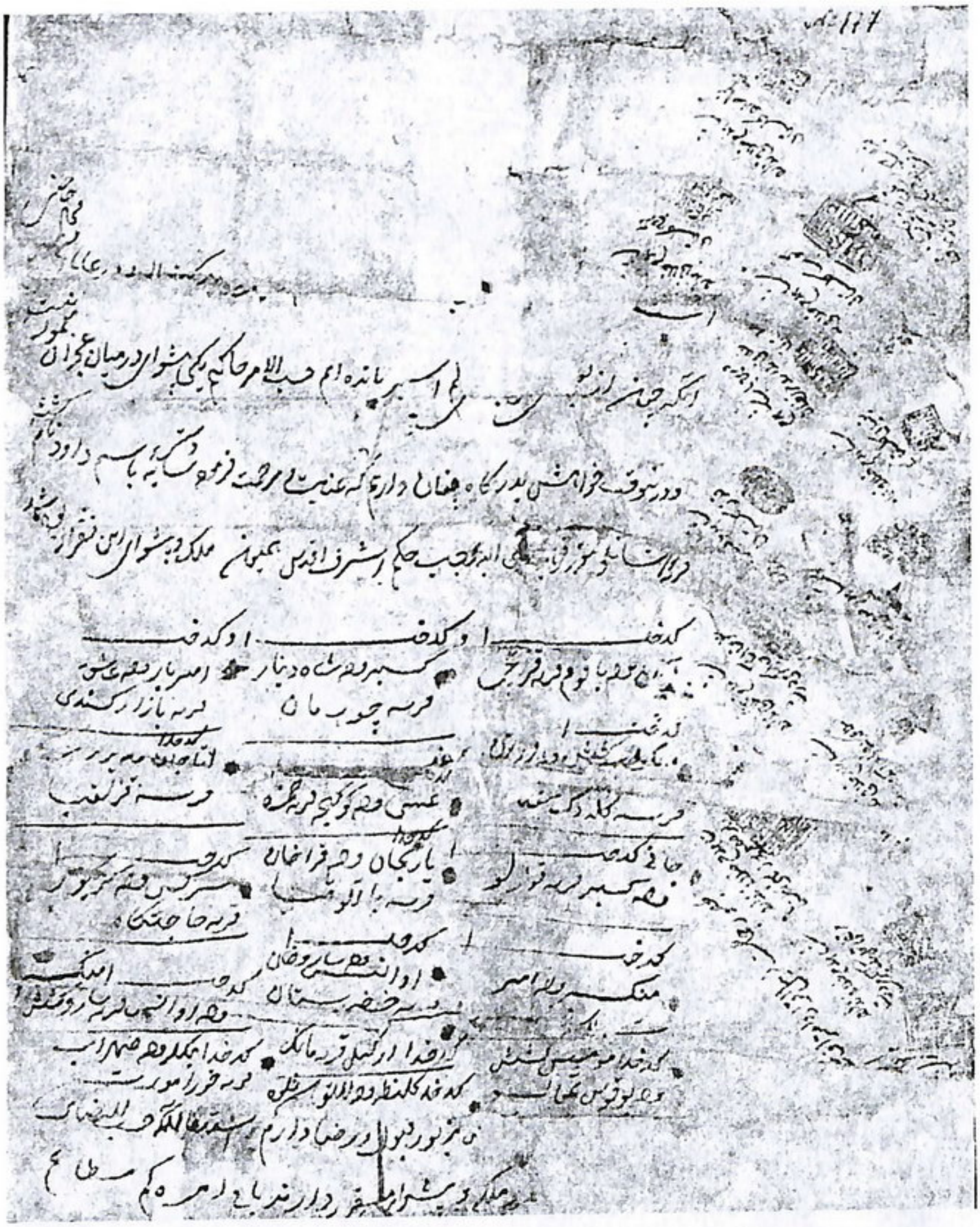

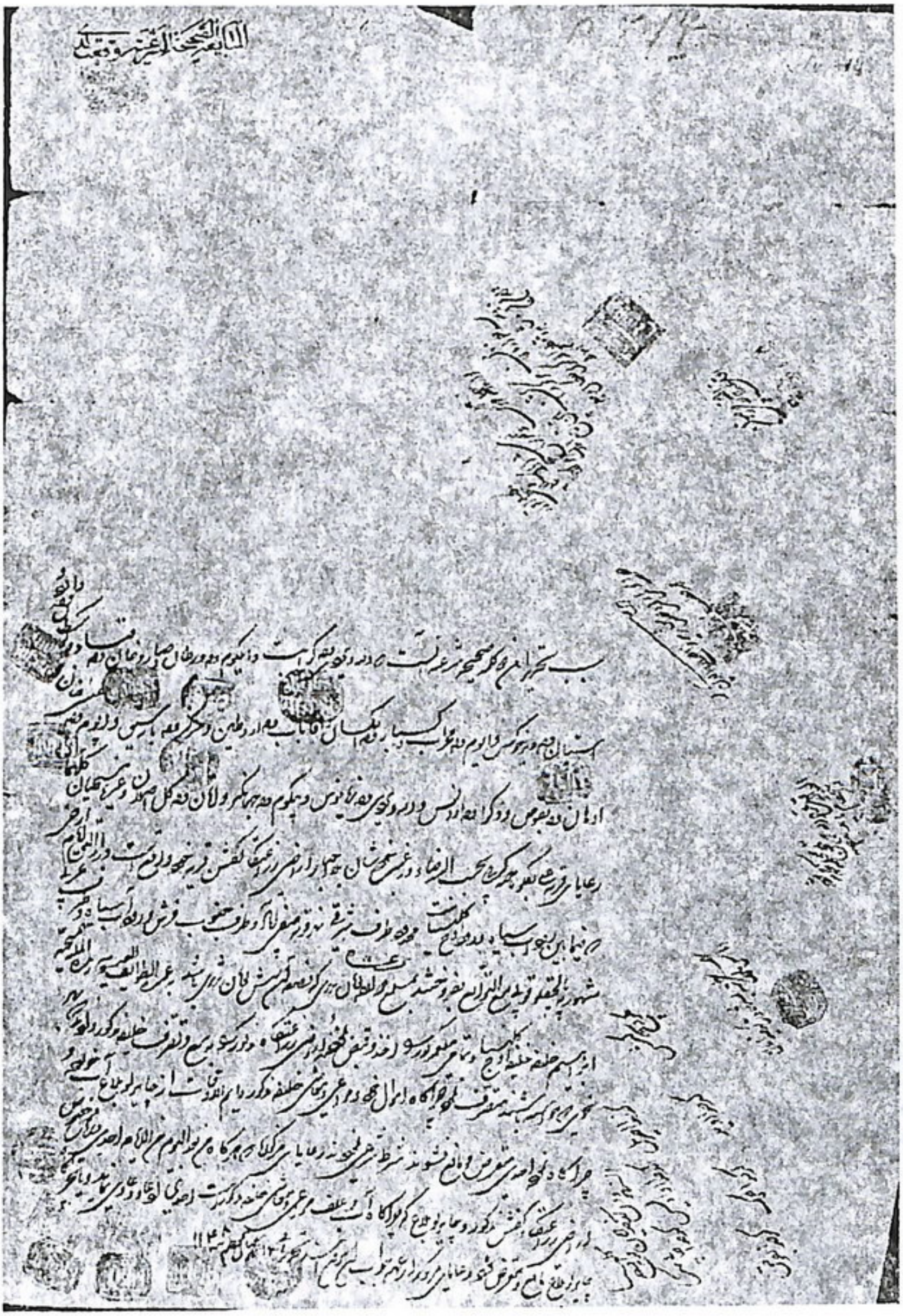

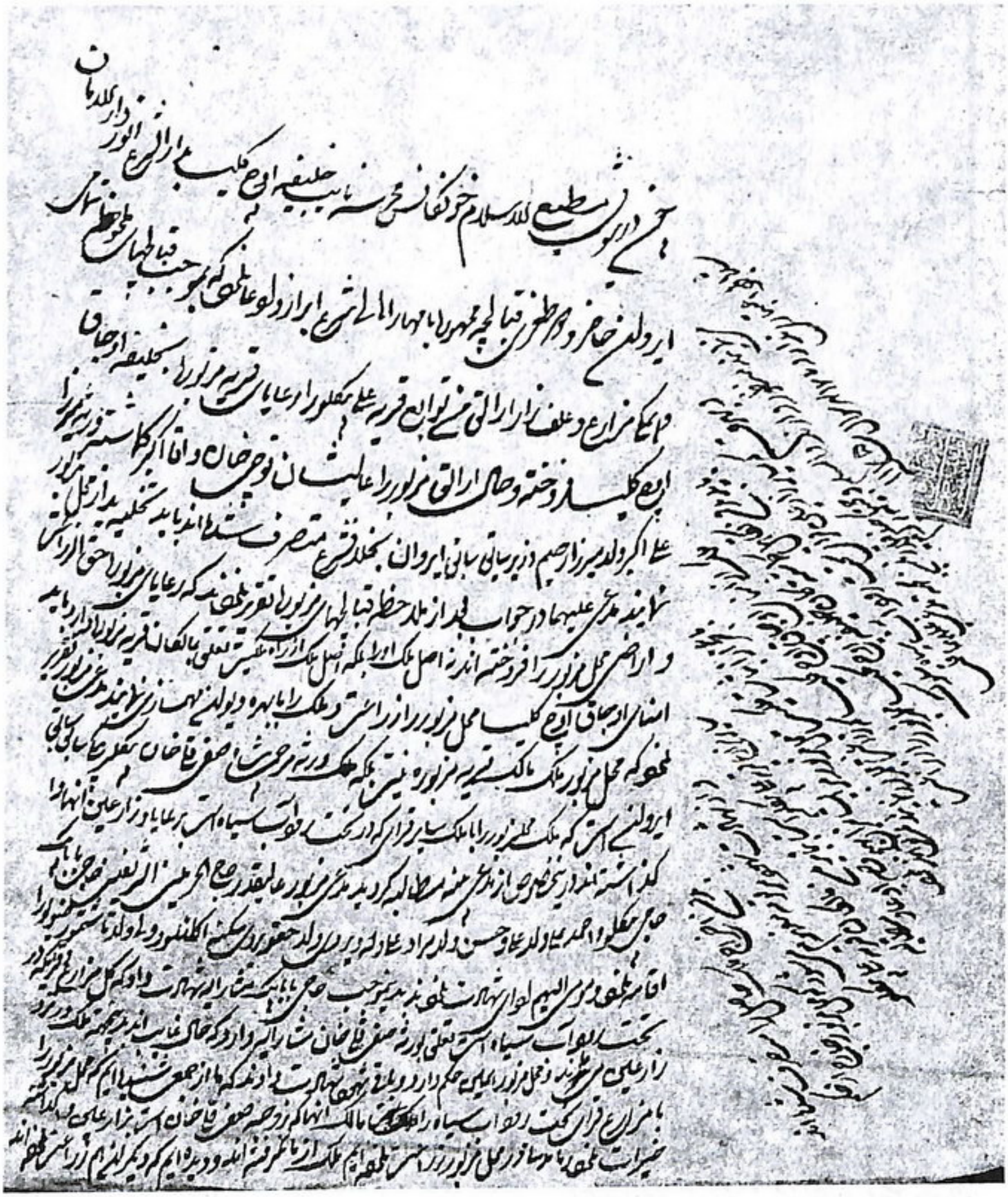
Վավերագիր 19գ

Վավերագիր 21

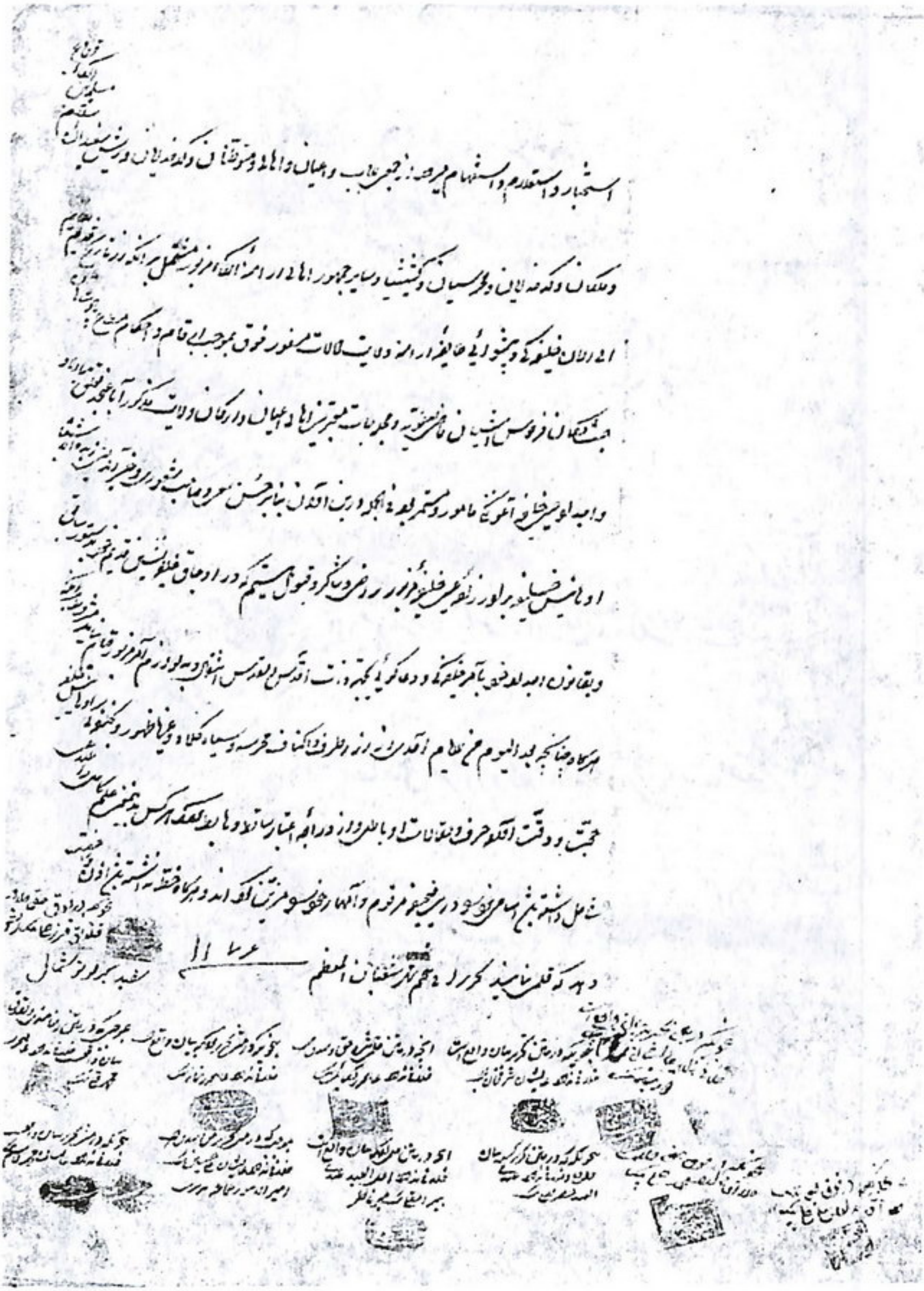

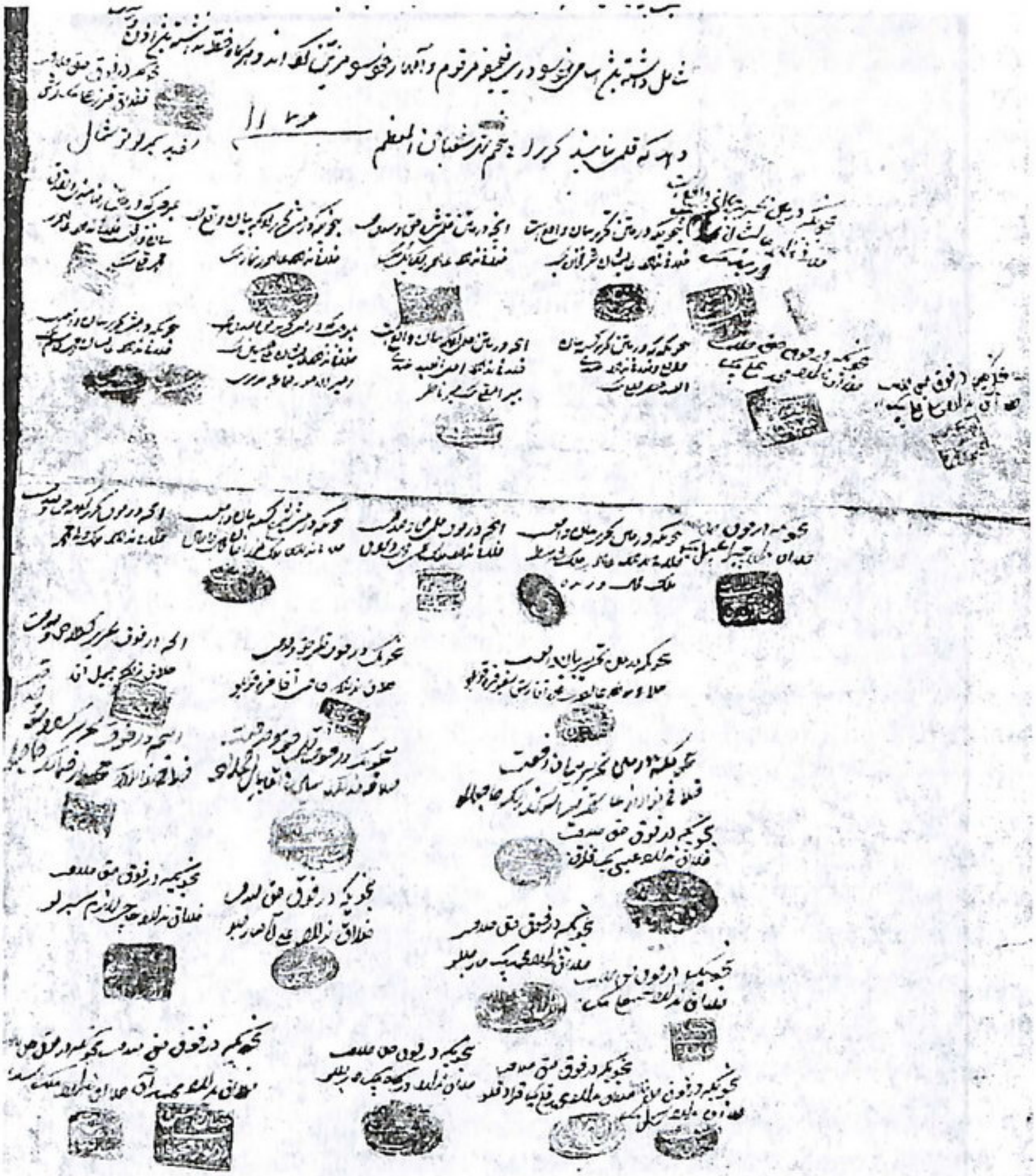

Վավերագիր 23

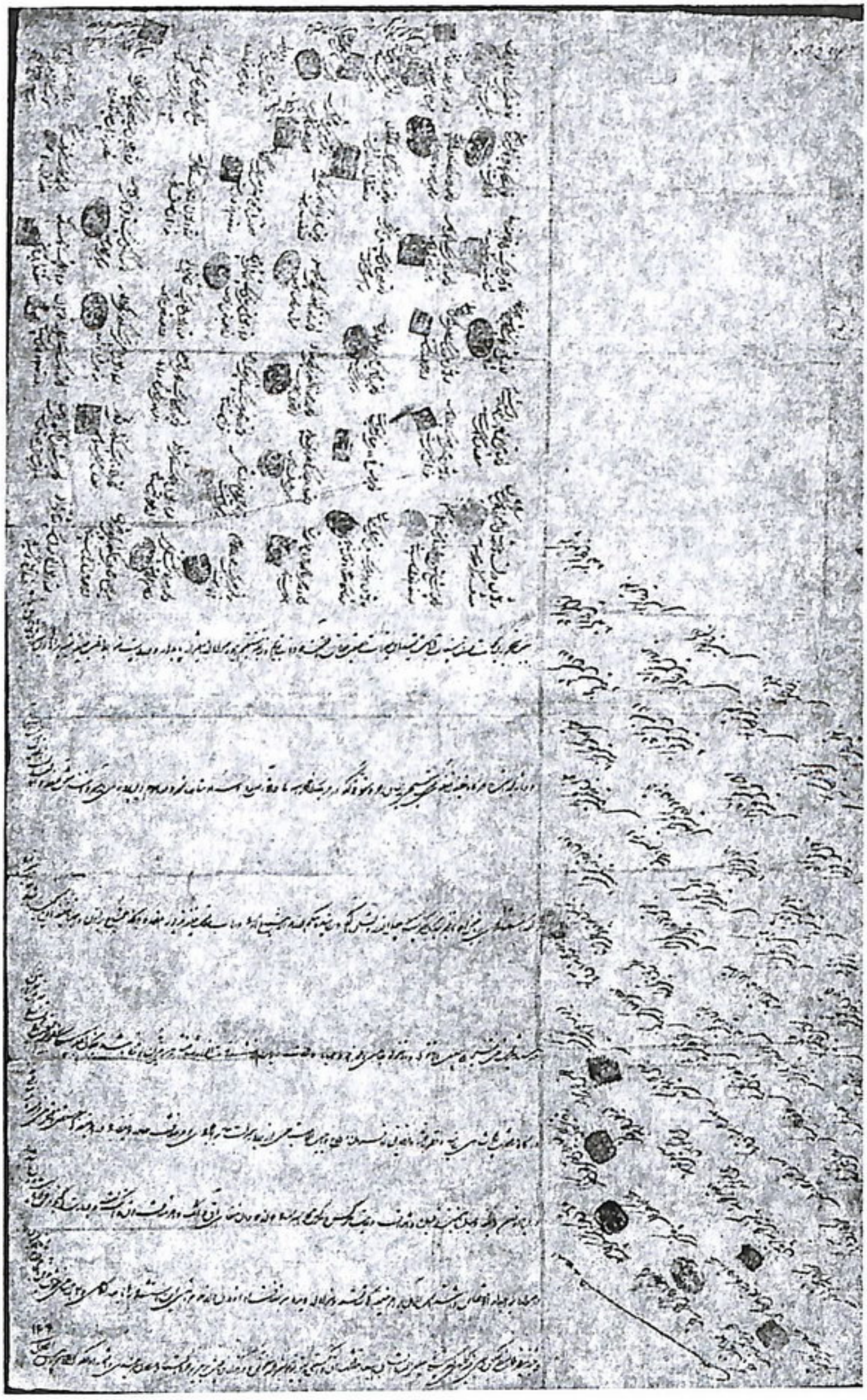

Վավերագիր 24ա

Վավերագիր 25

THE ANNOTATIONS OF THE DOCUMENTS PUBLISHED IN THE BOOK

DOCUMENT 1. The *qabālah* on the half of an orchard in Ashtarak bought by the Catholicos Movses of Etchmiadzin from Hadīyyah, the daughter of Murād from Iravān in 1630 (Archive of the Catholicosate (A.C.), f. 1a, doc. 51, original (repaired), size: 18.2 x 41cm, script: shikaste, naskh)

DOCUMENT 2. The *qabālah* and *muṣāliḥah* on the houses, caves and an orchard in Darakind bought by Khwājah Mikā'il, the son of Khwājah Safar of Julfa from 'Alī Bīg, an official to the bīglarbīg of Chukhūr Sa'd in 1631 (A.C., f. 1a, doc. 54, original, size: 26.3 x 75, script: shikaste, naskh)

DOCUMENT 3. The *qabālah* and *muṣāliḥah* on the half dāng of the Ūshakan village bought from Sultān Bīg Sa'dlū by the Catholicos Philipos of Etchmiadzin in 1640 (A.C., f. 1a, doc. 61a, original, size: 20 x 32.2cm, script:shikaste, naskh)

DOCUMENT 4. The *vaqf-nāmah* on the four dāngs of the mill in Darakind by which Murīdād and Aqina, the daughters of Khwājah Grigor from Iravān made their portions a *vaqf* to the monastery of St. Anania in 1644 (A.C., f. 1a, doc. 71, original, size 25,5x76 cm, script: mixed)

DOCUMENT 5. The *muṣāliḥah-nāmah* on the two dāng-mulks of the mill in Darakind proving its transfer from Shāhzamān, the daughter of Khwājah Grigor to the Catholicos Philipos in 1644 (A.C., f. 1a, doc. 73, copy, size: 24.2 x 96 cm, script: shikaste nasta'liq, naskh)

DOCUMENT 6. The *vaqf-nāmah* on two dāngs of the mill in Darakind district of Iravān made a *vaqf* to the Monastery of St. Anania by the Catholicos Philipos in 1644 (A.C., f. 1a, doc. 72, original, size: 25 x 77 cm, script: nasta'liq, naskh)

DOCUMENT 7. The *qabālah* on the cultivation lands in Dihkhārghan being worth 100 *mans* and bought by the Christians Diyar Bek and Astvatsatur in 1649 (A.C., f. 1a, doc. 83, original, size: 16 x 38,5 cm, script: Shikaste)

DOCUMENT 8. The *muṣāliḥah-nāmah* regarding the division of the property by three daughters of Khwājah Grigor: Aqunan, Murīdad and Zamān written in 1650 (A.C., f. 1a, doc. 92, original, size: 27.5 x 133 cm, script: naskh)

DOCUMENT 9. The *shari'yyah* certificate of 1652 concluded in the presence of ten witnesses and confirming the belonging of Qarānliq (Mtnadzor) village of Mazra' region to Malik Aṣābov (Astvatsabov), the son of Malik Kamāl (Archive of Malik Shahnazaryans, f. 241, f. 1, doc. 125, original, size: 20 x 29.5cm, script: Shikaste-Nasta'liq)

DOCUMENT 10. The *vaqf-nāmah* on the village of Nuragikh, the four and half dāngs of Yighvart and other estates in Darakind made by Khwājah Hakob of

Iravān a *vaqf* to the Etchmiadzin Monastery in 1658 (A.C., f. 1b, doc. 108, original, size: 27,5 x 119cm, script: nasta'liq, naskh)

DOCUMENT 11. The *qabālah* and *muṣāliḥah* on the estates located in the villages of Yayjī, Amīrkind, Darakind and Nuragikh and bought by the Catholicos Hakob of Etchmiadzin in 1661 from Sahak, the former kalāntar of Chukhūr Sa'd (A.C., f. 1e, doc. 1076, size: 36,5 x 55cm, script: naskh)

Document 12. The *vaqf-nāmah* on a half orchard in Shahr-i Qadīm made by Sahak, the former kalāntar of Iravān a *vaqf* to the Qizilvānk Monastery in 1664 (A.C., f. 1b, doc. 118, original, size: 19,5 x 48,5cm., script: shikaste-nasta'liq, naskh)

Document 13. The *qabālah*, *muṣāliḥah* and *vaqf-nāmah* on a half orchard in Shahr-i Qadim bought from Sahak, the former kalāntar of Iravān and made by priest Hovhannes a *vaqf* to the Qizilvānk Monastery in 1664 (A.C., f. 1b, doc. 117, original, size: 24,2 x 77 cm, script: shikaste-nasta'liq, naskh)

DOCUMENT 14. The *vaṣīyatnāmah* and *ṣulḥnāmah* by Khwājah Hovhannes of Julfa bequeathing all his property to his wife Dādkām in 1679 (Archive of the Cathlicosate, f. 4, doc. 25, original, size: 36 x 84cm, script: nasta'liq)

DOCUMENT 15. The *majlīs* of 1671 confirming the legitimacy of the priest from the Upper Agūlīs on the restoration of a local Armenian church surrounded by a wall, as well as the establishment of a guesthouse in its close vicinity (A.C., f. 1b, doc. 154, original, Ssze: 24,5 x 83cm, script: shikaste)

DOCUMENT 16. The *vikālat-nāmah* issued to Malik Īlyās and *kadkhudā* Grigor by Armenian maliks and elders of Qashatagh in 1691 (National Archive of Armenia, fund 969, list 1, file 1, p. 4, size: 23 x 19cm, script: shikaste – nasta'liq)

DOCUMENT 17. The *vaqf-nāmah* on the cultivated lands with thirty *taghārs* made by the inhabitants of the Gyukgumbit (Kavakert) village a *vaqf* to the Etchmiadzin Monastery in 1704 (A.C., f. 1b, doc. 213, original, size: 19 x 29cm, script: shikaste)

DOCUMENT 18. The *qabālah* on some cultivated lands and pastures in the 'Alībiklū village bought from local inhabitants by the Catholicos Astvatsatur in 1719 (A.C., f. 1e, doc. 1127, original, size: 24 x 45 cm, script: shikaste)

DOCUMENT 19. The *maḥẓar* signed and sealed by the elders and clergymen of Shakki and Shirwan regarding their disagreement to stay under Etchmiadzin's direct rule, and at the same time, their willingness to come under the jurisdiction of the Catholicos 'Īsāyi of Āghvānk (A.C., f. 2b, doc. 208a, original, size: 24,5 x 91,5 cm, script: shikaste-nasta'liq)

DOCUMENT 20. The *maḫẓar* signed and sealed by the *kadkhudās* of Khāchin approving Davit's assignment as a head and malik of that region (A.C., f. 2b, doc. 177, original (damaged), size: 24 x 30 cm, script: shikaste)

DOCUMENT 21. The *qabālah* on the cultivation lands bought by the Catholicos Abraham of Etchmiadzin from the local inhabitants of the 'Alībiklū village in 1736 (A.C., f. 1g, doc. 349, original, size: 23,5 x 34,5 cm, script: shikaste)

DOCUMENT 22. An agreement dated 1745 and approved by Malik Ulukhān and the village elders of the Khāchin region according to which the full amount of extraordinary taxes including the *ṣādirāt* and *avāriẓāt* taxes must be collected in the villages of Dushānlū and Lower Kulatak on equal conditions (A.C., f. 2b, doc. 198, original, size: 12,5 x 20, 5cm, script: Shikaste)

DOCUMENT 23. The *majlīs* of 1762 confirming the belonging of the land of Arālīq in the 'Alībiklū village to Etchmiadzin (A.C., f. 1g, doc. 438, original, size: 21,5 x 33cm, script: shikaste)

DOCUMENT 24. The signed and sealed by the village's elders, maliks, clergymen and other inhabitants of Qarābāgh *maḫẓar* of 1763 approving the Catholicosate by Hovhannes of Āghvānk (A.C., f. 2b, doc. 208b, original, size: 25,5 x 61 cm, script: shikaste-nasta'liq)

DOCUMENT 25. The signed and sealed by the village's elders, maliks, high-ranked officials and clergymen of Ganjah and Qarābāgh *maḫẓar* of 1794 approving the Catholicosate by Sargis of Āghvānk (A.C., f. 2b, doc. 241a, original, size: 38,5 x 62 cm, script: shikaste-nasta'liq)

ՑԱՆԿԵՐ
ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐ

Աբբաս Ա, Սեֆյան շահ 14, 18, 29, 33, 51, 52, 59
Աբբաս Բ, Սեֆյան շահ 29, 30, 76, 80
Աբբաս Միրզա 12, 36
Աբդալլահ 87, 104
Աբդ ալ-Ռազաղ 88
Աբդ ալ-Քերիմ 104
Աբդ ալ-Քերիմ Քոշթասֆի 92
Աբովյան Խ. 15*
Աբրահամ Կրետացի կ. 11, 12, 107
Աբրահամ, Ղուլիի որդի 116
Աբրահամ յուզբաշի 106
Աբրահամ քահանա 117
Աբու ալ-Մուսա 70
Ադիբեկ քյոխվա 102
Ադիգյոզալ բեկ Զազալու 120
Ազարիա 82
Աթաբեկ 48
Ալա ալ-Դին Ջուվեյնի 37
Ալայդուլի, Ախիջանի որդի 57
Ալեքսանդր Ջուղայեցի կ. 10, 31, 32
Ալի Աղա Միրզա 91
Ալի Աղա Ջարչիլու 113
Ալի Բեկ 55, 56, 119
Ալի Թուֆան 92
Ալի Հուսեյն Բեկ 112
Ալի Ղարայ Դիզակի 91
Ալի Ղուլի Բեկ 112
Ալի Նաղի Բեկ 60
Ալիշան Ղևոնդ 35, 43, 52
Ալի Ռեզա 75
Ալի Ռեզա Աղա 106
Ալլահդուլի 95
Ալլահվելի 57
Ալլահվերդի 60
Ալլահվերդի, Կարապետի որդի 93, 107
Ալլահվերդի, Հախվերդիի որդի 110
Ալլահվերդի քահանա 57
Ալլահվերդի քյադխոդա 100, 101
Ահմադ Ալի 110
Ահմադ Զու ալ-Ղադար 58
Ահմադ Իլխան 36
Աղաբաբ, Արութինի որդի 107
Աղա Բաբա Բեկ 120
Աղա Բեկ 118
Աղաբեկ քյադխոդա 97
Աղազար 82
Աղախան քյադխոդա 97
Աղամալ թօփչոց 83
Աղաջան բազազ 116
Աղաջան, Մկրտումի որդի 117
Աղաջան քյադխոդա 102, 106
Աղասի Բեկ 118
Աղասի քյադխոդա 100
Աղա Մուհամմադ 87
Աղայջան 62, 66
Աղինա (կամ Աղունա), Գրիգորի դուստր 60, 61, 68, 71
Ամիր Ղուլի, Եսանղուլիի տղա 62, 66
Ամիրյար քյադխոդա 106
Ամիր Չելանգիր 87
Ամիր ջուլհակ 96
Ամիր Սա'ադ 38
Ամիրֆազլ 90
Այդին 99
Այդին քյադխոդա 99
Այում, Մեհրաբի որդի 107
Անան, Քյալ Ասլանի որդի 107
Անդրիաս 90
Անդրիաս քյադխոդա 97
Առաքել, Ասատուրի որդի 61, 64, 65
Առաքել քյադխոդա 90, 106
Ասադ քահանա 101
Ասադալլահ Բեկ Զիյադօղլի 117
Ասլան 58
Աստվածատուր 66, 67

Աստվածատուր Համադանցի կ. 32, 93, 172
Ավազ Աղա, Ասլամասի որդի 73
Ավանես 78, 117
Ավանես, Մելիքջանի որդի 79, 81
Ավանես Մուղդուսի 79, 81
Ավանես վարդապետ Մուղնու 79, 80
Ավանես քահանա 117
Ավանես քյադխոդա 95, 97, 100-102, 106
Ավետ քյոխվա 115
Ավետիս 24
Ավետիս քյադխոդա 108
Ավետիք 82
Արզան քյադխոդա 100
Արիթուն քահանա 115
Արփանոս, Ղուկասի որդի 93
Աւետիք, Ասապովի տղա 66
Բաբա, Խոջա Սաֆրազի որդի 69, 71
Բաբա Ղուչե Բեկ 118
Բաբա քյադխոդա 96, 99, 101
Բաբամ Բեկ Հաջի Բեկլու 110
Բադարա քյադխոդա 100
Բալա Բեկ յուզբաշի 119
Բալասան քյադխոդա 102
Բախշի, Ամրի որդի 57
Բահադուր, Մոլլա Ղարայի որդի 73
Բահրամ 92
Բահրամ Բեկ 58
Բաղդասար 76, 116
Բաղդասար, Ակոբի տղա 62, 66
Բաղդասար քահանա 97, 115
Բայանդուր 99
Բայրամ Ալի 79, 81
Բայրամ Ղուլի Բեկ 112
Բայրամ քյադխոդա 95
Բարան Խաթուն 68, 71
Բարխուդարյանց Մ. 37, 45, 48, 50
Բեգլար 99
Բեգլար քյադխոդա 106
Բեկնազար 96
Բեկնազար քյադխոդա 98, 99
Բեհզադ 58, 86
Բիքար Վերդի 79
Գաբրիել բազազ 116
Գաբրիել, որդի Նիկուղուսի 76
Գաբրիել քահանա 116
Գաբրիել քյադխոդա 116
Գալուստ Ելիմիրզեանց 12
Գասպար 54
Գասպար, Ալեքսանի որդի 107
Գասպար քյադխոդա 106
Գէրաք, որդի Գրիգորի 76
Գոլնազար քյադխոդա 106
Գորգին 58
Գորգին Բեկ 120
Գրիգոր Աղվանից կ. 29
Գրիգոր, Առաքելի որդի 61, 62, 64- 66
Գրիգոր, Արչեջանի որդի 57
Գրիգոր Մակվեցի կ. 9, 11
Գրիգոր, Սեթի որդի 60, 75
Գրիգոր քյադխոդա 89, 91, 96, 99
Գրիգոր քահանա 101, 103, 109
Գուլքասար քյադխոդա 102
Դադքամ (Տատումն) 25, 82, 84
Դավիթ Առաջաձորեցի 41, 47, 49, 105
Դավիթ եպիսկոպոս 103
Դավիթ վարդապետ 72, 84
Դավուդ քյադխոդա 97, 102
Դարզահ Բեկ Ջարչիլու 113
Դեհխոդա 17
Դիար Բեկ 66, 67
Դիդար Աղա Վեղար 73
Դուսթ Մուհամմադ 67
Եգան քյադխոդա 98
Եղիա 106
Եղիա վարդապետ 102
Եղիազար Այնթապցի 31
Եղիազար քյադխոդա 97, 109
Եսայի Աղվանից կաթողիկոս 27, 29, 31, 32, 49, 94, 95, 104, 111
Եսայի քահանա 97
Եսայի քյադխոդա 102

Երեմիա Աղվանից կ. 30
Երեմիա քահանա 92, 116
Եփրեմ կաթողիկոս 12
Զահիր բ. Լոթֆի 94
Զաման (կամ Շահզաման), Գրիգորի դուստր 62, 68-72
Զաքար, Տերյանոսի որդի 107
Զաքարէ 76
Զաքարէ, Բաղրդուլու տղա 62, 66
Զաքարէ, Գիրայքի որդի 84
Զաքարիա, Հայրապետի որդի 80, 81
Զաքարիա Հավուցթառեցի 17, 35
Զաքարիա քահանա 117
Զեյնաբ Մուհամմադ Նաղիի դուստր 24
Զեյն ալ-Աբեդին 104
Զոհրաբ քյադխոդա 98
Էմմանուելյան Լազարյանց Լ. 50
Էվազ 62, 66
Թաթոս 70
Թահարխան քյադխոդա 102
Թահմասպ Ղուլի Բեկ Սա'ադլու 25
Թովմա քահանա 103
Թորոս 62, 66
Թուման 70
Թուման վարդապետ 103
Թուրշի քյադխոդա 102
Իբրահիմ խան Ղարաբաղի 27, 28
Իբրահիմ շահ 11
Իլիաս 41, 51, 89, 91
Իլիքում, Վարդանի որդի 107
Իման Խան Ագուլիսի 88
Իմանի, Ջահանգիրի որդի 81
Իսա Բեկ 113
Իսա քյադխոդա 99, 100, 106
Իսախան քյադխոդա 90, 98
Իսայի 96
Իսրայել Աղվանից կ. 27, 28
Իսրայել բեկ 118
Իսրայել վարդապետ 102
Իսրայել քյադխոդա 108
Իսքանդար Բեկ Հաջիլու 113
Լալայան Ե. 53
Լանկ Թեմուր 6
Խալաֆ Բեկ 89
Խալաֆ Մուհամմադ Բուդաղ Բեկ Ագուլիսի 87
Խանվերդի 88
Խանվերդի քյադխոդա 101
Խաչատուր 24
Խաչատուր եպիսկոպոս 36
Խաչատուր, Զահիրի որդի 84
Խաչատուր վարդապետ 62, 66
Խոջա Ալի 6
Խոջայ Առաքել 62, 66
Խոջա Ավանես 24
Խոջա Իլիաս, Ասատուրի որդի 79, 81
Խոջա Ծատուր 79
Խոջա Միրիճան 62, 66
Խոջա Միքայել, Խոջա Սաֆարի որդի 55, 56
Խոջա Պողոս 116
Խոջա Սարաֆրազ (Սաֆրազ) 68-72
Խոջա Ստեփան 116
Խունկիանոս քահանա 109
Ծառուկ 92
Ծատուր, Պողոսի որդի 83
Ծատուր քահանա 96, 100, 103
Կարապետ, Գևորգի որդի 57
Կարապետ, Ղազարի տղա 62
Կիրակոս քահանա 64
Կոնկուրտայ 36
Կոստան, Դավթի որդի 107
Հադիե, Մուրադի դուստր 54
Հազրաթ Ղուլի Բեկ 112
Հախում մուղդուսի 80
Հակոբ 92
Հակոբ (Ակոբ, Խոջա Յաղուբ), Սեթի որդի 57, 61, 64, 65, 74, 75, 123
Հակոբ Ջուղայեցի կ. 9-11, 20, 30, 74, 76
Հակոբ քյադխոդա 90
Հաղնազար Բիգլու 60
Հաղվերդի բեկ 58

Հայկազ Քաշաթաղի 91
Հայրապետ 69, 82
Հաշեմ Խան 104
Հաջի Աղա Ղարաղոյլու 113
Հաջի Աղամալ 119
Հաջի Դուսթ Մուհամմադ 66
Հաջի Թարիվերդի 119
Հաջի Իսմայիլ Ագուլիսի 87
Հաջի Իսմայիլ Խան 60
Հաջի Լազեմ Քաբիրլու 113
Հաջի Ղադիմ 89, 119
Հաջի Մելիք Բեկ 119
Հաջի Մուհամմադ 104
Հաջի Ռաբի' 120
Հաջի Ռահիմ Բեկ 118
Հաջի Ռեզվան 108
Հաջի Քազեմ 67, 119
Հասան Բեկ ջառչիբաշի 119
Հարիթուն քյադխոդա 97
Հեյդար, Մաջնուն Ագուլիսիի որդի 88
Հերակլ Բ 28
Հովակիմ 117
Հովհաննես Աղվանից կ. 27, 28, 111
Հովհաննես Էջմիածնի կ. 11
Հովհաննես Թոփչի Ջուղայեցի 25, 82, 84
Հովհաննես քյադխոդա 101
Հովսեփ Էմին 44
Հորստ Հերբերտ 6
Հուսեյն Ալի Բեկ 113
Հուսեյն Ալի խան 11, 24
Հուսեյն Չելեբի 119
Հուրմուզ 62, 66
Ղադար Իրավանի 73
Ղազան խան 36
Ղազար 106
Ղազար, Արութինի որդի 93
Ղազար, Մարտիրոսի որդի 61, 62, 64-66,
Ղազար Ջահկեցի 11
Ղազար քյադխոդա 99-102
Ղահրաման աղա 73
Ղայեմմաղամի Ջահանգիր 6
Ղարաբեկ 97
Ղիյազ քյադխոդա 99
Ղուլի քյադխոդա 99
Ղուկաս Կարնեցի 27
Ղուչի խան 110
Մաթոս, Յակոբջանի որդի 83
Մաթոս, Յահիաարչեի որդի 57
Մաթոս քյադխոդա 101
Մաթոս քահանա 117
Մալխաս բազազ 116
Մալջան քյադխոդա 99
Մահդասի Խեչում 62, 66
Մահմուդ Աղա 73
Մահմուդ Իսա 73
Մանկասար քյադխոդա 106
Մանվել քահանա 97
Մանուկ, Աւետիսի տղա 62, 66
Մանուչեհր 92
Մանուչեհր քյադխոդա 101
Մառ Յ. Ն. 5
Մասում 57
Մարգար 24
Մարգար, Սարհադի որդի 83
Մարգարա 70
Մարգարա, Մարուքի որդի 80, 81
Մարգարա քյադխոդա 80, 100
Մարկոս, Պողոսի որդի 84
Մարտիրոս 90
Մարտիրոս թոփչի Մանշուր 62, 66
Մարտիրոս Խնձորեսկցի 42
Մարտիրոս վարդապետ 103
Մարտիրոս քահանա 100, 117
Մելիք Աբով 27, 28
Մելիք Ալլահղուլի 109, 115
Մելիք Աղամալ 93
Մելիք Ասադ 114
Մելիք Աստվածաբով, Մելիք Քյամալի որդի 72, 73
Մելիք Բաղեր 103
Մելիք Բարսիղ 118

Մելիք Բեկ 106, 109
Մելիք Գրիգոր 109
Մելիք Եգան 102, 107
Մելիք Եսայի 109, 112
Մելիք Թամրազ (Թահմուրաս) 103, 109
Մելիք Խալաֆ 104
Մելիք Խուբի 80
Մելիք Ծատուր 115
Մելիք Հաթամ 109
Մելիք Հախնազար 41, 51, 89, 91
Մելիք Հայկազ Ղափանի 91
Մելիք Հաջի 104
Մելիք Հուսեյն 109
Մելիք Մեժնուն 103
Մելիք Մեջլում (Մեջնուն) 27, 28, 115
Մելիք Միրզախան 113
Մելիք Մնացականյաններ 44
Մելիք Մուհամմադ խան 118
Մելիք Յուսուֆ 53, 115
Մելիք Նաբի 120
Մելիք Նազար 52
Մելիքշահ քյադխոդա 97
Մելիք Շահաբ ալ-դին 105
Մելիք Շահնազար 27, 112
Մելիք Շահնազարյաններ 53
Մելիք Սարգիս 115
Մելիք Սարուխան 52
Մելիքսեթ քահանա 99, 101
Մելիքսեթ քյադխոդա 99
Մելիք Վելի Մուհամմադ 113
Մելիք Օհան 99
Մելքիսեթ Էջմիածնի կ. 29
Մելքոն խան 73
Մելքում քյադխոդա 90, 102
Մեհդի Ղուլի խան 29
Մեհդի Յահիա Մուեզին 87
Մեհր Ալի Բեկ 119
Մեշհեդի Ղադիր 103
Մեջնուն Բեկ 25
Մեսրոբ քահանա 116
Մինաս քահանա 95
Միրզա Ալի Աքբար 110
Միրզա Աղասի 119
Միրզախան 106
Միրզա Մուհամմադ 105
Միրիջան 69
Միրիջան, Անդրիասի որդի 61, 64, 65
Միր Հաշեմ Իրավանի 60
Միր Մուսթովֆի 103
Միր Սեիդ Մուհամմադ 64
Միքայել 69
Միքայել Բեկ 112
Մկրտիչ 62, 66, 82, 92, 106
Մկրտիչ քահանա 108
Մկրտիչ քյադխոդա 100
Մկրտումյան Լ. 32
Մնացական 92
Մոլլա Մուհամմադ 106
Մոլլա Յուսեֆ 104, 117
Մոլլա Ֆաթհալի 103
Մոհիբ Ալի Բեկ Զիյադօղլի 117
Մոհսեն Նասիրի 120
Մողիմ Բեկ 56, 57
Մովսես Էջմիածնի կ. 54, 59
Մովսես քահանա 101, 103, 106
Մորադ Ալի 110
Մորադ Աղա Իրավանի 57
Մոուլանա Արաբի 57
Մոուլանա Մոհի ալ-Դին Մուհամմադ 57
Մոուլանա Մուհամմադ Ռեզա 57
Մոուլանա Սուլթան Մուրադ 64
Մուկմինովա Ռ. Գ. 5
Մուհամմադ Ալի 67, 88, 104
Մուհամմադ Ալի Բեկ 94, 112, 120
Մուհամմադ Աղա 113, 114, 119
Մուհամմադ Ամին Բեկ 117
Մուհամմադ Ասքարի 88
Մուհամմադ Բաղեր բ. Իմադ 60
Մուհամմադ Բեկ Մոշրեֆ 120
Մուհամմադ Բեկ Ջարչիլու 113
Մուհամմադ բ. Մոհսեն 77

Մուհամմադ բ. Մաբզ Ալի Իսֆահանի 6
Մուհամմադ Էֆենդի 119
Մուհամմադ Թաղի Հարիֆ 60
Մուհամմադ Իբրահիմ 86, 88
Մուհամմադ Հաթամ 89
Մուհամմադ Հասան Աղա 118
Մուհամմադ Հուսեյն Հարիֆ 60
Մուհամմադ Ղադիմ 108
Մուհամմադ Ղասեմ 21, 85, 112
Մուհամմադ Ղուլի Բեկ 112, 113
Մուհամմադ Մոհսեն 58
Մուհամմադ Մո'մեն Թաբիբ 57
Մուհամմադ Նաղի 109
Մուհամմադ Շարիֆ 58
Մուհամմադ Շաքար 104
Մուհամմադ Շաֆի' 12, 22, 23
Մուհամմադ Ռաբի' 54
Մուհամմադ Ռազի 86, 92
Մուհամմադ Ռեզա 67, 82, 93, 113
Մուհամմադ Սադեղ 93
Մուհամմադ Սա'իդ 103, 105
Մուհամմադ Սեյֆի 72
Մուհամմադ Քազեմ 60
Մուհամմադ Քազեմ Դեհխարղանի 66
Մուհամմադ Քերիմ 93
Մուղդուսի Ապրես 116
Մուղդուսի Ավետիս 116
Մուղդուսի Խաչիկ 61, 64, 65
Մուղդուսի Կոստանդ 62, 66
Մուղդուսի Հարություն 115
Մուղդուսի Սահակ 116
Մուղդուսի Օհան 116
Մուսթաֆա, Բեհզադի որդի 60
Մուսթովֆի Բեկ Զիյադօղլի 117
Մուսթովֆի Բիգլու 94
Մուսթովֆի խան 32
Մուսթովֆի, Նե'մաթ Ալիի որդի 57
Մուրադ 58, 83
Մուրադջան 68, 71
Մուրադջան, Աղամիր Միրզայի որդի 87
Մուրթուզա Ղուլի Բեկ 106
Մուրիդադ, Գրիգորի դուստր 60, 61, 68-72
Մուքել, Սարհադի որդի 83
Յաղգար Մուհամմադ 58
Յաղգար քահանա 102
Յախշի Բեկ 97
Յաղին Ալի Աղա քուրդլար 80, 82
Յաղուբ Բեկ Ռահիմի 118
Յաղուբ Ելազարի որդի 57
Յաղուբ քյադխոդա 100
Յավրի քյադխոդա 96, 98
Յարիջան, Ղարախանի որդի 106
Յոհանջան, Խոջայ Պողոսի որդի 84
Յովհաննես, Գրիգորի որդի 83
Յովհաննես, Կարապետի որդի 83
Յուսեֆ Ագուլիսի 87
Յուսեֆ Ենգիջավարլու 73
Յուսեֆ Բեկ թահվիլդար 118
Նադիր շահ 11, 12
Նազար Բեկ 58
Նազար Մելիք-Շահնազարյան 50
Նազար քահանա 101
Նահապետ Եդեսացի կ. 31
Նաղի Բեկ մոհրդար 119
Նամազ Բեկ 112
Նասիբ քյադխոդա 95
Նասիր Խոսրով 41
Ներսես Աղա 94
Ներսես քահանա 96, 103, 117
Ներսես քյադխոդա 100
Ներսեսով Մ. Յ. 47
Նիկեղոս Զուրհապի տղա 62, 66
Նիկողոս 64, 82
Նովրուզ 89
Նովրուզ Ալի 73
Նուրի 103
Շահնազար 54
Շահնազար քյադխոդա 97
Շահվերդի 57

Շահվերդի, Բայանդուր Սահարլուի որդի 73
Շահվերդի դերձակ 116
Շահվերդի Խան Խոյի 58
Շահվերդի քյադխոդա 102
Շամխալ քյադխոդա 98
Շարաֆ Խան Բեկ 112
Շեյխ Մուհամմադ Զաման 117
Շեյխ Մուհամմադ Յուսեֆ 81
Ոհանես 62, 84
Ոսկան 76
Ոսկան, Պետրոսի որդի 84
Ոսկան քյադխոդա 99
Չեխովիչ Օ. Դ. 5
Պետրոս Աղվանից կ. 30
Պետրոս, Դավուդի որդի 93
Պետրոս վարպետ 81
Պետրոս քահանա 109, 116, 117
Պետրոս քյադխոդա 90, 101, 102
Պողոս 117
Պողոս, Աղա Վալէի որդի 84
Պողոս, Այաթի որդի 116
Պողոս, Խօջա Պետրոսի որդի 76
Պողոս, Հախումի որդի 81
Պողոս, Հակոբի որդի 116
Պողոս քահանա 95, 115
Պողոս քյադխոդա 90, 100, 116
Ջաբրայիլ Բեկ 112
Ջալալ Դոլա 48
Ջամալ քյադխոդա 97
Ջանի քյադխոդա 96, 106
Ջանիբեկ քյադխոդա 108
Ջավադ խան 28
Ջավահիր Կոստանի դուստր 24
Ջա'ֆար իմամ 14, 18
Ջա'ֆար խան 32
Ռազի ալ-Դին Մուհամմադ 75
Ռաշիդ ալ-դին Ֆազլալլահ 6, 36, 37
Ռասուլ Բեկ 113
Ռեզա Բեկ բ. Հաջի Բիգլու 58
Ռեզայի Ամիդ 6
Ռոսթամ, Հաջի Վելի Բեկի որդի 22
Ռոսթամ քյադխոդա 101
Սահակ (Իսահակ, խոջա, քալանթար) Գրիգորի որդի 9, 22, 62, 64, 72, 76, 78-80
Սահակ վարդապետ 72
Սահակ քահանա 102, 116
Սահակ քյադխոդա 108
Սահմ ալ-Դին 70
Սամ Ալի 6
Սամուել քահանա 115
Սարգիս, Ասապովի տղա 62, 66
Սարգիս բազազ 116
Սարգիս, Բարսեղի որդի 107
Սարգիս խան, Հակոբի որդի 80, 81
Սարգիս Հասան-Ջալալյան 27-29, 32, 44, 53, 114, 117
Սարգիս, Մարտիրոսի որդի 80, 81
Սարգիս Յուզբաշի 109
Սարգիս ներկարար 116
Սարգիս քահանա 64, 100, 102, 116
Սարգիս քյադխոդա 90, 95, 97-99, 106
Սարդար քյադխոդա 98
Սարուխան, Կոբադի որդի 107
Սարֆրազ 62, 66
Սաֆար, Աղավելիի որդի 83
Սաֆար Ղուլի 52
Սեիդ Ահմադ 104
Սեիդ Մա'սում Բեկ 119
Սելահ ալ-Դին 77, 81
Սելահ ալ-Դին Մուհամմադ Խաթաբ 108
Սելահ Ալի Բեկ 61, 63, 65
Սեֆի Ա, Սեֆյան շահ 29, 30, 52
Սեֆի ալ-Դին Արդաբիլի 6
Սեֆի Ղուլի 57, 86
Սեֆի Ղուլի Բեկ 25, 110
Սիմեոն 24
Սիմեոն, Գրիգորի տղա 62, 66
Սիմեոն Երևանցի 7, 11, 12, 23
Սիմեոն Խոտորաշենցի կ. 30

Սիմեոն վարդապետ 62, 66
Սիմեոն քահանա 96, 102
Սիմեոն քյադխոդա 97, 100
Սիմոն 76
Ստեփան, Տեր Ղուկասի որդի 107
Ստեփան քյադխոդա 101
Ստեփանոս, Սաֆարի որդի 84
Ստեփանոս վարդապետ 84
Ստեփանոս Օրբելյան 51
Սրապիոն քահանա 96
Սուլեյման, Սեֆյան շահ 6, 10, 13, 30
Սուլեյման Աղա Բոյ Ահմադլու 113
Սուլթան Բեկ Սա'ադլու 59
Սուլթան Հուսեյն (Սեֆյան շահ) 10, 31
Սուլթան Մուհամմադ 87
Սուլթան Մուրադ 65
Սուլթանում 82
Վահի 57
Վարթազար, ջուլհակ վարպետ 116
Վարդան 57
Վարդան, Խոջա Սաֆրազի որդի 69, 71
Վարդան քյադխոդա 98
Վելի Մուհամմադ Բեկ 119
Վիլիջան Ալլահվերդի Սահարլու Ղաջարի որդի 73
Տեր Աբդալ 69
Տեր Հովհանյանց Հ.14, 18
Տեր Մինաս 11
Ուբրում աղա 76
Ուլուբաբ 47
Ուլուխան, Բուլութի տղա 62, 66
Ուլուխան քյադխոդա 100, 108
Փանահ խան Ղարաբաղի 47
Փափազյան Հ.13, 38
Փիլիպոս 69
Փիլիպոս Աղբակեցի կ. 9, 25, 59, 61-64
Քազեմ քյոխվա 120
Քյալ Ալի 92
Քյալբա'լի բեկ 119
Քյամալ-էդ-դին Աբդին բեկ 18
Քուլի քյադխոդա 101
Օթար 80, 81
Օհան 57, 116
Օհան, Պողոսի որդի 107
Օհան քահանա 97, 100, 117
Օհան քյադխոդա 98
Օհաննես քյադխոդա 108
Օղուրլու Բեկ 58
Օսթադ Ալի, Վելի Բեկ Սա'ադլուի որդի 21
Օսթադ Թուման 69
Օսթադ Ղարիման Սաբաք 60
Օսթադ Քենարալլահ 60
Օսկան, Դավթի որդի 107
Ֆաթհալի Բեկ Զիյադօղլի 117
Ֆարզ Ալի Բեկ Քյաբիրլու 111

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ՎԱՆՔԵՐ ՈՒ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ

Ագուլիս (Վերին, Ներքին) 21, 34, 46, 84, 87
Ալեքսանդրապոլ 50
Ալիբեկլու 93, 107, 109, 110
Ախսիքեթ 42
Ակսիփարա* 98
Աղաքենդ 43
Աղջոց 39
Ամիրքենդ (Ամիրի) 9, 76, 78
Այդինբուլաղ 99
Այսրկովկաս 28, 172
Անգեղակոթ 39
Աշտարակ 9, 11, 54
Աղավնատուն 9, 11, 40
Աղավնո գետ 41, 51
Աղջափարա 98
Աղջաքենդ 43
Աղվանք 116
Աղվերց (Աղվերս) 39
Աղքենդ 43
Այրարատ 38, 52
Ապարան (Նիգ)10, 52
Առան 36, 37
Առաջաձոր (Դովշանլու) 41, 45, 47-49, 105, 108
Աստապատ 35
Ատրպատական (Ազերբայջան) 11, 12, 38, 84, 167
Արաշ 105
Արավիս (Արահուծ) 91
Արալիդ 109
Արցախ 27, 34, 37, 41, 46, 48-50, 52
Արևելյան Հայաստան 10, 14, 18, 32, 33, 39, 40, 45, 49
Աֆաթխար (Աղբաթխերտ) 41, 90
Բադարա 98, 105
Բազարքենդ 41, 44, 45, 106
Բաթոինջ 9
Բալլուղայա 47, 48, 106
Բայան 116
Բայանդուր 90
Բայքենդ 42
Բաշքենդ 43
Բաշնջաղ 101
Բիստ 34
Բոզավանդ 97
Բրաջուր 53
Բումի 95
Բուխարա 5
Բունջիքեթ 42
Գանձակ (Գանջա) 27-30, 37, 43-45, 51, 114, 167
Գանձասարի (կամ Աղվանից) կ. 8, 28-32, 44, 48, 49, 94, 95, 111, 114, 171
Գանջաբասան 115, 118
Գարգառ գետ 37
Գեղարքունիք 9, 47, 78
Կախավան (Ղավախան) 98
Գիս 99
Գյոգբուլաղ 101
Գյոքչա 47
Գյոքգմբեթ տե՛ս Կավակերտ
Գյուլիստան 106
Դաշուշեն, Դաշքենդ, Քարագլուխ 44
Դամլաքենդ 56
Դաշբուլաղ 97
Դարաշամբ 34, 43
Դարաչիչաք 9, 46, 77
Դարաքենդ (Դարաքարքանջ) 96
Դարաքենդ 9, 43, 55, 56, 60-65, 74-76
Դարաքենդ (Դարաքարքանջ) 56
Դեհխարղան 11, 12, 66
Դիբաքլու 9, 11
Դիբքենդ 43
Դիզակ 43, 91, 102, 107, 109, 112
Դովշանլու տե՛ս Առաջաձոր
Եդիքիլիսե 34
Եղվարդ 11, 20, 74, 76
Ենգիջաքենդ 98
Ենգիջե 102
Ենիքենդ 43, 44, 115, 117
Երասխաձոր 38
Երևան (Իրավան) 11, 24, 34, 38, 43, 50, 54, 55, 59, 61-65, 69, 70, 72, 74, 76, 78-80, 92, 93, 109, 110
Զանգեզուր 49, 52
Զանգի գետ 9, 56, 65, 74, 78

Զառափ 96, 99
Զարուզիբիլ 29
Էջմիածին (Ույքիլիսա) 8-12, 15, 19-23, 29-31, 34, 54, 59, 61, 62, 64, 74-76, 80, 92-95, 107-110, 114, 171, 172
Թալիշ 28, 103, 109, 115
Թավրիզ 6, 11, 12, 22, 23, 169, 170, 172
Թարթար 112
Թեղենիս-Քիրաջլու 9
Թիֆլիզ 29
Թոսիք 98
Թուշմալ 111
Իգիրմիդորտ 33, 106
Իրան 5, 6, 14, 18, 19, 28, 33, 35, 114, 167-169
Խաչեն 29, 41, 43-45, 47, 48, 50, 105, 108, 113
Խաչենագետ 37
Խլաթ 41
Խնձիրստան 106
Խոզավարտ 101, 104
Խոժոռաբերդ 101*
Խոշքաշեն 97
Խորվիրապ 40
Խրամորթ 106
Խութավանք (կամ Դադի վանք) 43
Ծար 42
Կախեթ 31
Կասպից ծով 42
Կասում-Իսմայլով 50
Կավակերտ 19, 92
Կարբի 9, 34, 59, 74, 93, 107
Կից 39
Կոկանդ 42
Կովկաս 167
Կուր գետ 37, 42
Հաբա[ն]դ 104
Հադրութ 102
Հաթամքենդ 43, 100
Հալաք[ս] 90
Հաղպատ 29
Համզա 106
Հայաստան 33, 34, 36, 37, 45, 50
Հավարի[կ] 101
Հավուցթառ 35, 39
Հարար 90
Հարավային Կովկաս 5, 15, 18, 28, 33, 105*
Հիրհեր 34
Հոչանց (Հոչաս) 41, 90
Հունան 40
Ղաբալա 95, 96, 104
Ղազախ 113
Ղազանչի 49, 50, 106
Ղասան 103, 104
Ղարաբաղ 28-33, 36-38, 43, 48, 52, 105, 111, 114, 167
Ղարաբեկ 103
Ղարանլուղ-դարա (Մթնաձոր) 72, 73
Ղարասաղալ 119
Ղարաքաշ 70
Ղարաքեշիշ 52
Ղարաքիլիսա 35
Ղըզըլղայա 106
Ղըզըլվանք 35, 36, 78-81
Ղըզըլքիլիսա 35
Ղոզլու 99
Ղրխբուլաղ 43, 92, 93
Ղութքաչե 102
Ղութղաշեն 102*, 104
Ղուշչի 50-52, 90
Ղուշչիլու 52
Մադաթքենդ 43
Մազրա' 73
Մալղ 101
Մանկանոց 39
Մաստարա 9-11
Մելիքի գյուղ 10
Մեհդիքենդ 43
Մեյսարի վանք 34, 103
Մեջլիս 99
Մերիկ 51, 90
Մինքենդ 43, 90
Միջին Ասիա 5, 42
Միրզիկ 53
Մխիթարքենդ 43
Մոզքենդ (Մոս) 42
Մուղնի 9, 11, 19, 34, 36, 79, 80
Մուռութ 53
Յալղուզդամ 90
Յաղուբլու 96
Յայջի 9, 76-78
Նախիջևան 5, 20, 33, 35, 54, 55, 59
Նարլուջա 99
Նիջ 95
Նորագավիթ 9
Նորագեղ 9, 20, 74, 76, 78
Նոր Ջուղա 22, 25, 82, 84
Նորք (Չոլմաքչի) 10, 59
Նուխի 28, 96
Շալվա 106
Շահր-ե Ղադիմ 19, 78-81

Շամախի 28-32, 103, 104
Շամխոր 118
Շամքորբանան 120
Շաքի 27, 31, 32, 43, 94, 95, 99, 102, 103
Շիրվան 27, 29-32, 38, 43, 94, 95, 103, 114, 167
Շոռոթ 34, 39
Շրվական 90
Շութուրքենդ 42
Շուրլու 100
Ռսկանապատ տե'ս Սոնղորաբադ
Չալաբիքենդ 11
Չայերլուբուլաղ 107
Չայլու 96
Չայքենդ (Գետաշեն) 44, 96, 115, 116
Չավնդուր 40
Չելեբերդ (Ջրաբերդ) 40, 50, 103 109, 115
Չոխուր Սա'ադ 9, 35, 36, 38, 55, 56, 59, 72, 73, 76, 77, 167
Չովդար 116
Չորղաթ (Չարղաթ) 100
Չորման 41, 106
Պապիկ (Բաբաքի) 96
Ջալուդ (Ճալեթ) 101
Ջաղացատուն 90
Ջաշռոլու 9
Ռուսաստան 29, 38, 84
Սալբեկի (Սալիբեկ) 99
Սաղիան 102
Սաղմոսավանք 19, 34, 39
Սարուքեշիշ 106
Ս. Անանիայի վանք 60, 61, 64, 65
Ս. Ստեփաննոս Նախավկա 34, 35
Սեֆիաբադի առու 93
Սյունիք 35, 42, 43, 49, 51
Սոնղորաբադ 50, 52, 53, 116
Սպահան 52, 68, 82
Սուլթանբուդ 37
Սուրմալի 38, 50
Սևջուր 93, 107
Վաբքենդ 42
Վաղադին 35
Վաղարշապատ 9-11, 38
Վան 34, 63
Վանանդ 24
Վանք[աշեն] 97, 106
Վարագավանք 34
Վարանդա 43, 46, 103, 109, 112
Վարդան 40, 99
Վարդանակերտ 40
Վարդաշեն 100
Վրաստան 38, 50
Տաթև 8, 10, 40*, 51, 90*
Տամկալե 106
Տիգրանակերտ 37
Տող 102
Ուլվարի (Ուլմարի) 97
Փադաո տես Բադարա
Փաթակլու 102
Փուլ 90
Քազրա (Կիւզոան) 102
Քաշաթաղ 26, 30, 41-43, 51, 89
Քասաղ 34
Քարվաճառ 42
Քեշիշքենդ 43, 44
Քեշխուրդ 102
Քիլիսաքենդ 43, 115-7
Քիլվար 98
Քիրաջլու 10, 11
Քյուլթափա 24
Քյուրաքբասան 118, 119
Քոլատակ 41, 46, 106, 108, 109
Քոլուդաղ (Կիւլլուդաղ) 100
Քոնքուդ (Քունգիւտ) 100
Քոչիզ 34
Քուրդադուլ 97
Օհանավանք 34
Օշական 9-11, 19-21, 25, 54, 59, 172
Օսմանյան կայսրություն 33
Օրթաքենդ 43
Ֆրանկանոց 9, 11, 24, 39

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջաբան 5

Վավերագիր 1 54
Երևանցի Մուրադի դուստր Հադիեից Էջմիածնի Մովսես կաթողիկոսի կողմից 1630 թ. գնված Աշտարակում գտնվող մեկ կտոր այգու կեսի ղաբալեն 54

Վավերագիր 2 55
Ջուղայեցի Խոջա Սաֆարի որդի Խոջա Միքայելի կողմից Չոխուր Սա'ադի բեկլարբեկի պաշտոնյա Ալի Բեկից 1631 թ. գնված Դարաքենդում գտնվող տների, բացօթյա կացարանների (էվան) ու մեկ կտոր այգու ղաբալեն և մուսալեհեն 55

Վավերագիր 3 59
Էջմիածնի Փիլիպոս կաթողիկոսի կողմից Սուլթան Բեկ Սա'ադլուից 1640 թ. գնված Օշական գյուղի մեկ դանգի կեսի ղաբալեն ու մուսալեհեն 59

Վավերագիր 4 60
Դարաքենդում գտնվող ջրաղացի 4 դանգի վակֆնամեն, որով Երևանցի Խոջա Գրիգորի դուստրեր Մուրիդադն ու Աղինան այդ ջրաղացի իրենց բաժինը 1644 թ. վակֆ են անում Ս. Անանիայի վանքին 60

Վավերագիր 5 62
1644 թ. Խոջա Գրիգորի դուստր Շահզամանի ու Փիլիպոս կաթողիկոսի միջև կնքված մուսալեհենամեն, որով Դարաքենդի ջրաղացի 2 դանգ մուլքը փոխանցվում է կաթողիկոսին 62

Վավերագիր 6 64
Ս. Անանիայի վանքին 1644 թ. Փիլիպոս կաթողիկոսի կողմից վակֆ արված Երևանի Դարաքենդում գտնվող մեկ ջրաղացի 2 դանգի վակֆնամեն 64

Վավերագիր 7 66
Քրիստոնյաներ Դիար Բեկի ու Աստվածատուրի կողմից 1649 թ. գնված Դեհխարղանում գտնվող 100 ման ցանքատարածության ղաբալեն 66

Վավերագիր 8 68
Խոջա Գրիգորի դուստրերի՝ Աղունանի, Մուրիդադի և Զամանի միջև ժառանգության բաժանման կապակցությամբ 1650 թ. գրված մուսալեհենամեն 68

Վավերագիր 9 72
Մազրա շրջանի Ղարանլուղ-դարա (Մթնաձոր) գյուղի պատկանելությունը Մելիք Քյամալի որդի Մելիք Աստվածաբովին 10 անձանց վկայության հիման վրա հաստատող շար'ի ատյանի 1652 թ. Տեղեկանքը 72

Վավերագիր 10 74
Երևանցի Խոջա Հակոբի կողմից 1658 թ. Էջմիածնին վակֆ արված Նորագեղի, Եղվարդի 4.5 դանգի և Դարաքենդում գտնվող որոշ այլ կալվածքների վակֆնամեն 74

Վավերագիր 11 76
Չոխուր Սա'ադի նախկին քալանթար Սահակից Էջմիածնի Հակոբ կաթողիկոսի 1661 թ. գնած Յայջի, Ամիրքենդի, Դարաքենդ ու Նոբագեղ գյուղերում կալվածքների ղաբալեն ու մուսալեհեն 76

Վավերագիր 12 78
Երևանի նախկին քալանթար Սահակի կողմից Ղզըլվանքին 1664թ. վակֆ արված Շահր-ե Ղադիմում գտնվող մեկ կտոր այգու կեսի վակֆնամեն 78

Վավերագիր 13 80
Մուղնու Հովհաննես վարդապետի կողմից Երևանցի Սահակ նախկին քալանթարից 1664 թ. գնված ու Ղզըլ Վանքին վակֆ արված Շահր-ե Ղադիմում գտնվող մեկ կտոր այգու կեսի ղաբալեն, մուսալեհեն և վակֆնամեն 80

Վավերագիր 14 82
Խոջա Հովհաննես Ջուղայեցու 1679 թ. վասիյյաթնամեն ու սոլինամեն, որով նա իր կնոջը՝ Դադքամին է կտակում իր ողջ ունեցվածքը 82

Վավերագիր 15 84
Վերին Ագուլիսի վանահոր կողմից այնտեղի հայոց վանքի նորոգման և նրա շուրջը պարսպի ու իջևանատան կառուցման օրինա-

կանությունը հաստատող 1671 թ. մաջլեսը 84

Վավերագիր 16 89
Մելիք Իլիասին ու քյադխոդա Գրիգորին Քաշաթաղի հայ ավագանու կողմից 1691 թ. տրված լիազորագիրը 89

Վավերագիր 17 92
Ղրխբուլաղի Գյոքգմբեթ (Կավակերտ) գյուղի բնակիչների կողմից Էջմիածնի վանքին 1704 թ վակֆ արված իրենց մեկ կտոր 30 թաղար ցանքատարածության վակֆնամեն 92

Վավերագիր 18 93
Աստվածատուր կաթողիկոսի կողմից Ալիբեկլու գյուղի ռայաթներից 1719 թ. գնված ցանքատարածությունների ու արոտավայրի ղաբալեն 93

Վավերագիր 19 94
Շիրվանի ու Շաքիի ավագանու ու հոգևորականների մահզարն այն մասին, որ նրանք համաձայն չեն Էջմիածնի անմիջական ենթակայությանը և կամենում են Աղվանից Եսայի կաթողիկոսի ենթակայության տակ գտնվել 94

Վավերագիր 20..... 105
Խաչենի մահալի *քյադխոդաների* կողմից կնքված ու հաստատված մահզարը Դավիթին այդ շրջանի ավագ ու մելիք նշանակվելուն համաձայն լինելու մասին 105

Վավերագիր 21 107
Էջմիածնի Աբրահամ կաթողիկոսի կողմից Կարբիի Ալիբեկլու գյուղի ռայաթներից 1736 թ. գնված ցանքատարածության ղաբալեն 107

Վավերագիր 22 108
Համաձայնագիր հաստատված 1745 թ. Խաչենի մահալի մելիք Ուլուխանի ու *քյադխոդաների* կողմից, որով բոլոր արտակարգ՝ *սադերաթ* ու *ավարիզաթ* հարկերը պետք է այսուհետև Դոշանլու ու Ներքին Քոլատակ գյուղերից հավասարապես գանձվեն 108

Վավերագիր 23 109

Ալիբեկլու գյուղի Արալիղ կոչված հանդի պատկանելությունը Էջմիածնին հաստատող 1762 թ. Մաջլեսը 109

Վավերագիր 24 111

Ղարաբաղի հայ ավագների, մելիքների, քահանաների ու այլ բնակիչների 1763 թ.մահզարը Հովհաննեսին Աղվանից կաթողիկոս հաստատելուն տրված համաձայնությամբ 111

Վավերագիր 25 114

Գանձակ-Ղարաբաղի հայ գեղջավագների, մելիքների ու պաշտոնյաների կնիքներով ու ստորագրություններով 1794 թ. Մահզարը՝ գրված ի նշան համաձայնության Սարգսի Աղվանից կաթողիկոս հաստատվելուն 114

Պարսկերեն բնագրերը..... 121

Բառարան հարկային, սոցիալական, վարչական և այլ եզրույթների 160

Բնագրերի լուսապատճենները 173

The Annotations of the documents published in the book..... 205

Ցանկեր..... 208

Անձնանուններ..... 208

Աշխարհագրական անուններ, վանքեր ու եկեղեցիներ..... 216

ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ ՊԱՐՍԿԵՐԵՆ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐԸ

III

ՇԱՐԻԱԹԱԿԱՆ
ՆՈՏԱՐԱԿԱՆ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ
(ԺԷ – ԺԸ դդ.)

Համակարգչային էջադրումը՝ Վ. Պապյանի

Հրատ. պատվեր № 848
Ստորագրված է տպագրության՝ 14.04.2018թ.:
Չափսը՝ 60 x 84 $^{1}/_{16}$, թուղթ N 1, 14 տպագրական մամուլ:
Տպաքանակը՝ 200 օրինակ:
Գինը՝ պայմանագրային:

ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչության տպարան,
Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24:

انستیتو شرق شناسی آکادمی ملی علوم
جمهوری ارمنستان

اسناد فارسی ماتنادارن

III

اسناد شرعی و محضری
(قرون ۱۷-۱۸ میلادی)

به کوشش ک. کوستیکیان، م. خیجو

ایروان ۲۰۱۸

ԳԱԱ Հիմնարար գիտ. գրադ.
նոմր. տվք մոմոցցիվէ ՈՍՑ

FL04599 11

(1960 թ.)

۱۰۳۵۸۶

اسناد شرعی و محضری فارسی ماتنداران

(قرون ۱۷-۱۸ میلادی)